علم اللغت

(شاهه لطيف جي حوالن سان)

ڊاڪٽر آفتاب ابڙو

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جو ڪتاب نمبر 345
سڀ حق ۽ واسطا محفوظ

پاران ايم ايچ پنھور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

علم اللغت (شاهه لطيف جي حوالن سان)

تحقيق ۽ ترتيب: ڊاڪٽر آفتاب ابڙو
ڇاپو: پھريون، نومبر 2021ع
ڪمپوزنگ: سيد آفاق شاھ
لي آئوٽ: محمد رمضان
ٽائيٽل: اسد الله ڀٽو
تعداد: 500
قيمت: -/600 روپيا
ناشر: سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد، سنڌ

Catalogue Reference
Aftab Abro, Dr
Lexicography
Sindhi Language
Sindhi Language Authority
ISBN: 978-969-625-186-6

LEXICOGRAPHY

By: Dr. Aftab Abro
Edition: 1st November 2021.
Quantity: 500
Price: Rs: 600/-
Composing: Syed Afaque Shah
Layout: Muhammad Ramzan
Title: Asadullah Bhutto
Published by: Sindhi Language Authority, National Highway, Hyderabad, Sindh, 71000, Pakistan.
Tel: 022-9240050-51, 53
E-mail: contact@sindhila.edu.pk
Website: www.sindhila.org
Printed by: M/S Ali Hussnain Process & Printing Services Hyderabad.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

هيءُ ڪتاب، شبنم گل، سيڪريٽري، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو ميسرس علي حسنين پروسيس اينڊ پرنٽنگ سروسز حيدرآباد مان ڇپرائي، اداري جي آفيس، نيشنل هاءِ وي، حيدرآباد، سنڌ مان پڌرو ڪيو.
www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علم اللغت

(شاھ لطيف جي حوالن سان)

تحقيق ۽ ترتيب

ڊاڪٽر آفتاب ابڙو

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

حيدرآباد، سنڌ

2021ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ارپنا

سنڌ جي مهان مُنتظم، تعليمي ماهر
شاھ لطيف جي فڪر کي اجاگر ڪندڙ
مهربان استاد، پروفيسر محمد سليم ميمڻ جي نالي

- ڊاڪٽر آفتاب ابڙو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فهرست

•	ناشر نوٽ		7
•	مقدمو	ڊاڪٽر فهميده حسين	9
•	ٻه اکر ڪتاب بابت	گل محمد عمراڻي	24
•	پنهنجي پاران	ڊاڪٽر آفتاب ابڙو	29

علم لغت

1	علم لغت	Lexicology	61
2	علم ڌاتو يا اشتقاق	Etymology	85
3	علم لسان	Philology	101
4	علم معنيٰ	Semantics	109
5	سنڌي ٻوليءَ جون لساني خاصيتون ۽ خوبيون		125
•	خاصيت اِدغام	Assimilation	130
•	خاصيت اڪرمِٽ	Metathesis	133
•	خاصيت بدل	Mutation	138
•	خاصيت حذف	Elision	153
•	آخري حرف ڪيرائڻ	Apocope	164
•	دخيل لفظ	Adopted Words	172
•	اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون	Prefixes & Suffixes	194
6	نتيجا		202
•	ببليوگرافي		213

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ناشر پاران

’لغت نويسي‘ هڪ باقاعدي علم آهي، جنهن ۾ ڪِن اصولن ۽ قاعدن هيٺ لغتن جي تياري ٿيندي آهي. اهي اصول ۽ قاعدا بين الاقوامي آهن. مختلف ٻولين جي لغتن ڪي ڏسبو تہ اندازو ٿيندو تہ لغت سازي جيتوڻيڪ لسانيات جي هڪ شاخ آهي، پر آهستي آهستي ان جا ڪي ڏار قاعدا، اصول ۽ ضابطا بہ طئي ٿي چڪا آهن، ۽ انهن ڪي ئي آڏو رکي هڪ مستند ۽ مڪمل لغت تيار ڪري سگهجي ٿي.

سنڌي ٻولي ’لغت نويسيءَ‘ جي حساب سان شاهوڪار ٻولي آهي. 1853ع ۾ سنڌي ٻوليءَ لاءِ عربي سنڌي رسم الخط رائج ٿيڻ سان ئي لغتن جي تياري ۽ اشاعت جو سلسلو شروع ٿيو، جيڪو هن وقت تائين هلندڙ آهي. سنڌي – سنڌي توڙي ٻہ- ٻوليائي لغتن سان گڏ سنڌ ۾ ڪيترين ئي گهڻ موضوعاتي لغتون بہ ڇپيل آهن، جن جو تعداد سَون ۾ آهي. اهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري بہ هن سلسلي ۾ وڏو ڪم ڪيو آهي. اداري لغتن کي ڪتابي صورتن ۾ ڇاپڻ سميت انهن جون ’ائنڊرائيڊ ايپليڪيشنون‘ پڻ تيار ڪري ’پلي اسٽور‘ تي رکيون آهن، جن تان هزارين سنڌي ماڻهو فائدو وٺي رهيا آهن.

هيءُ ڪتاب ’علم اللغت‘ سنڌيءَ ۾ لغت نويسيءَ تي ڀرپور جامع ڪتاب آهي، ڇاڪاڻ تہ هن کان اڳ هن موضوع تي ڪي مقالا ۽ مضمون تہ ضرور

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ملن ٿا، پر هي پهريون ڀيرو آهي جو هن علم تي هيءُ باقاعدي ڪتاب ڇپجي پڌرو ٿي رهيو آهي.

ڊاڪٽر آفتاب ابڙو سنڌي ٻوليءَ جو ناميارو اديب ۽ لسانيات ۽ لغت نويسيءَ جو ماهر آهي. هن محنت ۽ جذبي سان هيءُ ڪتاب لکي سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري حوالي ڪيو. مصنف لغت نويسيءَ سان پيدا ٿيل دلچسپي ۽ حوصلا افزائي لاءِ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جا خط ۽ حوالا به پنهنجي مهاڳ ۾ ڏنا آهن، جنهن مان پتو پوي ٿو ته لغت جي ماهرن سان پاڻ عقيدت جا ڪيئن نه پير پاتا اٿس. هن ڪتاب جي اهميت کي محسوس ڪندي اداري جي اشاعتي ڪميٽيءَ ان کي بنا دير منظور ڪندي، ڇپائڻ جو فيصلو ڪيو ۽ اڄ هيءُ ڪتاب اوهان جي هٿن ۾ آهي. لغت نويسيءَ جي موضوع تي هن قسم جي ڪتاب لکڻ تي ڊاڪٽر آفتاب ابڙي کي مبارڪون ڏجن ٿيون ۽ اميد ڪجي ٿي ته هو سنڌي ٻولي ۽ ان سان لاڳاپيل موضوعن تي پنهنجي علمي استعداد ڪان سنڌ جي ماڻهن کي روشناس ڪرائيندو رهندو.

ڊاڪٽر محمد علي مانجهي
چيئرمئن

01 آڪٽوبر، 2021ع
حيدرآباد، سنڌ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مقدمو

ڊاڪٽر آفتاب ابڙي جو هيءُ ڪتاب لغتداني ۽ لغت سازيءَ جي هنر کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ جي ڏس ۾ هڪ اهم ڪتاب آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ ان موضوع تي ڪو باقاعدي ڪتاب موجود ڪونهي، سواءِ ڪجهه مضمونن يا مقالن ۽ مختلف لغتن جي مهاڳن يا مقدمن جي، جن ۾ به گهڻو ڪري لغت سازيءَ جي تاريخ بيان ڪئي وئي آهي. انهن ۾ ڪن يونان کان ابتدا ڏيکاري آهي ته ڪن عربي ۽ ڪن وري سنسڪرت ۾ ان هنر جي ارتقاء تي روشني وڌي آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ اهو هنر صرف ڏيڍ به سئو سال اڳ کان نظر اچي ٿو ان ڪري ان کي ٿورن لفظن ۾ بيان ڪيو ويو آهي، پر تي سگهي ٿو ابوالحسن ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي دور ۾، مدرسن ۾، سنڌيءَ ۾ مذهبي تعليم ڏيڻ دوران ڪي ڏکين لفظن جون لڙهيون تيار ڪيون ويون هجن، جن جون معنائون يا مترادف ڄاڻڻ شاگردن جي لاءِ ضروري هجن (۽ اهڙو امڪان به آهي) پر جيئن ذڪر ڪيل مٿين عالمن ۽ ٻين جا ڪتاب (مقدمه الصلوات 1700ع وغيره) محفوظ رهجي ويا تيئن اهڙو ڪو ڪتاب دستياب ٿي نه سگهيو آهي. ان ڪري سنڌيءَ ۾ لغت سازيءَ جي ابتدا اوڻيهين صديءَ کان ڳڻپ ۾ اچي ٿي.

موجوده دور ۾ لغت جو علم (Lexicology) علم لسانيات (Linguistics) جي هڪ شاخ آهي، جنهن ۾ لغت سازي (Lexicography) هڪ مضمون طور شامل آهي. لسانيات يا ٻوليءَ جي علم جون گهڻيئي شاخون آهن، جن کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ لاءِ ان علم جا ماهر 'ٻولي' جي هڪ ٻنهه مختصر ۽ جامع وصف ڪندا آهن، سا اها ته: "ٻولي پاڻمرادو اختيار ڪيل آوازي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علامتن جي تنظيم آهي." انهي وصف جي وضاحت ڪرڻ سان ٻوليءَ کي جوڙيندڙ سمورا عنصر سمجهه ۾ اچي وڃن ٿا. اچو تہ ان وصف جي اکيل ڪري ڏسون:

* پاڻمرادو۔ خودبخود، بنا ڪنهن شعوري ڪوشش جي پنهنجي آواز پيدا ڪندڙ عضون جي مدد سان ابتدائي انسان آواز ڪرڻ شروع ڪيا. انهن بنيادي قدرتي آوازن جي باري ۾ ڄاڻ واري علم کي 'علم صوت' يا 'علم آواز' (Phonetics) چيو وڃي ٿو. انهن آوازن جي مخصوص ترڪيب ۽ ترتيب بابت ڄاڻ يا علم کي علم صوتيات (Phonology) چئجي ٿو جنهن جي ذريعي لفظن جي ٺهڻ ۾ انهن آوازن جي ٻيهڪ واري جاءِ، ترتيب ۽ نموني (pattern) جو اڀياس ڪبو آهي (جيڪي هر ٻوليءَ ۾ مختلف هوندا آهن). جنهن جو ننڍي ۾ ننڍو جزو صوتيو (phoneme) سڏبو آهي، جنهن جي تبديليءَ سان ڪنهن بہ لفظ جي معنيٰ ۾ تبديلي اچي ٿي.

لسانيات جي هڪ استاد انهن ٻنهي ۾ فرق بابت لکيو آهي تہ اسان جا ڪن جيڪي آواز يا صوت (Phones) ٻڌن ۽ سڃاڻن ٿا، انهن بابت ڄاڻ کي علم صوت (Phonetics) چئجي ٿو پر جڏهن انسان جو دماغ انهن آوازن جي ترتيب ۽ تنظيم موجب انهن کي چونڊي ڌار ڪري ٿو ۽ سڃاڻڻ جي عمل (Cognitive Process) مان گذري ٿو تہ ان بابت ڄاڻڻ جي علم کي صوتيات (Phonology) چئجي ٿو. معنيٰ تہ فونيٽڪس لساني آوازن بابت آهي ۽ فونالاجي، ٻوليءَ جي انهن آوازن جي ترتيب بابت آهي، جيڪي علامتن طور استعمال ٿين ٿا.

- آوازن جي ترتيب سان ٺهيل ايڪا "لفظ" سڏجن ٿا. جيڪي دراصل ڪنهن نہ ڪنهن خيال جي علامت هوندا آهن. انهن علامتن اندر موجود خيال يا تصور تائين پهچڻ جي علم کي معنويات (Semantics) چئبو آهي. جيڪڏهن ڳالهايل لفظ ڪنهن خيال جي علامت آهي تہ ائين چئي سگهجي ٿو تہ لفظ خيال جو لباس آهي. جنهن جون مختلف شڪليون، ڌار ڌار نمونا ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ترڪيبون آهن، جن مان ڪن جي دائمي صورت هوندي آهي تہ ڪي وري وقت جي رواج (Fashion) موجب بدلجندا رهندا آهن، جنهن جو سبب سماجي، ثقافتي، معاشي يا انفرادي تجربا ٿي سگهن ٿا. نتيجي طور وقت گذرڻ سان جيئن رواج بدلبا آهن، تيئن لفظن ۾ بہ تبديليون اينديون آهن. ڪي لفظ متروڪ ٿي ويندا آهن، ڪن جون معنائون بدلجي وينديون آهن تہ ڪيترا نوان لفظ ايجاد بہ ٿيندا آهن يا اڌارا ورتا ويندا آهن.

هر لفظ جو بنيادي خيال اهم هوندو آهي ۽ ان جو ثقافتي پسمنظر بہ هوندو آهي، جي اهو پسمنظر نہ رهي تہ اهو لفظ بہ استعمال ۾ نہ رهندو. يا جيڪڏهن رهندو بہ تہ بس ڪن تاريخي واقعن، پهاڪن يا چوڻين ۾ ڪڏهن ڪڏهن پڙهبو، پر آهستي آهستي نئون نسل ان کان بنهہ اڻواقف بڻجي ويندو. مثال طور لفظ ”دانگي“ آهي. هاڻي جيئن تہ دانگيءَ جي جاءِ تي ”تئو“ اچي ويو آهي تہ اهو لفظ عام گفتگوءَ مان نڪري ويو آهي، صرف ڪي وڏي عمر جا ماڻهو ڪن خاص موقعن تي استعمال ڪندا آهن. جيئن: ”رت دانگيءَ تي بہ وري پوندو آهي“ يا ”فلاڻي جي منهن تي دانگي گهمي پئي آهي“. اهي پول بہ نئين نسل لاءِ اوپرا آهن. وقت گذرڻ سان ۽ ٻين ٻولين سان گهڻي لهہ وچڙ جي ڪري اهڙين لفظ گم بہ ٿي ويندا آهن تہ ڦري بہ ويندا آهن. جيئن ”چنبو- پنجو“، ”چنبڙ- پنجر“ يا مرڪو ٿي معنيٰ ۾ تبديلي اچي ويندي آهي جيئن ”ارمان= ڏک“، ”ارمان= خواهش“، ”ارمان= افسوس“، ”انجام= وعدو“، ”انجام= پڄاڻي“ وغيره. سنڌيءَ ۾ اڌارن ورتل لفظن (Loan Words) ۾ گلاس، اسٽيشن (ٽيشڻ)، اسڪول، اسپتال وغيره شامل آهن. جيڪڏهن اهڙيءَ ريت لفظن جي نڪرڻ يا متروڪ ٿيڻ، داخل ٿيڻ يا تبديل ٿيڻ جو عمل فطري هوندو تہ اهڙي ٻوليءَ کي آزاد ۽ خودمختيار ٻوليءَ جو درجو ڏيندا آهن ۽ ان کي وهندڙ درياهہ سان تشبيهہ ڏيندا آهن. باقي زوري ٺنبيل يا گهڙيل لفظ اول تہ جاءِ ڪو نہ والندا، پر جي قبول پئجي بہ ويا تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهي ان ٻوليءَ جي مزاج مطابق شڪل ڦيرائي ٻنهه مختلف ٿي ويندا جيئن Hinges مان انجيس يا Cupboard مان ڪبٽ وغيره. پوءِ ان تي گرامر جا اصول بہ سنڌيءَ وارا لاڳو ٿيندا (مذڪر مؤنث، جمع واحد وغيره).

آزاد ۽ خودمختيار ٻوليون، لفظ وٺنديون، ڇنڊينديون ۽ بدلائينديون رهنديون آهن، پر بنيادي لفظ ۽ انهن سان لاڳو قاعدا ساڳيا رهندا آهن. ڇو تہ انهن جو بنيادي ڪارج ڪونہ بدلبو آهي ۽ اهي گهريلو سماجي، ثقافتي، سياسي، ڪاروباري يا ڪمرشل، معاشي، مذهبي، اخلاقي، علمي، ادبي ۽ عملي (Functional) ڪارج سر ڪندا رهندا آهن ۽ انهن موضوعن (Topics) ۽ مضمونن (Subjects) بابت ڪتابن، پرنٽ ۽ اليڪٽرانڪ ميڊيا جي وسيلن ۾ واهپي يا استعمال ۾ رهندا آهن. تي سگهي ٿو تہ انهن مان ڪن جو استعمال گهٽو تہ ڪن جو گهٽ هجي، سو انهن مان ڪي گهڻ استعمالي (High Frequency) هوندا آهن تہ ڪي گهٽ استعمال ۾ ڪنهن وقت وري گهٽو اثرائتو (Effective) ڪردار ادا ڪندا آهن. ڪي لفظ تمام اهم هوندا آهن تہ ڪي وري مخصوص معنائون رکندڙ هوندا آهن، جن جا متبادل اوتري تز معنيٰ ڪو نہ ڏيندا آهن، جيئن "تڳائڻ"= ڪَسڻ، ڪِسڪائڻ، گم ڪرڻ، ڪٽي وڃڻ مان ڪا بہ معنيٰ مڪمل مفهوم ادا نٿي ڪري.

ڪي ڪي لفظ مخصوص شعبن يا ڌنڌن پيشن سان لاڳاپيل هوندا آهن، جن ۾ وقت سان ساڳيو ترڪ ۽ تبديل ٿيڻ جو عمل جاري رهندو آهي. مشينن جي ايجاد کانپوءِ ڪيتريءَ جا اوزار لوهارڪا وکر تبديل ٿيندا وڃن تہ ڪيترائي لفظ گم ٿيندا وڃن ۽ نوان لفظ ۽ اصطلاح انهن جي جاءِ وٺندا وڃن.

سنڌ ۾ عربن ۽ پوءِ ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي دور ۾ عربي- فارسي لفظ متعارف ٿيا، ان کان اڳ سنسڪرت ۽ هنديءَ جا لفظ پيا استعمال ٿيندا هئا. پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ اردوءَ جي وڌندڙ اثر کي محسوس ڪيو ويو پر هاڻي گلوبلائيزيشن يا عالمگيريت جي ڪري سنڌيءَ سان گڏ خود اردوءَ وارا بہ انگريزيءَ جي اٿل کان خطرو محسوس ڪري رهيا آهن، پر اها تبديلي اڻ ٽر آهي ۽ ان کي بند ٻڌڻ جون ڪوششون سوچي سمجهي ڪرڻ گهرجن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجي ٻوليءَ جي مروج لفظن کي محفوظ ڪرڻ ضروري آهي، ان لاءِ لغتون ۽ لفظن جون فهرستون جوڙڻ بہ گهرجن پر نون ايندڙ لفظن ۽ اصطلاحن کي روڪڻ يا متبادل ڳولڻ وقت جو زيان آهي. دنيا جي ڪيترن لسانيات جي ماهرن جو خيال آهي تہ موضوعاتي اصطلاحن (Terminology) جو ترجمو ڪرڻ يا انهن جا متبادل ڳولڻ وقت ۽ قوت زيان ڪرڻ برابر ٿيندو جيڪا شيءِ جنهن ملڪ ايجاد ڪئي آهي ۽ ان جو نالو بہ پنهنجي ٻوليءَ ۾ رکيو آهي. ان کي اسم خاص (Proper Noun) سمجهي قبول ڪرڻ گهرجن ۽ ان جو ترجمو ڪرڻ کان پاسو ڪرڻ گهرجي، جيئن ڪمپيوٽر، ڪئميرا، فرج، ٽيليفون، ٽيليويزن، ريڊيو فلاپي، سي ڊي، يو ايس بي وغيره ۽ ٽيڪنالاجيءَ سان سلهاڙيل ٻيا ڪيترا اصطلاح آهن، اهي انهن شين جي ايجاد ڪرڻ وارن جا رکيل نالا آهن. انهن کي انهن ئي نالن سان سڏڻو پوندو جيئن ڪنهن Mr.Wood کي اسين ”ڪاٺ“ يا ”جهنگ“ نٿا سڏي سگهون. ”آفتاب ابڙي“ تي سندس ماڻهن جيڪو نالو رکيو آهي. بدلائي ان کي ’سج ابڙو‘ ۽ ”ماهتاب محبوب“ کي ’چنڊ پرين‘ نٿا چئي سگهون، تيئن ٽيڪنيڪل ۽ ٽيڪنالاجيڪل اصطلاحن جا متبادل ۽ مترادف بہ نٿا ٺهن. ان ڏس ۾ اردو زبان جي هڪ عالم شان الحق حقيءَ ڪٿي لکيو آهي تہ ”اصطلاحن جي ترجمي وارا ڪتاب لفظن جو قبرستان هوندا آهن“. ٻي ڳالهہ تہ سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي ميدان ۾ ايتريون تڪڙيون تبديليون ٿي رهيون آهن جو انهن کي قبول ڪرڻ ۽ سمجهڻ تي پنهنجون توانايون صرف ڪرڻ بدران ويهي متبادل ڳولجن اها عقلمندي ڪانهي. ها انهيءَ شعبي يا مضمون جا ماهر پاڻ سمجهي ٻين کي خاص ڪري شاگردن کي خيال ۽ تصور پنهنجي ٻوليءَ ۾ سمجهائي سگهن ٿا پر اصطلاحن کي نالن وانگر استعمال ڪرڻو پوندو.

سنڌ ۾ اڄڪلهہ نئين هوا هلي آهي تہ گلاس، اسٽيشن (ٽيشڻ) ڪوپ ساسر، انجڻ، مشين (سلائي مشين!) وغيره جا متبادل لفظ يا قديم لفظ ڳولي ڪڍجن ۽ اهي ٻيهر مستعمل ڪجن. (انهن لاءِ قديم لفظ ٿي نٿا سگهن جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهي ان وقت هئا ئي ڪونہ. پاڻ ايجادون ڪريو ۽ نالا رکو). خودمختيار ۽ آزاد ٻولين ۾ ائين ڪرڻ تقريباً ناممڪن هوندو آهي. هر لفظ جو پنهنجو هڪ پسمنظر هوندو آهي. ان ڪري جيئن جو تيئن قبول ڪرڻ ئي بهتر آهي، (ها جيڪي اڳئي مروج لفظ آهن. انهن کي بچائڻ جي ڪوشش ضرور ڪرڻ گهرجي). ٻي صورت ۾ اردوءَ وانگر انگريزيءَ جا ڏکيا لفظ ڪڍي عربيءَ جا اڃا بہ ڏکيا ابوالقوڙاٽ لفظ ٺنبڻ واري روايت تي هلڻو پوندو. جيئن انگي حساب ۾ LCM يعني (Lower Common Multiple) کي "ذواضعف اڪل" ٿا چون. جنهن کي اسان جا پراڻا استاد "ننڍي عام پيچ اپت" چوندا هئا.

بهرحال لفظن جي ٺهڻ، جوڙجڪ ۽ ان عمل جي قاعدن قانونن جي علم کي علم صرف (Morphology) چيو ويجي ٿو. ڪي بنيادي لفظ مفرد سادا هوندا آهن، ڪي مرڪب تہ ڪي پيچيده۔ لفظ جي ڌاتوءَ مادي يا بنياد مان ڦيرن(Inflection) ذريعي ۽ حالتن موجب ٿيندڙ ڦيرين گهيرين مان ٺهندڙ لفظن ۽ هڪ لفظ مان ٻئي لفظ جي نڪرڻ (Derivation) جي عمل جو اڀياس بہ علم صرف ذريعي ڪبو آهي. اڳياڙين۔ پڇاڙين جو نظام بہ ان علم جي دائري ۾ اچي ٿو.

ڪنهن بہ ٻوليءَ جي تحفظ لاءِ ضروري آهي تہ لفظن جا جيڪي بنياد هجن، انهن کي رڪارڊ ڪجي. بنيادي لفظ جي فاعلي، مفعولي، جري، عددي (واحد۔ جمع) صنفي (مذڪر۔ مؤنث) حالتن ۾ ڦيرن سان ٺهندڙ صورت جي اهميت هوندي آهي. جيڪڏهن ڪو فعل آهي تہ مصدر مان امر ۽ پوءِ فعل جا مختلف قسم ۽ صيغا متعدي (Transitive) لازمي (Intransitive)، باقاعدي (Regular) يا بيقاعدي (Irregular) قسم ٺهن ٿا يا وري معروف (Active Voice) ۽ مجهول (Passive Voice) صيغا وغيره وجود ۾ اچن ٿا. مٿي ذڪر ڪيل حالتن ۾ زمانن (حال، ماضي، مستقبل ۽ انهن جا قسم جاري يا استمراري، مدامي، قريب، بعيد وغيره) ۾ فعلن جا ڦيرا (Conjugation) پڻ ٿين ٿا. مختلف لفظن جون سموريون صورتون ۽ اسم جا، صفتن، ظرفن وغيره جا ڦيرا (Declension and

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(Inflection) سڀ اهم هوندا آهن، جيڪي هر ٻوليءَ ۾ پنهنجي ڌار سڃاڻپ رکندا آهن. ان کان سواءِ معاون فعل آهن: هو هئا، هوندو هوندا، ٿو ٿي، ٿا، ٿيون، پيو پئي، پيا، پيون وغيره ۽ انهن جو مکيہ فعلن سان جنس ۽ عدد موجب نهڻ جو عمل پڻ 'علم صرف' جي ذريعي سمجهي سگهجي ٿو.

پر انهن سمورن لفظن مان گفتگوءَ جو هڪ ايڪو، هڪ جملو ٺاهڻ لاءِ انهن جي جملي ۾ جيڪا بيهڪ يا جاءِ هوندي آهي يا ڪارج هوندو آهي، ان موجب انهن تي نالا رکيل هوندا آهن. هر هڪ کي ڳالهائڻ جو جزو (Part of Speech) هئڻ ناتي نالو ڏنل هوندو آهي. اسم، ضمير، فعل، صفت، ظرف، حرف جر، حرف جملو حرف ندا وغيره جيڪي مختلف زمانن ۾ حالتن موجب ڦيرا کائيندا آهن، انهي ۾ سموري عمل ۾ لفظن جي جملي ۾ حيثيت ۽ ڪردار جي ڄاڻ جي علم کي وري علم نحو/ نحويات (Syntax) چئبو آهي.

هاڻي ڏٺو وڃي تہ انهن سمورن پهلوئن جو لغت سازيءَ جي هنر سان ڪهڙو ۽ ڪيترو تعلق آهي ۽ هڪ لغت ساز لاءِ انهن بابت ڄاڻڻ ڪيترو ضروري آهي.

جنهن وقت لغت جوڙيندڙ هڪ لفظ کڻي، ان کي لغت ۾ داخل ڪري ٿو تہ هن کي ان ۾ موجود آوازن/ اکرن ۽ انهن جي اچارن لاءِ مقرر حروف صحيح ۽ حروف علت ۽ اعرابن موجب ترتيبوار رکڻو پوندو. ان لفظ جي بنيادي يا مکيہ مفرد صورت کي سڃاڻڻو پوندو. ان کانپوءِ ان مان ٺهندڙ ٻيا ثانوي (Secondary) لفظ ۽ انهن جا مختلف حالتن (Cases) ۾ گردان، ڦيرا ۽ تبديليون وغيره بہ لکڻا پوندا. جملي ۾ لفظ جي حيثيت (Position) ۽ نحوي حالت جي بہ خاطري ڪرڻي پوندي، ساڳيو لفظ پنهنجي پوزيشن ۽ بيهڪ جي جاءِ ۽ ڪارج سبب مختلف جزو بہ ٿي سگهي ٿو مثلاً "چوڪرو تکو ڊوڙي ٿو". لفظ "تکو" هن جملي ۾ ظرف آهي ۽ فعل سان لڳي ٿو "هيءُ هڪ تکو گهوڙو آهي" ۾ هي ساڳيو لفظ صفت آهي، جيڪو اسم سان لڳي ٿو.

فعلن جي معاملي ۾ تمام خبرداريءَ سان ڦيرا سمجهڻا پوندا. فعل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

متعديءَ جو ڦيرو، فعل لازميءَ جي ڦيري کان بلڪل جدا ٿيندو آهي. اهو ئي سبب آهي جو ان جي اهميت کي ڏسندي انگريزي ڊڪشنرين ۾ لفظ (فعل) ڏيڻ کانپوءِ پھرين اکر v.int ۽ v.t لکيل ملندا آهن. جيڪي مخفف آهن Verb transitive and verb intransitive جا. ساڳيءَ ريت باقاعدي ۽ بي قاعدي فعلن جا لفظ مختلف انداز ۾ بيا لفظ جوڙيندا آهن. مثال:

"ڀڄڻ" مصدر مان "ڀڄُ" امر نهي ٿو ماضيءَ ۾ "ڀڳو" (ج ڦري ڳ ٿي)

"ڀڃڻ" مصدر مان "ڀڃ" امر نهيو پر ماضيءَ ۾ "ڀنو" (ج جي بدران ن)

"ڀُڃڻ" مصدر مان "ڀُڃ" امر نهيو پر ماضيءَ ۾ "ڀُڳو" (ج مان مان ڳ)

"سَڃڻ" مصدر مان "سَڃ" امر ٿيو پر ماضيءَ ۾ "سڃيو" (ج تبديل ڪا نہ ٿي)

"وڃڻ" مان "وڃ" ماضيءَ ۾ ويو (ج جو 'ي' ۾ تبديل ٿيڻ)

سو چئبو تہ لغت جوڙڻ واري کي لفظ جي صرفي ۽ نحوي جوڙجڪ، بيهڪ ۽ ڦيرن جي خبر هئڻ بہ لازمي آهي.

هاڻي اچون ٿا معنويت يا معنيات (Semantics) ڏانھن، جيڪو لغت جو اهم بنيادي مقصد آهي. ان جي هڪ شاخ اهڃاڻن (Symbols) بابت (Semiotics) بہ آهي. ڪنھن بہ سٺي لغت ۾ لفظن جا مطلب (Denotations)، لاڳاپيل مفھوم (Connotations)، استعمال ۽ اطلاق جي حد يا دائرو (Range of Application) ۽ ان ريت لغوي لفظي معنيٰ يا اصطلاحي معنيٰ، سماج ۾ مروج مفھوم ٿيندا آهن- لفظ جو استعمال يا اطلاق ڪٿي ٿي سگھي ٿو يا ڪٿي نٿو ٿي سگھي، اهو ان مان معلوم ٿيندو آهي.

مثال طور هڪ لفظ آهي "مرڻ" جنھن جو مطلب آهي: جسماني طرح ساهہ بند ٿيڻ- ظاهر آهي تہ اهو انسان توڙي هر ساهواري سان لاڳو ٿيندو. ان جي لاءِ بيا مروج مطلب آهن: "انتقال ڪرڻ يا ٿيڻ" "گذاري وڃڻ"، "وفات ڪري وڃڻ"، "وصال ٿيڻ"، "رحلت ڪري وڃڻ"، "وفات ڪرڻ"، "پيالو ڪرڻ" "جان بحق ٿيڻ"- "شهيد ٿيڻ" انھن سڀني جو مفھوم آهي: "موت اچڻ". پر ڇا اهي لفظ يا فقرا هڪ ٻئي جا متبادل يا مترادف چئي سگھجن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تاءِ سماج ۾ هڪ جي جاءِ تي پيو استعمال ڪري سگهجي ٿو؟

- وڻائي جو گڏهہ مري ويو يا گهٽيءَ ۾ ڪتو مئو پيو آهي.
- فلاڻو ماڻهو ڪالهہ مري ويو. گهٽيءَ ۾ هڪڙو ماڻهو مئو پيو هو.
- پر ڇا ڪنهن دوست، مِٽ مائٽ يا ڪنهن احترام لائق شخص لاءِ ائين چوڻ مناسب سمجهيو ويندو؟ ان جي بدران چئبو تہ:
- منهنجو دوست گذاري ويو. يا ڪالهہ منهنجو فلاڻو مائٽ گذاري ويو.
- منهنجي اسڪول جي استاد جو انتقال ٿي ويو آهي يا وفات ڪري ويو آهي.
- جانور جي مرڻ کي گذاري وڃڻ وفات ڪري وڃڻ يا فوت ٿي وڃڻ نٿو چئي سگهجي.
- وري اڃا پيا مفهوم ڏسو:
- شاهہ لطيف فلاڻي سال رحلت ڪئي.
- سندن وصال صفر جي مهيني ۾ ٿيو.
- اهي بئي لفظ ڪنهن عام ماڻهوءَ جي مرڻ وقت ڪو نہ چئبا، صرف اهڙين شخصيتن لاءِ چئبا، جيڪي موت کي محبوب حقيقيءَ سان وصال (ملڻ) جو ذريعو سمجهندا هجن.
- بم ڌماڪي ۾ سئو کان وڌيڪ ماڻهو جان بحق ٿيا. (پنهنجي ملڪ جي ماڻهن لاءِ ميڊيا ۾ چون)
- ڀارت ۾ دهشتگرد حملي ۾ سئو کان وڌيڪ ماڻهو مارجي ويا (دشمن يا ڌارئين ملڪ لاءِ چون)
- سرحد تي ٻرون حملي ۾ هيترا فوجي شهيد ٿي ويا (شهيد ٿيڻ جو اصطلاح عام موت کان مختلف معنيٰ رکي ٿو)

هاڻي ڏٺو وڃي تہ هڪ سادي حقيقت "موت" (جسماني طور ساهہ بند ٿي وڃڻ) جي لاءِ ڪيترين لغوي، اصطلاحي، سماجي ۽ علامتي معنائون موجود آهن، ان ڪري ڪنهن بہ ٻولي لغت ۾ لغوي يا لفظي معنائن سان گڏ اهڙا مفهوم بہ سمجهائڻا پوندا آهن، جن جو اطلاق مختلف موقعن (Situations) ۽ حالتن موجب ڪيو ويندو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماضيءَ ۾ جڙيل اڪثر لغتن ۾ لفظ جي معنيٰ جي جاءِ تي متبادل يا مترادف لفظ ڏيڻ جو رواج هوندو هو. جنهن کي جديد دور ۾ ايترو پسند نٿو ڪيو وڃي. پر ٻولين واري لغت ۾ بيشڪ متبادل ۽ مترادف جائز ٿا سمجهن، پر هڪ ئي ٻوليءَ جي لغت ۾ نه!

لفظ جي لغت ۾ داخلا جو مطلب ان جي سمجهاڻي ڏيڻ، تشريح هئڻ گهرجي. معنائن بدران صرف متبادل ۽ مترادف توڙي ضد ڪوشن (Thesaurus) ۾ ڏبا آهن. البت ماهر سمجهاڻيءَ کانپوءِ مترادف ڏيڻ ۾ ڪو حرج ڪونه ٿا سمجهن.

مثال طور "پير" لفظ ڏسو. ان جي معنيٰ انسان يا جانور جي ڄنگهه جو آخري حصو جنهن کي زمين تي رکي هلي ٿو. پڳ "چاٻي" تالي کي کولڻ لاءِ ڌاتوءَ جو ٺهيل هڪ اوزار- ڪنجي.

لغت ۾ لفظن کانسواءِ پهاڪا، چوڻيون، ضرب المثل، اصطلاح ۽ ورجيسون وغيره به سمجهائڻا پوندا آهن. ڪنهن به مکيه لفظ جي داخلا کانپوءِ ان جي وياڪرڻي حيثيت، معنيٰ ۽ ان مان نهندڙ لفظن کانسواءِ ان جي اصطلاحن، پهاڪن چوڻين ۾ استعمال کي بيان ڪري تشريح يا سمجهاڻي ڏيڻ به لغتدان جو ڪم آهي.

لفظ جي صورتخطي، لکڻ جي اها صورت آهي، جيڪا اڪثر ڪري مقرر هوندي آهي. اسان جي شاگردن کي لپي، لکت (Script) الفابيٽ يا الف ب جي پٽي (صحيح ترتيب (Order) سان) ۽ صورتخطي ۽ هِجي (Orthography and Spelling) جي اصطلاحن ۾ اڪثر مونجهارو ٿيندو آهي، پر هڪ لغت جوڙيندڙ کي ان بابت چڱيءَ طرح معلوم هئڻ گهرجي. دنيا جي هر ٻوليءَ وانگر سنڌي ٻوليءَ جي به هڪ معياري صورتخطي مقرر آهي، جنهن موجب ٻوليءَ جا ماهر لفظن جي املا يا هِجي مقرر ڪندا آهن. لغت نويس ڪنهن گهربل لهجي يا سمورن لهجن ۾ مروج لفظ ڏيئي سگهي ٿو پر دنيا ۾ لسانيات جا ماهر لغتدان معياري لهجي جي لفظ جي لکڻ جي صورت يا هِجي کي ترجيح ڏيندا آهن. ترقي يافته ٻولين ۾ لسانيات جا ماهر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هر هڪ لفظ جي مقرر صورت کي اهميت ڏيندا آهن. سنڌيءَ ۾ ڪيترائي اهڙا لفظ آهن. جن کي مختلف ماڻهو مختلف انداز ۾ يعني جدا جدا هِجي (Spelling) سان لکندا آهن. مثلاً: پنوهر- پنهور- پهنور، پنور- پنئور- پئنور- پئونر- ڪنئار- ڪنوار، ماڻهو- ماڻهون، آئون- آءٌ، اجا- اجان، پيسا- پئسا، بينڪ- بئنڪ، گيس- گئس وغيره. ضروري آهي ته ماهرن جي ڪميٽي ڪا هڪ صورتخطي مقرر ڪري باقي لفظن کي لغتن مان خارج ڪري ڇڏجي. (اهڙي ڪوشش اثارٽيءَ طرفان ڪئي وئي هئي ۽ هڪ سيمينار پڻ ڪوٺايو ويو هو پر ڪو به ڳڏيل فيصلو نه ٿي سگهيو. اڪثر عالمن جو رايو اهو هو ته لغت ۾ صرف هڪ صورت ڏيڻ سان ڪتابن ۾ موجود ٻين صورتن بابت ماڻهن جي رهنمائي ٿي ڪا نه سگهندي).

بهرحال انگريزي ٻوليءَ جي ڊڪشنرين کي لفظ جي صحيح صورتخطي ڏسڻ لاءِ پڻ استعمال ڪيو ويندو آهي پر سنڌي جي لغتن ۾ بنا ڪنهن وضاحت جي سموريون صورتون پنهنجي پنهنجي اکرن جي ترتيب موجب مختلف جاين تي ڏنل ملنديون (جڏهن ته مقرر صورت کي مکيہ لفظ طور ڏئي ڏنگين ۾ باقي صورتن بابت وضاحت ڪري سگهجي ٿي)- اهڙا ڪيئي حل طلب مسئلا لغت ذريعي حل ڪري سگهجن ٿا.

* هاڻي آخر ۾ اچون ٿا علم اشتقاق (Etymology) تي:

انگريزي ڊڪشنرين ۾ سڀ لغتدان هڪ ڳالهہ تي متفق آهن ته ڪنهن بہ لفظ جي داخلا ۾ سڀ کان آخر ۾ ان جو اصل ماخذ، بڻ بنياد ۽ تاريخي ارتقاءَ ڄاڻائجي، ان ڪري ڏنو ويو آهي ته آخر ۾ جرمنڪ، يوناني، لاطيني يا اينگلو سيڪسن بنيادن بابت ڄاڻايل هوندو آهي. ان مان نہ صرف لفظ جي سڃاڻپ ٿئي ٿي پر ان جي انگريزيءَ ۾ اچڻ کان اڳ مروج صورتخطين (Spelling) ۽ معنائن بابت بہ معلوم ٿئي ٿو بلڪل ساڳيءَ طرح سنڌيءَ جي عالمن بہ ڪوششون ڪيون آهن پر اهي سنڌيءَ جي بڻ بنياد بابت موجود مختلف مفروضن جي بنياد تي منجهيل رهيا آهن. ڪن عالمن لفظن جا بنياد ۽ اشتقاق سنسڪرت مان ڳوليا آهن ۽ ڪنهن نہ ڪنهن ريت ڇڪي تاڻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لفظي هڪجهڙاڻين مان ويھي انومان ڪيا آهن. جيڪڏهن ٻن لفظن ۾ گھٽ ۾ گھٽ مماثلت ملي اٿن تہ نتيجو اهو ڪڍيو اٿن تہ اهو لفظ تتسم (ساڳيو سنسڪرت جو) ذريعي سنڌيءَ ۾ آيو هوندو پر جي لفظ ۾ ٿوري گهڻي تبديلي محسوس ڪئي اٿن تہ ان کي تدڀوءِ (سنسڪرت مان ڦريل) ڄاڻائي وري بہ ماڻتي پڪي ڪئي اٿن، پر جيڪڏهن لفظ جي سنسڪرت سان ڪا بہ هڪجهڙائي نٿي ملي تہ پوءِ ان کي "ديسي" چيو اٿن. اها نياڳي الائجي سياڳي ديسي ٻولي نہ ڄاڻ ڪيتري سخت جان هئي جو دنيا ۾ سڀ کان سگھاري سمجهي ويندڙ قوم آرين جي سڀ کان سڌريل سنواريل پوتر ٻوليءَ سنسڪرت کان لڪي ڇپي ڪي پنهنجا لفظ سانڍي سگهي هوندي، پوءِ بہ ڪير اهو مڃڻ لاءِ تيار ڪو نہ ٿيو تہ اها هتان جي اصلوڪي (Indigenous) ٻولي آخر وئي ڪيڏانهن! ڇا ان جا ڳالهائيندڙ سمورا ماڻهو مري کپي ويا ۽ ٻاهران آيل ماڻهن سندن زبانون ڪٽي ڇڏيون. ڊاڪٽر ٽرمپ پنهنجي سنڌي گرامر جي ڪتاب ۾ ان ديسي ٻوليءَ بابت گهڻا اشارا ڏنا آهن.

ٻئي طرف گذريل پندرنهن سو سال اڳ هن خطي ۾ آيل عربن جي ٻوليءَ پاران بہ تقريباً ساڳيو سلوڪ ڪيو ٿو ڀائنجي، ان کانپوءِ ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي ٻولي فارسيءَ بہ ساڳيو ئي رويو اختيار ڪيو پر هيءَ آرين کان اڳ جي هن ڌرتيءَ جي نٽر ٻولي پوءِ بہ ساهہ کڻندي رهي آهي. ڏاريا تہ ڏاريا پر پنهنجن عالمن بہ سنڌي ٻوليءَ جي ڪيترين ئي لفظن کي عربي-فارسيءَ مان آيل ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ان کي پنهنجي مقدس لساني گروهہ سان سلهاڙڻ جي ذريعي تقدس ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي. نيتون ٻنهي گروهن جون پاڪ هيون. سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجي پنهنجي الهامي ٻوليءَ سان ڳنڍڻ ذريعي هنن ان کي بہ محترم بنائڻ ٿي چاهيو جنهن کي هڪ ٽيون گروهہ آسمان مان لاهي ڌرتيءَ جي زبان ثابت ڪرڻ لاءِ سندرو ٻڌي بيٺو ۽ اهي اهڙا نٽر ۽ پڪا هئا جو نيٺ اڳين کي سندن ڳالهہ کي قبول ڪرڻو ئي پيو.

سو هاڻي سنڌي لغت جوڙڻ وارن لغتدانن کي سوچي سمجهي اشتقاق

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيڏا پوندا. مٿي ذڪر ڪيل منهنجي بيان جي ثابتيءَ ۾ سنڌي لغت مان نہ پر هڪ اردو لغت ”نوراللغات“ مان هڪ لفظ جي بنياد بابت مثال ڏيڻ ڪافي ٿيندو.

عربي زبان ۾ ”علم هندسہ“ حسابي علم يا ميٿميٽڪس کي چئبو آهي ۽ ”هندسہ“ اردو توڙي عربيءَ ۾ انگن کي چوندا آهن. البيرونيءَ ۽ ٻين ڪن عرب عالمن ان جو ڪارڻ اهو لکيو آهي تہ ڇاڪاڻ جو اهو علم ”هند“ کان آيل هو ان ڪري ان کي اهو نالو ڏنو ۽ ”هندسہ“ مان مراد ”هند“ مان يا ”هند“ جو آهي. (ياد رهي تہ هند تي اهو نالو سنڌ تان پيو آهي جيئن انڊس مان انڊيا تي). انهيءَ لفظ مان ”المهندس“ لفظ ٺهيو جنهن جي معنيٰ آهي حسابي علم جو ماهر يا ”هندسہ دان“، خاص ڪري جاميٽريءَ جو ماهر- هاڻي نوراللغات ۾ لکيل آهي تہ اهو فارسي لفظ ”اندازه“ جو معرب (عربيءَ ۾ بدلايل) لفظ آهي. اهڙي ساڳي ڪوشش اسان جي عالمن بہ ڪئي آهي ۽ ڪيترن سنڌي لفظن کي عربيءَ مان آيل ڄاڻايو آهي، مثلاً ”ڪاتي“ کي عربي قاطع مان نڪتل ڄاڻايائون. جڏهن تہ ڏنو وڃي تہ اهڙن لفظن جو تہ هڪ سڄو نظام سنڌيءَ ۾ موجود آهي. جيئن ڪٽڻ، ڪترڻ ڪاٽڻ، ڪپڻ، ڪٽ، ڪات، ڪاتر، ڪاتي، ڪتر- ڪپ يا وري ڪٽيل، ڪتريل، ڪپيل، ساڳي طرح ’تومر‘ کي ٿوم مان، ’پوتيءَ‘ ۽ پوتڙي کي فوطہ مان، اجرڪ کي ازرق مان ڪڍيو ويٺا آهن. ڪڏهن ڪنهن ائين نہ سوچيو تہ متان اهي لفظ هتان اوڏانهن ويا هجن. البيروني اهڙن لفظن جي وڏي فهرست پنهنجي ڪتاب ۾ ڏني آهي، جيڪي اصل سنڌي هئا.

ان موضوع تي اڃا ڏريو تي تحقيق ڪرڻ جي ضرورت آهي ۽ لغتن ۾ فيصلا صادر ڪرڻ بدران امڪان ڏيڻ سان سوچ جي عمل کي هٿي ملندي ڪيپٽن جارج اسٽئڪ جي سنڌي- انگريزي ڊڪشنريءَ ۾ هن خالص سنڌي اکر ڏار لکيا آهن. انهن مان بہ لاڙي لفظ کي ڏار نشان ڏنو اٿس. سنسڪرت، عربي، فارسي ۽ ٻين ٻولين لاءِ الڳ نشانيون رکيون اٿس.

سنڌي ٻوليءَ ۾ هيءَ ڪتاب لکي، ڊاڪٽر آفتاب ابڙي ڄڻ تہ ٻيئنل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڙيءَ ۾ هڪ پٽر اڇلايو آهي، ان سان سنڌي ٻوليءَ ۾ انهيءَ موضوع سان نه صرف دلچسپي وڌندي پر ٿي سگهي ٿو ته اهڙو اتساهه ملي جو يونيورسٽين ۾ ان موضوع تي تحقيق جا در کلي پون.

گذريل پنجاهه سالن کان درس تدريس سان واسطو رکڻ جي ڪري حاصل ٿيل تجربي مان مون کي اهو اندازو ٿيو آهي ته سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بنيادي گرامر بابت تمام گهٽ ماڻهن کي ڄاڻ آهي، ان ڪري سنڌي ٻوليءَ جون پنهنجيون اصلوڪيون خوبيون ۽ خاصيتون به تمام گهٽ ماڻهن کي معلوم آهن. موجوده دور ۾ انهن ٿورن ماڻهن مان ڊاڪٽر آفتاب ابڙو به هڪ آهي، جيڪي هن وقت سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي گرامر ۽ لسانياتي پهلوئن بابت سٺو مطالعو ۽ جوڳي ڄاڻ رکندڙ آهن. هن کي علم اشتقاق (Etymology) جي جيڪا ڄاڻ آهي، اُها ٻئي ڪنهن ۾ مون ڪانه ڏٺي آهي. مون کي اميد آهي ته آفتاب سنڌي ٻوليءَ جي انهن نرالين خوبين کي نروار ڪرڻ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪندو جيڪي ان کي سنڌ کان سواءِ دنيا جي هڪ اهم ماخذ ٻوليءَ جي صورت ۾ قبول ڪرائڻ ۾ مدد ڪنديون. مون کي ٻي اميد آهي، انهن نوجوان ڪمپيوٽر ماهرن ۾ جيڪي ڏينهن رات هڪ ڪري سنڌي ٻوليءَ جي ڪمپيوٽرائيزيشن لاءِ پاڻ پتوڙي رهيا آهن ۽ مائيڪرو سافٽ، گوگل، وڪيپيڊيا ۽ سوشل ميڊيا فورمن تي سنڌي ٻوليءَ جو ڪيس وڙهي رهيا آهن. ڊاڪٽر آفتاب جهڙن ٻوليءَ جي ڄاڻن کي انهن جي رهنمائي ڪرڻ گهرجي ته جيئن هو پنهنجين ڪاوشن ۾ ڪامياب ٿين. سنڌو لکت جو ڦورو ڦولڻ ۾ به اهي ڪمپيوٽر جا ماهر مدد ڪري سگهن ٿا، انهيءَ لاءِ به انهن کي لساني اصول ڄاڻندڙن جي ضرورت آهي. اسين پنهنجو وقت گذاري آيا سين. هاڻي موجوده ٽهيءَ تي اهو وڏو بار آهي، فرض ۽ قرض آهي ته اهي پنهنجي ماءُ ٻوليءَ جي خدمت ۾ سوڀارا ٿين.

ڊاڪٽر فهميده حسين

18 اپريل، 2020ع

ڪراچي، سنڌ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا:

(1) سنڌي ٻولي: مختلف لساني پهلو۔ ڊاڪٽر فهميده حسين، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، 2012ع

(2) تحقيق۔ تحقيقي جرنل جلد 18 شمارو 2۔ جولاءِ۔ ڊسمبر 2010 ع جلد1۔ شمارو1، جنوري۔ جون 2010ع

(3) Lexicography: Principles & Practice by Hartman RRK Academia Press, London, 1983.

(4) Manual of Lexicography by Zgusto, Academia Moulon 1971.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻه اکر ڪتاب بابت

سنڌيءَ ۾ لِسانيات تي اڃا تائين اسان وٽ خاطر خواهه ڪم ڪو نه ٿيو آهي، خاص طور لُغت سازي (Lexicography) جي حوالي سان. ڊاڪٽر آفتاب ابڙو لغت نويس (لُغت جوڙيندڙ) آهي ته لُغت جو ماهر (Lexicologist) به. هڪ داناءَ شخص جو جُنون جي حَد تائين عشق، سندس هِن انوکي ۽ نئين ڪاهوڙي عِلمي لِساني جِدت ۾ عيان آهي، جنهن کي هو "علم لُغت" شاهه لطيف جي حوالن سان- پيش ڪري ٿو. تقريباً 200 صفحن جو هيءُ Innovative (اختراعي) ڪم سِنڌي زبان ۽ ادب ۾ پنهنجي نوعيت ۽ محنت جو اَولين ڪم ۽ ڪاوش آهي. سندس سير حاصل "تعارف" (Preface) بذات خُود علم لغات جي تاريخ ۽ جاگرافي آهي. نهايت صراحت ۽ وضاحت سان قابل تحقيق نگار پنهنجي موضوع سخن تي روشني وڌي آهي. بيشڪ سندس اهو چوڻ بجا آهي ته "ٻولي جي دُرست جوڙجڪ، بيهڪ ۽ استعمال لاءِ گرامر (Grammar) ڪليدي ڪردار ادا ڪندا آهن، جڏهن ته لُغتون لفظن جي صحيح صورتخطي، معنيٰ ۽ لساني خوبين کي بيان ڪنديون آهن". انهيءَ عمل ۾ لفظن کي گڏ ڪرڻ، لکڻ، ايڊٽ ڪرڻ ۽ ترتيب ڏيئي سهيڙڻ (Compilation) اچي ٿو. ڊاڪٽر آفتاب هن فن کي جنهن نفاست سان نڀايو آهي، ان جي پريم ڪهاڻي سندس لفظن ۾ علم لغت سان لڳاءُ جي سفر بابت بخوبي بيان ڪيل آهي. "علم لغت" جي اهميت بابت سندس علمي ۽ طويل تذڪرو تاريخي چاڻ مُهيا ڪري ٿو ۽ تمام گهڻي اَهميت جو حامل آهي، اسان جهڙن مُبتدين لاءِ! ڊاڪٽر نبي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بخش بلوچ جا خط ۽ ذاتي مُلاقاتون جنهن اُڪير، پابوهہ سان وَرجايون ويون آهن، اُهي هِن نفسانفسي جي دور ۾ وڏي غنيمت آهن! چاڪاڻ تہ هاڻي تہ ڊاڪٽر بلوچ جي واکاڻ ڪرڻ بہ ڇڻ ڪو ڇَوڪر جو فعل آهي.

اَمر واقعي ڊاڪٽر گربخشاڻي، ڀيرومَل آڏواڻي ۽ ڊاڪٽر سنديلو صاحب جن لُغت نويسي جي جهان جا روشن دَرخشان چراغ (سراج منير) آهن. جديد لسانياتي تحقيق جو آغاز ۽ اَعجاز ڊاڪٽر بلوچ جي يادگار 5 جلدي "سنڌي جامع لغات" آهي. هيءَ تحقيقي لغت (ڪتاب) "علم لغات" جي جديد ريسرچ جي (Methodology) تحت ترتيب ڏنل ۽ لکيل آهي. جديد (Lexicography) جا بہ بُنيادي Group (سٽ) آهن: عملي لُغت سازي (Practical Lexicography) ۽ (Theoretical Lexicography) (نظري لُغت سازي). هتي ڊاڪٽر ابڙي صاحب بنهي کي هڪ ٿي هنڌ گڏيو آهي، چاڪاڻ تہ اهي هڪ ٻئي سان Disciplinary طور لازم ملزوم آهن. عملي لغت سازي ۾ لفظن کي گڏ ڪرڻ (جيئن ڊاڪٽر بلوچ ڪندو هو ۽ ايڊٽ ڪري پوءِ لکندو رهيو.) نظري يا نظرياتي لُغت سازي ۾ (Semantics) ۽ (Linguistics) جا (Syntagmatic) ۽ (Paradigmatic) قاعدا اَچن ٿا. جيڪي Technical وٿون آهن ۽ انهن جو وستار سان ذڪر ڊاڪٽر آبڙو Semantics ۾ ڪري ٿو جيڪو سنڌي لُغت سازي جي Discipline (صنعت علمي) لاءِ بلڪل جديد اوسر آهي. ڪتاب جو باب پهريون علم لغت بابت آهي، جنهن ۾ محقق لفظن جا تصور (Ideographs) بيان ڪري ٿو جيڪي قديم تحريرن (Pictographs) ۾ مصر ۽ موهن جي دڙي جي بولي واري لکت ۾ ظاهر آهن. آفتاب سُني لسانياتي بحث ۽ وسيع تناظر ۾ علم لغت جو احاطو ڪري ٻولين ۾ تبديلين جا چار وڏا سبب بيان ڪري ٿو: (1) پيداواري ذريعا (2) مذهب جو اثر (3) جنگين، ٻوڏن، زلزلن ۽ قدرتي آفتن سبب لڏپلاڻ (4) واپاري يا ثقافتي لاڳاپا وغيره. حوالا بہ موزون ۽ مناسب ڏنل آهن. خاص طور تي عبراني (Hebrew) زبان بابت Bilingual لغتن جي عَربن جي آمد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(Advent) جي حوالي سان اِها ڄاڻ ڪارآمد آهي تہ عربي لفظن کي سمجهائڻ لاءِ لغتون تيار ڪيون ويون، ڇاڪاڻ تہ عرب اِن عِلم کان اڳ ئي واقف ها. برسبيل تذڪره اهو ٻڌائڻ بہ گهرجي ها تہ خود سَر رچرڊ برٽن پاڻ هڪ وڏو (Arabist) (عربي لساني عِلمن جو ماهر) هو جنهن جي آخري راءِ موجب سر بارٽل فريئر جي ڪاميٽي سنڌي لپي لاءِ عربي- فارسي طرز کي سرڪاري طور تي منظور ڪيو ۽ ديوناگري کي نامنظور ڪيو هو. ”عِلم لغت“ جي تشريح مُستند حوالن سان ڪيل آهي. Concordance جي معنيٰ ”ضميمي“ بجاءِ ”اِشاريو“ لکڻ گهرجي ها. بائبل ۽ قرآن مجيد جون Concordance هاڻي گهڻي تعداد ۾ دُنيا ۾ لکجن پيون ۽ استعمال ۾ بہ آهن. ڪوش جا پاڱا (Elements of Dictionary) بہ سُٺي طرح سمجهايل آهن.

ساڳي ريت لُغت جي بنيادي جُزن جي وضاحت بہ تمام منطقي ۽ صَريح آهي. لغت نويسي جي مُختصر تاريخ ۽ طريقيڪار (Methodology) بہ معلوماتي ۽ مُفيد آهي ۽ ڪافي معلومات اڳ ئي دستياب آهي پر هتي ورجائڻ لازم هو

عِلمي حوالا بيشڪ مُستند آهن، خاص طور آڪسفورڊ يونيورسٽي جي (International Encyclopedia of Linguistics) جو ۽ ايڊورڊ فِني گن صاحب جو. باب پيون ”علم ڌاتو يا اشتقاق“ جي Definition انگريزي ۽ سنڌيءَ ۾ موزون آهي. خاص طور تي بين اللساني خُوبين جي سبب. يوناني لفظ Etymos آهي ۽ نہ ڪي Etymon جيڪو اميد تہ درست سمجهيو ۽ ڪيو ويندو. ٻولين جا تقابلي ڌاتو ۽ سَندن عَلمي دَرجا ۽ بحث هتي ڪارآمد ۽ مائع دار وٺون آهن. ”ڳنڍ“ بابت تاريخي روايتون جديد ريسرچ ۽ تجسس جو ذوق ۽ جذبو جاڳائن ٿيون ۽ ڊاڪٽر آفتاب ابڙي صاحب جي وسيع مطالعي جو دليل ۽ غماز آهن.

”علم لسان“ (Philology) وارو ٽيون باب لفظن جي تاريخ ۽ سندن سفر، ثقافت، سماجي پسمنظر (Perspectives)، ادبي لاڙن بابت بحث ڪري ٿو ۽ مرزا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قليچ بيگ جي انوکي ريسرچ (Philological Curiosities-1911) فلالاجيڪل ڪيئوراسٽيز' بابت ياد ڏياري ٿو تہ هي سنڌي زبان ۾ اُن مُوضوع تي واحد ڪتاب (اڃا تائين بہ) آهي. جنهن ۾ انگريزي، سنسڪرت، عربي، فارسي، تُرڪي، هندي وغيره لفظن جا مثال ڏنا ويا آهن. ڊاڪٽر ٽرنر جي (A Comparative & Etymological Dictionary of Nepali) (وڏي مستند ڪتاب) جو حوالو قابل ذڪر آهي، جنهن ۾ هو پڌائي ٿو تہ سنڌي ٻولي مان 60_70 سيڪڙو لفظ ٻين پرپاسي وارين ٻولين ۾ داخل ٿيا. باب چوٿون (Semantics) يا "علم معنيٰ" خالص نظري (Theoretical) لسانياتي صفت مان اچي ٿو ۽ هن علم جي عام طرح هن طرح وضاحت ڪيل آهي:

"The Branch of linguistics and logic concerned with meaning. Lexical Semantics is concerned with the analysis of word, meanings and relations between them." (Oxford Dictionary)

ڊاڪٽر آفتاب واري (Definition) ايڊورڊ فِني گن جي ڪتاب Language: Its Structure and Use مان اَخذ ڪيل آهي، جيڪا وڏيڪ ڏکيرڙي، ٽيڪنيڪل ۽ دُرست پڙ آهي. باب پنجون، ڇهون، ستون، اٺون، نائون، ڏهون ۽ يارهون خالص سنڌي ٻولي جي لسانيات بابت علمي ڇنڊڇاڻ آهن، جن ۾ قابل ۽ لائق مُحقق سنڌي ٻولي جون لساني خاصيتون ۽ خُوبيون جيڪي مشرقي ٻولين عربي، فارسي ۽ اردو/ هندي ۾ مشترڪ آهن، سي بيان ڪيون آهن ۽ انهن خاصيتن ڪي هو خاصيت آدغام (Assimilation)، خاصيت قَلب (Metathesis)، خاصيت بدل (Mutation)، خاصيت حذف (Elision)، دخيل لفظ (Adopted Words) ۽ آخر ۾ اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون (Prefixes and Suffixes) چئي ٿو. اُهو 'ويا ڪرڻ' Grammar (صرف و نحو) ۽ Composition (علمِ اِنشاءَ) جي دنيا جو بنيادي مباحثو آهي ۽ ان کي علم لغات ۾ اولين حيثيت حاصل آهي، جنهن جو ذِڪر پاڻ شروع ۾ ڪري آيا آهيون. منهنجي خيال ۾ علم لغات ۾ شاهہ جي ڪلام جي حوالي سان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هي پُر مغز طويل مقالو يا Thesis آهي، جنهن ۾ ڊاڪٽر آفتاب Glossary يا ٽيڪنيڪل اِصطلاح شامل نہ ڪندو جيڪي رسالي ۾ گمين، ڪاسبين هارين، نارين، جي ڏنڏن ۾ ڪتب اچن ٿا ۽ رسالي ۾ بار بار اَچن ٿا ۽ تصوف (Mysticism) يا قرآني (Colloquial Terms) (چوٽيون، ضرب الامثال) رسالي مان سميڙي هڪ/ بہ الڳ بابن ۾ ترتيب ڏئي، هن ڪم کي وڌايو وڃي. پنهنجي نوعيت، فطرت، علمي Concept, Vision جو هيءُ لاشڪ اَولين ڪم آهي ۽ هن کي خاص طور اهڙي طرح سان Methodology (ترتيب)، ڏئي، جوڙڻ مُشڪل ڪاوش هئي پر هِي پيار جو پورهيو (Labour of love) آهي، جنهن کي عِلم لغات جا شهسوار ئي ڪري سگهن ٿا. آءُ ڊاڪٽر آفتاب ابڙي کي جس ٿو ڏيان، جنهن هن دقيق ڪم کي سهنجو بنائي عام پڙهندڙن لاءِ پيش ڪيو آهي.

گل مُحمد عُمراڻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجي پاران

ٻوليءَ جي درست جوڙجڪ، ٻيهڪ ۽ استعمال لاءِ گرامر ڪليدي ڪردار ادا ڪندا آهن، جڏهن تہ لغتون لفظن جي گرامر موجب درست صورتخطي، حيثيت، صحيح استعمال، معنائن ۽ لساني خوبين کي محفوظ ڪنديون آهن. تاريخ ۾ تهذيبي ٻولين جي ترقي، ترويج ۽ تحفظ لاءِ اهڙا اپاءَ ورتا ويا هئا. سنسڪرت جو گرامر پاڻينيءَ عيسوي سن کان ڇهہ ست سؤ سال اڳ لکيو ۽ وقت پڄاڻا عالمن ۽ پنڊتن سنسڪرت جي خاص لفظن جي سمجهاڻي لاءِ ڪيئي عمديون لغتون جوڙيون. انهن جي آڌار تي ذڪرڻ ايشيا توڙي دنيا جي ڪيترن ئي ملڪن ۾ سنسڪرت ٻوليءَ ممتاز حيثيت حاصل ڪري ورتي. ان زماني ۾ سنسڪرت ٻولي سماج جي اوچي طبقي وارن ۾ ڳالهائڻ-ٻولهائڻ لاءِ استعمال ٿيندي هئي. ان جي ثابتي خود پاڻيني جي 'ويا ڪرڻ' مان ملي ٿي. (1)

انگريز 17 هين صدي عيسويءَ ۾ هندستان ۾ آيا تہ سنسڪرت بابت اهڙا عمدا ۽ مُستند ڪتاب ڏسي کين يقين ٿي ويو تہ هن خطي ۾ بنيادي ۽ مائيدار ٻولي فقط سنسڪرت آهي ۽ ٻيون مڪاني ٻوليون، جن کي پراڪرتون ٿي چيو ويو، ان مان ورتيون ويون آهن. تمام گهڻو پوءِ ڏيهي عالمن تحقيق ڪري ٻڌايو تہ حقيقت ان جي برعڪس آهي. بنيادي ٻوليون هتي جون اصلوڪيون ٻوليون يا پراڪرتون آهن، جن جي آڌار تي سڌاريل سنواريل سنسڪرت ۽ پالي ٻوليون جوڙيون ويون، جيڪي ترتيبوار 'هندو ڌرم' ۽ 1'ٻڌ ڌرم' جون ترجمان بڻيون ۽ ڌرمن جي ڦهلاءَ سبب سڄي خطي ۾ ڦهلجي ويون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙيءَ طرح 'آرامي'، 'سُرياني'، 'عبراني' ۽ 'عربي' ٻولين لاءِ پڻ بندوبست ڪيا ويا. انهن بابت لکيل قديم گرامرن ۽ لغتن جي آڌار تي ٻولين جي تدريس ۽ تعليم بابت ڪتاب ترتيب ڏنا ويا. عربي ٻوليءَ جي رسم الخط بابت تاريخي ۽ تفصيلي ذڪر مون پنهنجي ڪتاب "سنڌي رسم الخط جي اوسر" ۾ پڻ ڪيو آهي، جيڪو اشاعت هيٺ آهي.

اها ٻه هڪ حقيقت آهي ته اسان جو گرامر ۽ لغت ڏانهن رَويو مجرماڻي حد تائين غفلت وارو رهيو آهي. مونکي اعتراف ڪرڻ ڏيو ته اڄ تائين سنڌي ٻوليءَ جي سناءُ، جوڙجڪ ۽ صوتياتي بيهڪ مطابق نه ته ڪو معياري گرامر جوڙيو ويو آهي نه وري ڪا مستند جامع لغت جوڙي ويئي آهي. عربن جي دور (711ع) کان هتي مذهبي تعليم جي ترويج لاءِ ٻوليه (Bilingual Dictionaries) 'عربي-سنڌي' تيار ٿيا. جڏهن ارغونن-ترخانن جي دور ۾ فارسيءَ زور ورتو ته 'فارسي-سنڌي' لغتون تيار ٿيون. انهن جو ڪارج مدرسن ۾ پڙهندڙ طالبن تائين محدود هوندو هو. ان دور ۾ جڙندڙ ٻه واين ۽ سه واين جو علمي ۽ فني معيار بنهه گهٽ هوندو هو. راقم وٽ ٻه چار اهڙيون لغتون موجود آهن. انهن کي موجوده دور ۾ رائج فني لحاظ کان لغت سڏڻ مناسب نه ٿيندو. اهي لفظن جون لڙهيون آهن، جن جي سامهون هم معنيٰ لفظ ڏنا ويا آهن. انهن ۾ لغت جا فني معيار ۽ قدر ناپيد نظر ايندا.

سنڌ ۾ انگريزن جي دور ۾، ٻهرئين ڏهاڪي ۾ جديد گرامر ۽ لغت نويسيءَ جو بنياد پئجي چڪو هو. جنهن جي شروعات سن 1845ع کان مانواري ڪيپٽن اسٽئڪ ڪري "انگريزي — سنڌي" لغت جوڙي جيڪا 1849ع ۾ ڇپائي پڌري ڪئي. ان عرصي ۾ هن "A Grammar of Sindhi Language" تيار ڪري ورتو. سندس ٻي لغت "سنڌي-انگريزي" 1855ع ۾ سندس نائب سر ايلس برو سرڪاري خرچ تي ڇپائي. جارج اسٽئڪ، جنهن سنڌي گرامر تي ڪم اڳ ۾ شروع ڪيو هو سو پنهنجي ڪتاب جي تعارف (Introduction) ۾ لکي ٿو ته: "ان (ڪم) دوران مون مڪاني ماڻهن سان (سنڌي) گرامر بابت ڳالهايو، کين ڪا خبر ئي نه هئي نه وري کين ڪا دلچسپي هئي. جن کي تعليم پرائڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو ڪو شوق هو. تن مان مسلمان عربي- فارسي ڪتاب ۽ هندو ديوناگري- گرمکيءَ ۾ لکيل ڪتاب پڙهي پورو ڪندا هئا“. (2)

ڪيپٽن جارج اسٽئڪ جي انهن ٻنهي لغتن کان پوءِ، 1866ع ۾ هڪ انگريز مشنري عالم جارج شرٽ (1843_1887ع) ”اکر ڏاتو“ جي نالي سان مختصر لفظن تي مشتمل (250 لفظ) هڪ لغت جوڙي، جنهن ۾ سندس خيال موجب سنسڪرت ٻوليءَ مان نڪتل سنڌي لفظن جا ڌاتو ۽ اُنهن جون معنائون ڏنل آهن. هن لغت جو ٻيو ڇاپو 1893ع ۾ حيدرآباد مان شايع ٿيو. 1868ع ۾ لڪشمڻ وشنو پراجپٽي ”انگريزي-سنڌي لغت“ مرتب ڪئي، جيڪا بمبئي مان ايڊيوڪيشن ڊپارٽمينٽ شايع ڪئي.

اُن لغت جي شايع ٿيڻ جي ڪجهه وقت کان پوءِ جارج شرٽ ۽ ٻن سنڌي عالمن منشي اُڌارام ٿانورداس ميرچنداڻي (1833_1883ع) ۽ مرزا صادق علي بيگ (1845_1898ع) گڏجي ”سنڌي-انگريزي لغت“ لکي، جيڪا سنڌ ايڊيوڪيشن ڊپارٽمينٽ 1879ع ۾ ڪراچيءَ مان شايع ڪئي. هيءَ پهرين لغت آهي، جيڪا عربي خط ۾ لکيل آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر جيٽلي لکيو آهي ته هن لغت جي تياريءَ ۾ هُنن آخوند عبدالرحيم عباسي (وفات: 1878ع) جي اڻ ڇپيل مسودي (سنڌي-فارسي) مان پڻ مدد ورتي، جيڪو اڻارٽي پوءِ 1993ع ۾ ڇپرايو. ذڪر هيٺ لغت ۾ تقريباً 21 هزار سنڌي لفظن جون معنائون انگريزي ٻوليءَ ۾ ڏنل آهن ۽ جهونن سنڌي لفظن جو وڏو ذخيرو شامل ڪيو ويو آهي. هنن عالمن جي ڪوشش هئي ته صورتخطيءَ جي حوالي سان ان کي مستند لغت ڪري جوڙجي. جنهن ۾ هو ڪنهن حد تائين ڪامياب به ويا. (راقم جي تجويز تي اها ڊڪشنري نئين سر ڪمپوز ڪري، هڪ اداري پاران شايع ٿي رهي آهي.)

جارج شرٽ (Shirt.G) ”سنڌي-انگريزي لغت“ کانسواءِ ”انگريزي- سنڌي لغت“ به جوڙي هئي، جنهن جو قلمي نسخو اُن وقت پادري اي ايچ ايبيگل (A.H Abaigal) وٽ هو.(3) پرمانند ميوارام جڏهن پنهنجون لغتون جوڙي رهيو هو. تڏهن هن اُن نسخي مان به گهڻو فائدو حاصل ڪيو هو. هن وقت اُن قلمي نسخي متعلق ڪا به خبر ناهي ته ڪٿي آهي. پنجاب حڪومت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي هڪ انگريز عملدار ايڊورڊ اوبرائن (Edward O`Brien)، ”ملتاني- پنجابي-سنڌي“ لفظن جي فهرست يعني ”گلاسري“ لکي، جيڪا پنجاب حڪومت 1881ع ۾ لاهور مان ڇپائي پڌري ڪئي. اُن جو ٻيو وڌايل ڇاپو جي. ولسن (J. Wilson) ۽ هري ڪشن ڪيول جي تصحيح سان لاهور مان 1903ع ۾ شايع ٿيو. هن لغت ۾ ايڊورڊ اوبرائن، ملتاني لفظن جي ڀيٽ پنجابي ۽ سنڌي لفظن سان ڪئي آهي. سنڌيءَ جي هڪ ٻئي عالم جهمٽمل نارومل وسطائيءَ جي، شرڻ جي طرز تي ”وٿتپتي ڪوش“ جي نالي سان مختصر لفظن جو هڪ ڪوش لکيو جيڪو 1886ع ۾ حيدرآباد مان شايع ٿيو. اُن جو ٻيو ڇاپو 1904ع ۾ ڪراچيءَ مان ۽ ٽيون ڇاپو سنڌي ادبي بورڊ 1964ع ۾ شايع ڪيو. هن لغت ۾ پڻ ان وقت جن لفظن کي سنسڪرت ٻوليءَ مان نڪتل ٿي سمجهيو ويو آهي، سنڌي لفظن جا ڌاتو ۽ اُنهن جون معنائون ڏنل آهن.

اهڙيءَ ريت سنڌي ٻوليءَ بابت لغتون جڙنديون رهيون. جنهن جي جامع فهرست مانواري سائين ناسف علي شيراز ”سنڌي لغت نويسي جي تاريخ ۽ ببليوگرافي“ ٽن حصن ۾ ٺاهي مرتب ڪئي، (سنڌي ادبي بورڊ) ۾ ڇپائي، بعد ۾ ان ۾ تاج جويو صاحب ۽ ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي ٿورن ڪي معمولي واڌارا ڪيا ويا. پر اصل تحقيق سائين شيراز صاحب جي آهي. سندس ڪاٿي مطابق 2000ع تائين اهڙين لغتن جو انگ 140 جي لڳ ڀڳ بيهي ٿو.

علم لغت جي اهميت بابت سائين ناسف علي لکي ٿو ته:

> ”دنيا جي ڪنهن به ٻوليءَ کي سمجهڻ لاءِ اُن جي علم صرف و نحو ۽ علم اللغته جو مطالعو تمام ضروري آهي. ڪابه ٻولي اوستائين پوريءَ طرح سمجهي نه سگهبي، جيستائين اُن ٻوليءَ جي محاورن، اصطلاحن، پهاڪن، چوڻين ۽ لفظن جي معنائن کي نه سمجهيو وڃي. اهو ان صورت ۾ ئي ممڪن ٿي سگهي ٿو جڏهن اُن ٻوليءَ جي لغتن جو مطالعو ڪيو وڃي. اُن کان علاوه مختلف دؤرن ۾ اُن ٻوليءَ جي لفظن ۾ جيڪي تبديليون ٿين ٿيون، انهن جو تقابلي جائزو ورتو وڃي ته جيئن لفظن اندر سمايل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اونهي معنيٰ کي آسانيءَ سان سمجهي سگهجي. مثلاً سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪجهه لفظ جيڪي اڳ استعمال ٿيندا هئا، هاڻ اُهي استعمال ۾ نٿا اچن. ڪيترن ئي لفظن جي لکڻيءَ ۾ به فرق اچي ويو آهي. اڳ اسين لفظ 'چيا' ۽'لکندا' هئاسين، هاڻ اُن کي 'چيائين' ڪري ٿا لکون. شاهه جي دور جي ٻولي ۽ اڄڪلهه جي مروج ٻوليءَ ۾ به ڪافي فرق آهي. اها تبديلي ٻوليءَ جي واڌاري ۽ صحت لاءِ ضروري آهي. ٻوليءَ جي ترقيءَ جو مدار ٻوليءَ ۾ نون لفظن جي داخلا ٿيڻ تي آهي، جنهن سان ٻولي وڌيڪ شاهوڪار ٿئي ٿي".

ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي لغت متعلق لکي ٿو:

"ڪنهن به ٻوليءَ جي اڀياس ڪرڻ لاءِ اُنهيءَ جي وياڪرڻ ۽ لفظن جي معنيٰ، اصطلاحن، محاورن ۽ پهاڪن جي معنيٰ جو علم هئڻ ضروري آهي." (4)

مٿي بيان ڪيل وصفن کي آڏو رکي چئي سگهجي ٿو تہ:

علم لغات اُهو علم آهي، جنهن ۾ ڪنهن ٻوليءَ جي لفظن کي الف ب وار ترتيب ڏئي، انهن جون معنائون ڏنيون وڃن. ڳالهائڻ جي جزن (Parts of Speech) طور انهن جي سڃاڻپ ۽ جملي ۾ انهن جي نحوي حيثيت ۽ ٻيهڪ، درست صورتخطي، معنيٰ ڏاتن/اشتقاقن وغيره ڪانسواءِ محاورن، اصطلاحن، پهاڪن ۽ چوڻين جو مطالعو ڪيو وڃي ٿو تہ جيئن اُن ريت جوڙيل لغت ذريعي ٻوليءَ جو اڀياس آسانيءَ سان ڪري سگهجي ۽ لفظن جي مطلب ڪڍڻ ۾ ڪنهن به قسم جي غلطيءَ جو امڪان نہ رهي.

اسان جي مطالعي مطابق سنڌي ٻوليءَ ۾ "علم لغت" جي اهميت بابت سڀ کان پهريان ڏيان مانواري ڊاڪٽر گربخشاڻي شاهه جي رسالي جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

معنيٰ ڪيڻ وقت پهرئين جلد جي ’مقدمي‘ ۾ ڇپايو هو. گربخشاڻي صاحب لکي ٿو:

”علم لُغات، جنهن جي رستي اها ترقي ممڪن آهي، تنهنجو ڪنهن بہ سماءُ نہ لڌو آهي. خود سنڌي لُغت نويسن بہ، علم لُغات جي اصولن، ۽ سنڌيءَ سان ٻين مشابهت رکندڙ ٻولين بابت کوجنا نہ ڪئي آهي. انهيءَ سبب ڪان سنڌن لُغتون اڌوريون ۽ خام رهجي ويون آهن؛ ۽ ڪيترن نج سنڌي اکرن جي معنيٰ پوري ۽ صحيح نہ ڏني ويئي آهي. البت ڏکي بازيءَ جي ڪمي ڪانهي. شاهہ جي رسالي ۾ ڪيترا لفظ آهن، جن جي معنيٰ تہ صفا اوت تي ڪئي ويئي آهي. لُغت نويسيءَ جا اهڙا انڌا رستا سنڌ ۾ ئي اختيار ڪيا ويا آهن. جيستائين ماڻهو سنڌيءَ جي باترتيب تحصيل نہ ڪندا، تيستائين ڪنهن بہ ترقيءَ جي اُميد رکڻ اجائي آهي.“(5)

ڊاڪٽر گربخشاڻي جو ”شاهہ جو رسالو“ جلد پهريون، جنهن ۾ ’مقدمو‘ بہ شامل آهي، اهو ڪمشنر پريس ڪراچيءَ مان 1923ع ڌاري شايع ٿيو. جنهن ۾ هن سنڌي لغتن جي غير معياري هجڻ جي شڪايت ڪئي آهي. ان وقت تائين سنڌي ٻوليءَ بابت هيٺيون لغتون شايع ٿي ڇپيون هيون:

(1) انگريزي- سنڌي ڊڪشنري- ڪيپٽن اسٽئڪ 1849ع
(2) سنڌي-انگريزي ڊڪشنري- ڪيپٽن اسٽئڪ 1855ع
(3) اکر ڏاتو-پادري شرٽ 1866ع
(4) انگريزي-سنڌي لغت لڪشمڻ وشنو 1868ع
(5) سنڌي-انگريزي ڊڪشنري-جارج شرٽ، مرزا صادق علي بيگ، منشي اڌارام ٿانورداس 1879ع
(6) وئتپتي ڪوش، جهمتمل نارومل وسطائي 1866ع
(7) ’غريب اللغات‘ پيرومل مهرچند آڏواڻي 1907ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(8) سنڌي-انگريزي ڊڪشنري پرمانند ميوارام 1910ع

(9) لغات لطيفي مرزا قليچ بيگ 1914ع

متي ذڪر ڪيل لغتن مان اسٽئڪ جون ڊڪشنريون ديوناگري لپيءَ ۾ هجڻ ڪري، عام شاگردن لاءِ ڪارگر ثابت نه ٿيون. (پر هاڻي اهي ميڊم فهميده حسين جي ڪوشش سان عربي-سنڌي لپيءَ ۾ سنڌي ٻولي اٿارٽي پاران آنديون ويون آهن.) باقي ٻيون جيڪي لغتون لکيون ويون، سي الف-ب مطابق سنڌي لفظن جون لڙهيون آهن. جن ۾ نه گرامر وارو پاڱو آهي، نه وري ٻولي جي اصليت ۽ ڌاتن بابت ڪا وضاحت آهي.

ان هوندي به پيرومل مهرچند آڏواڻي لکي ٿو ته پادري شرٽ واري 'اکر ڌاتو' نصاب تي رکيل هئي ۽ هن پاڻ به اها پڙهي. لکي ٿو ته:

"پادري شرٽ صاحب حيدرآباد مشن اسڪول جو مينيجر هو. هو صاحب سنسڪرت جو چڱو ڄاڻو هو سنڌي ۾ پنهنجي سر هڪ ڪتاب 'اکر ڌاتو' ٺاهيو هئائين، جو اڳي اسڪولن ۾ درسي ڪتاب طور ڪم ايندو هو. سن 86-1885ع ڌاري مان انگريزي پهريون، ٻيو درجو پڙهندو هوس، ۽ اهو ڪتاب مون پاڻ به اسڪول ۾ پڙهيو هيو." (6)

ڪاڪي پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ، مثال طور اها معياري لغت پيش ڪئي آهي، جيڪا ڪل 42 صفحن 250 اکرن تي مشتمل آهي. نه ته ان ۾ اڳيان ڪو پيش لفظ يا مهاڳ لکيل آهي. نه وري آخر ۾ ڪي حوالا يا لغتن جا نالا ڏنل آهن. ان ۾ چند سنسڪرت وارن لفظن جي سنڌيءَ ۾ معنيٰ ڏنل آهي، ٻيو ٿيو مڙئي خير! ان کي به ڪنهن حوالي سان لغت جي جديد اصولن مطابق معياري نه چئي، موچارين لغتن ۾ به شامل ڪري ڪين سگهبو.

علم لغت سان لڳاءُ جو سفر

1970ع واري ڏهاڪي تائين، سنڌ جي پرائمري اسڪولن کي هوشيار شاگردن جي حوصلي افزائي لاءِ سنڌ سرڪار پاران علم، ادب، سائنس، لوڪ ادب، مڪاني قصن ڪهاڻين ۽ عام معلومات جا ڪتاب مفت ڏنا ويندا هئا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تہ جيئن هو ذهين ٻارن کي انعام طور ڏين تہ جيئن منجهن علم ادب جو جذبو جاڳي. انهن ڪتابن تي پڙ لفظ ”انعامي ڪتاب“ لکيل هوندو هو. اها روايت انگريزن جي دور کان شروع ٿي. ان دور ۾ اخبارن ذريعي پڌرو ڪيو ويندو هو تہ فلاڻي موضوع تي چوٿين درجي لاءِ سنڌ جي اسڪولن لاءِ درسي ڪتاب گهربل آهن، ان ۾ هيٺين اسمن جو ذڪر هئڻ گهرجي. اشتهار جي جواب ۾ عالم، اديب، استاد ڪتاب لکڻ شروع ٿي ويندا هئا ۽ مقرر تاريخ اندر مسودا دفتر داخل ڪرائيندا هئا. ان لاءِ بہ ڪاميٽيون جڙيل هونديون هيون. ابتدائي ڪاميٽي موضوع ۽ مواد چڪاس ڪندي هئي. ان مان ڪي بہ چار موزون مسودا ثانوي ڪاميٽي کي ڏياري موڪليندي هئي. ان ڪاميٽيءَ ۾ تعليمي ماهرن سان گڏ اعليٰ عملدار بہ شامل هوندا هئا. عام طور پهرئين ٽن نمبرن تي ايندڙ ڪتاب سرڪار شايع ڪرائيندي هئي. انهن جي ليکڪن کي ترتيبوار انعام بہ ڏنا ويندا هئا ۽ پهرين نمبر تي ايندڙ ڪتاب کي ’درسي ڪتاب‘ طور منظور ڪري، اسڪولن ۾ رائج ڪندا هئا. باقي ٻئين ۽ ٽئين نمبر تي آيل ڪتاب شايع ڪرائي مددي ۽ انعامي ڪتابن طور اسڪولن ۾ ورهايا ويندا هئا. پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ بہ اشتهارن ۾ ڪتاب شايع ڪرائي جمع ڪرائڻ جي هدايت ڪئي ويندي هئي. ان وقت، وڏا عالم اسڪالر، وڏي محنت ۽ جستجوءَ سان ڪتاب تيار ڪرائي، تعليم کاتي ۾ جمع ڪرائيندا هئا.

منهنجو والد صاحب حافظ سعدالله ابڙو ڳوٺ گابر مسڻ (تعلقو ڏوڪري ضلعو لاڙڪاڻو) ۾ پرائمري اسڪول جو هيڊماستر هو. اهڙا ڪتاب مون سرڪاري طور مليل ڪاٺ جي پيٽيءَ ۾ ڏٺا. اندازن چاليهارو ڪتاب موجود هئا. جيئن تہ اهي رجسٽر تي داخل هوندا هئا ۽ سرڪاري امانت سمجهيا ويندا هئا، ان ڪري، شاگردن کي صرف پڙهڻ لاءِ ڏيندا هئا. يا وري ڪي استاد ڪٽي ويندا هئا. منهنجي علم ادب سان دلچسپي ڏسي والد صاحب اجازت ڏيندو هو تہ مان پنهنجي پسند جا ڪتاب ڪٽي پڙهان ۽ حفاظت سان واپس رکان. چاڪاڻ تہ اهي ڊيڊ اسٽاڪ رجسٽر تي چڙهيل هئا. جنهن جي سالياني چڪاس ٿيندي هئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آءُ جڏهن 1966ع ڌاري پنجين درجي ۾ پڙهي رهيو هوس ته شروع ۾ مون ٻه ڪتاب ڪنيا: هڪ "وينجهار" ليکڪ: عبدالڪريم سنديلو ٻيو "ڪچ ڪوڏيون" ليکڪ: عطا حسين شاهه موسوي ٻئي ڪتاب لوڪ ادب بابت هئا. وينجهار ۾ لفظن جي پيچ گهڻ هئي، اهي پڙهي، ڏاڍو خوش ٿيندو هوس. اهڙيءَ ريت چاهه وڌندو رهيو. 'ڪچ ڪوڏيون' به لاجواب ڪتاب آهي. ان کان علاوه مرزا قليچ بيگ جا ڪتاب: گلن جي ٽوڪري، راسيلاس، انڪوائري آفيسر- ڪليات خادم، دنيا جي جاگرافي وغيره پڙهيا. انين درجي کان وٺي ميٽرڪ تائين، اسڪول ۾ سيني شاگردن کان سنڌي مضمون ۾ منهنجون مارڪون وڌيڪ هونديون هيون. سنڌي مضمون سائين لال بخش پيرزادو پڙهائيندو هو ٻهراڙي (ٻلهڙيجي) جو ماڻهو هو. ڪيس سنڌي توڙي انگريزي ٻوليءَ تي چڱي دسترس حاصل هئي. انور پيرزادي کي بنيادي انگريزي پڻ سائينءَ سيکاري هئي، ڪيس سنڌي محاوري تي سٺي دسترس هئي. ڇهين درجي کان انين درجي تائين اسڪولن ۾ عربي/فارسي پڙائيندا هئا. اسان عربي پڙهياسين. بنيادي عربي اسان کي هڪ اردو استاد سيد شهاب الدين پڙهائي. نائين درجي ۾ هوس ته سائين مولوي هدايت الله ٻگهيو ملتان جي هڪ وڏي مدرسي جامع العلوم مان عربي عالم، فاضل جو ڪورس مڪمل ڪري واپس ڳوٺ (ڪبڙاٽي) آيو هو. گرمين جي ويڪيشن ۾ والد صاحب کي عرض ڪيم ته مونکي عربي سکڻ جو گهڻو شوق آهي، اجازت ڏيو ته سائين هدايت الله وٽان سکي اچان، حالانڪ اسان جو ساڻن گهريلو اٿڻ ويهڻ هو پر بابا اجازت نه ڏني ۽ عربي جو شوق اتي رهيو. بعد ۾ ٻگهئي صاحب کان عربي صرف نحو جا ابتدائي سبق ورتم. عربي مصدر ۽ فعل مضارع مون کي سائين هدايت الله سمجهايو. سائين ٻگهئي صاحب کان عربي سکڻ جو سلسلو اڄ تائين جاري آهي. مون جڏهن 'جونيئر اسڪول ڪشنري' جوڙي پئي، تڏهن سائين ان ۾ وڏي مدد ڪئي. اها بعد ۾ خبر پئي ته سائينءَ جو علم لغت واري شعبي سان به شغف آهي. شادي مراديءَ تي ساڻس جڏهن به ملاقات ٿيندي آهي ته اسان جو موضوع عربي گرامر ۽ صرف جا صيغا هوندا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

برسبيل تذڪره، عرض ڪندو هلان تہ 93_1992ع ۾ واندڪائي جا ڏينهن هئا. ان دوران استاد محترم ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو پاران تيار ڪيل (نامڪمل) ”اشتقاقي لغات لطيف“ تي ڪم ڪري رهيو هوس، تہ مانواري مظهر يوسف ”تاريخ مظهر شاهہ جهاني“ جو اردو مسودو ڏنو. جنهن ۾ لڳ ڀڳ 60_70 سيڪڙو فارسي هئي، باقي اردو مواد هو. ان کي سڌاري موجوده خط ۾ آڻڻو هو. هن مونکي ڪتاب جو فارسي مسودو بہ ڏنو. خوش قسمتيءَ سان اسان جي گهر جي سامهون هڪ مدرسو هو، جتي ڪاظمي صاحب (افغاني) معلم، ٻارن کي قرآن شريف پڑهائيندو هو. منهنجي ساڻس دعا سلام ٿي. سٺن اخلاقن وارو عالم هو. ست سال عربستان ۾ رهيو ۽ رواني سان عربي ڳالهائيندو هو. فارسي سندس مادري زبان هئي. کيس عرض ڪيم تہ فارسي سکڻ جو شوق آهي، هو پنهنجي طرفان ابتدائي ڪورس وٺي آيو. روزانو شام جو وٽس پڙهڻ ويندو هوس. ان وچ ۾ تاريخ مظهر شاهہ جهاني جا ڏکيا فقرا بہ سمجهائيندو هو. ڪانئس ابتدائي سبق سکيم، فارسي گردانن جي چارٽ تي، فعل_ فاعل ۽ مصدر جي بہ چارٽ تي. باقي ڪن سببن ڪري، اهو شوق جاري رکي نہ سگهيس. ڪتاب بہ تيار ٿيو جيڪو سنڌي ادبي بورڊ پاران شايع ٿيو. ايڊيٽر طور منهنجو نالو لکيو ويو.

لغت سان لڳاءَ جو ’سلو انگورين پلو‘ هو. ڏينهون ڏينهن چاهہ وڌندو رهيو. آخر هڪ ڏينهن محترم سائين ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جو در کڙڪايم. کيس من جي مدعا بيان ڪيم، سائينءَ جي رعبدار شخصيت اڳيان اکر نہ پيا اچهن، ايترو سو ياد اٿم تہ کيس ”وينجهار“ ڪتاب جي ڪماٽي پڏايم. سائين ڏاڍو خوش ٿيو. تاڪيد ڪيائين تہ جڏهن بہ ڳوٺ اچان تہ ساڻس ضرور ملان. ان وقت مان اطلاعات کاتي ۾ 11هين گريڊ ۾ سينئر ٽرانسليٽر پرتي ٿي چڪو هوس. پوءِ کيس مضمون لکي ڏيکارڻ شروع ڪيم. سنڌي ٻوليءَ جا نج لفظ پڙهي، سائين خوش ٿيندو هو ۽ انهن جي صحيح استعمال بابت ٻڌائيندو هو. ان دور ۾ سائين گورنمينٽ ڊگري ڪاليج لاڙڪاڻي جو پرنسيپال هو. ايڏو وڏو ماڻهو ۽ اعليٰ درجي جو عالِم، ان پاران ايتري عزت ملڻ تي، بيحد خوشي ٿيندي هئي. اڪثر مانجهاندو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سائينءَ وٽ ٽيندو هو. ان ۾ بہ خاص اهتمام ڪيو ويندو هو. پنج ڇهہ ڪلاڪ ڪچهري ٿيندي هئي. اُهي رَتيءَ واريون رهاڻيون، مٺڻ ۾ مٺجي ويون. محترم سائين مون کي پٽن جيترو پيار ڏيندو هو.

هڪ ڏينهن (1976ع) شام جو مان وٽس ڪاليج ۾ ملڻ ويس، فوري طور اندر گهرايو ويو. چانهن بسڪوٽن کانپوءِ سندس آفيس ۾ ويٺل ٻن پروفيسرن کي چيائين تہ ڪراچي کان مهمان آيو آهي، ساڻس ڪچهري ڪرڻي آهي، اوهان ڪلاسن ۾ وڃو. سندن وڃڻ کانپوءِ سائين ڪنهن عملدار سان فون تي ڳالهائيندي، ڪو ڪم چيو جيڪو بنہ سائينءَ جي خاندان سان تعلق رکندڙ هو مان اٿڻ لڳس، تہ مون کي ويهڻ لاءِ چيائين. ان مان مون کي خاطري ٿي ويئي تہ سائين مون تي پورو ڀروسو ڪري ٿو ۽ مون کي گهرڀاتين جيان گهري ٿو.

شروع ۾ جيڪي تحقيقي ۽ تنقيدي مضمون لکندو هوس، سي سائينءَ کان چيڪ ڪرائيندو هوس. سائينءَ جا سمجهايل نُڪتا هينئين سان هنڊائڻ لڳس. آخر دل جهلي درسي ڪتابن تي هڪ تنقيدي مضمون لکيم. جيڪو ماهوار پيغام آڪٽوبر_نومبر 1986ع ۾ شايع ٿيو. اهو مضمون مون محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سائين سنديلي، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي ۽ ڪن ٻين عالمن ڏانهن موڪليو. سائين ڊاڪٽر غلام علي الانا سان ان دور ۾ عليڪ سليڪ ڪا نہ هئي. سيني وٽان سٺي موٽ ملي، پر سيني کان وڌيڪ سائين سنديلي صاحب ساراهيو ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب پڻ دل کولي داد ڏنو.

هوڏانهن ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي دهليءَ مان خط لکي، منهنجي ادبي صلاحيتن جي ساراهہ ڪئي:

"دهلي: 1_6_1988ع

پيارا ياءِ آفتاب،

ڏٺيءَ جي مهر سان شال سدائين خوش هجين. گهڻي وقت کان وٺي تنهنجي خط جو انتظار هو. شايد گهڻين مشغولين سبب احوال لکي نہ سگهيو آهين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون مارچ 88ع جي شروع ۾ سنڌي اصطلاحن، چوٽين ۽ پهاڪن تي هڪ مضمون رجسٽرڊ پوسٽ رستي توکي موڪليو هئو. اُهو اُميد تہ پهتو هوندو ۽ نظر مان ڪڍيو هوندءِ...

شاهہ لطيف جي ٻوليءَ ۽ لفظن جي اوسر توڙي سندس Style جي خاصيتن تي بہ لکان پيو. اِهو تنهنجي ريسرچ جو موضوع پڻ آهي. اِهو ميٽر پڻ تو ڏانهن موڪلي ڏيندس. تنهنجي خط جو انتظار رهندو آهي. جواب جلد موڪليندا ڪريو.

اوهان جو پياءُ- مرليڌر جيٽلي“

Delhi ,D-127, Vivek Vihar

20_03_1990ع

”پيارا پاءُ آفتاب،

شال سدائين خوش هجين.

ڪراچيءَ ۾ ڪجهہ گهڙيون توسان ملاقات ٿي. پر روح رُچنديون رهاڻيون ڪرڻ جو موقعو نہ مليو. اسين جڏهن ڪراچيءَ ۾ واپس پهتاسين. تڏهن سليم ميمڻ جي گهر لٿل هئاسين. مان روز تنهنجي آفيس مان فون تي پڇندو هوس. پر اُتان خبر پيئي تہ صحت ٺيڪ نہ هئڻ سببان ڪجهہ ڏينهن موڪل تي آهين. مطلب تہ وري مڪاميلو ٿي نہ سگهيو. مون دهليءَ پهچڻ تي توکي خط لکيو پر اُن جو بہ جواب نہ آيو آهي. آهڙي رڪاٽي واجب نہ آهي.

خط جي پويان ست ڪتاب لکيا اٿم، اُهي ’برهان ڪتاب گهر‘ جي مالڪ عبدالغني هٿان ڏياري موڪليندا. پيٽڻ مهتاب اڪبر راشديءَ وٽ هلي نہ سگهياسين مان تنهنجي آسري ويٺو رهيس، هڪ ٻن هنڌ ملي تہ ڏوراپو ڏنائين. پيڻ مهتاب راشديءَ کي منهنجا سڪ ڀريا سلام ۽ آداب پهچائيندين. ٻڌڻ ۾ آيو آهي تہ سراج الحق ميمڻ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي جون واڳون سنڀاليون آهن! ان طرفان ڪهڙا پراجيڪٽ شروع ڪيا اٿو؟ اوهان کي هِجيئين (Spellings) جي مسئلي تي ۽ صورتخطيءَ جي معياري روپ مقرر ڪرڻ کي اوليت ڏيڻ گهرجي“.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي هڪ خط ۾ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي کي لکيو تہ جامع سنڌي لغات جو بورڊ نئين سر جوڙڻ گهرجي.)

"آوهان (سنديلو صاحب) جو مضمون پڙهڻ بعد خود ڊاڪٽر بلوچ صاحب بہ محسوس ڪيو هوندو تہ ڊڪشنريءَ ۾ گهڻيئي اوڻايون آهن. سنڌي قوم ۽ سنڌي آدب جي ڀلائيءَ لاءِ ڪيس اِن ڳالهہ ۾ ضد نہ ڪرڻ گهرجي.

ڊڪشنري ۾ سڌارا ۽ واڌارا ڪرڻ ڪنهن هڪ عالم جو ڪم نہ آهي. اِن ڪري انهي رٿا کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ علم لغات جي ماهرن جي هڪ ڪاميٽي مقرر ڪرڻ نهايت ضروري آهي. اِها ڪاميٽي اوهان جي زير۔ صدارت ٺهڻ گهرجي يا سنڌي ادبي بورڊ جي موجوده چيئرمئن جناب مخدوم محمد زمان "طالب المولي" صاحب جن اُن جا صدر ٿين. ٻيا عالم جن طرف منهنجو ڌيان وڃي ٿو اُهي هن ريت آهن: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر غلام علي الانا محمد ابراهيم جويو مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، آفتاب اَبڙو وغيره سنڌ ۾ جيڪي عالم آهن، اُهي اوهان کان ڳجها نہ آهن. اُنهن جا نالا آوهين شامل ڪري سگهو ٿا."

اوهان جو وڇڙيل ڀاءُ۔ مرليڌر جيتلي"(7)

سنڌي ادب جي ٻين نالي وارن اديبن ۽ عالمن ۾ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو محترمہ ڊاڪٽر فهميده حسين، ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو سيد اظهر علي گيلاني، سائين مينهون خان بلوچ، سائين شمشيرالحيدري، غلام مصطفيٰ مشتاق ميمڻ وغيره شامل هئا. انهن مختلف ملاقاتن ۾ منهنجي مهارتن جو سٺي نموني ذڪر ڪيو. اهڙي داد رسيءَ تي دل وڏي ويئي ۽ خود اعتماديءَ ۾ اضافو ٿيو.

ميڊم فهميده حسين

جنهن وٽ مون ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ ايم اي سنڌي تي ڪئي، جنهن وٽ اڳتي هلي پي ايچ ڊي پڻ ڪيم. منهنجي ان لساني ۽ لغاتي ذوق کي اجاگر ڪرڻ ۾ سندس وڏو هٿ آهي. ميڊم ڊاڪٽر فهميده لاءِ عرض ڪندو هلان تہ پاڻ علم لسانيات، لغات ۽ گرامر ۾ وڏي مهارت رکي ٿي. انهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

موضوعن سان لاڳاپيل سندن ترتيب ڏنل ڪتاب (1) انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا (9 جلد) (2) انسائيڪلوپيڊيا آف شاهه عبداللطيف ڀٽائي (2 جلد) شاهه لطيف چيئر، (ڪراچي يونيورسٽي) مفصل سنڌي لغت (3 جلد) ڪلاسيڪي شاعرن جي لغت، اسٽئڪ جون ٻئي لغتون (انگريزي-سنڌي، سنڌي-انگريزي) اسٽئڪ جو گرامر، ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرومپ جي نادر ۽ شاهڪار گرامر جو ترجمو سرگريئرسن جي ٻولين بابت سروي جو سنڌي ٻوليءَ سان واسطو رکندڙ جلد (8) جو ترجمو جنهن ۾ سنڌي ٻولي ۽ ان جي لهجن بابت نهايت اهم معلومات ڏنل آهي. سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا "سنڌو لکت"، سنڌي ٻولي: مختلف لساني پهلو "سنڌي ٻولي ۾ گرامر نويسي جي ارتقا" (اصل ۾ محترمه شازيه پتافي جو تيار ڪيل آهي. پر ان جي مکيه هنڌن تي ميڊم جي معلومات ٻکي پئي) ميڊم کي اها چاڻ ورثي ۾ ملي، ڇاڪاڻ ته سندن والد صاحب محمد يعقوب ميمڻ سنڌي گرامر جو تمام وڏو ڄاڻو هو جنهن لاءِ سنڌي ٻوليءَ جو هاڪارو عالم ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب، پنهنجو ترتيب ڏنل شاندار ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جو تشريحي گرامر" (اٿارٽي 2010ع) جو انتساب ڪندي لکي ٿو ته "آءٌ پنهنجي هيءَ ڪاوش، منهنجي استاد محترم ماستر محمد يعقوب ميمڻ صاحب کي ارپيان ٿو جنهن مون کي "سنڌي وياڪرڻ" جا اصول ۽ گردان ان زماني ۾ سيکاريا، جڏهن آءٌ ايم. اي (پريوس) جو شاگرد هوس".

ڪتاب ۾ شامل ميڊم فهميده حسين جو مقدمو پڙهڻ سان اندازو ٿي ويندو ته هن نه صرف علم لغت ۽ ان سان لاڳاپيل علمن جو ڀرپور استعمال ڪندي، ان فن بابت بنيادي چاڻ ڏني آهي، جيڪا هڪ طرح ان علم جي ڪنجي (ڪليد) آهي، جيڪا ڪتاب ۾ آيل فني چاڻ، اصطلاحن، مثالن ۽ محاورن کي آسان لفظن ۾ پڌرو ڪري ٿي. "مقدمو" پڙهڻ کانپوءِ ڪتاب ۾ آيل معلومات سمجهڻ ۾ تمام وڏي آساني ٿئي ٿي.

ميڊم پنهنجي موبي ياءُ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي نالي واري عالم محترم سائين سراج الحق ميمڻ کي مشورو ڏنو ته هو شاهه لطيف بابت جنهن جامع ۽ گهڻ رخي لغت تي ڪم ڪري رهيو هو ان لاءِ مون کي گهرائي ۽ ڪم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وني، جو ميڊم پر ڪي ورتو هو تہ مون ۾ لغت بابت ڪي لچڻ آهن. ان ڪان اڳ بہ مان وقت بوقت سائين سراج صاحب سان هلال پاڪستان اخبار جي آفيس ۾ ملڻ ويندو هيس. ٻوليءَ بابت ڪي سوال ٿاهي ويندو هوس ۽ سائين انهن جا جواب ڏيندو هو. پوءِ جڏهن سائين اخبار ڇڏي ۽ وڪالت واري آفيسن ۾ ويهڻ لڳو تہ سائين سان اتي ملڻ ويندو هوس، ان ۾ آءِ چندريگر روڊ واري آفيس ۽ ميٽروپول واري آفيس ۾ ملاقاتن لاءِ سائين ڏينهن ۽ وقت مقرر ڪيو هو.

سائين پنهنجي وڪالت جي ڪيسن ۾ انتهائي مصروف رهندو هو پر پوءِ بہ مون کي وقت ڏيندو هو ظاهر آهي تہ سائين سراج پاران هفتي ۾ بہ ڪلاڪ ڏيڻ منهنجي لاءِ غنيمت هئا. وڏي ڳالهہ تہ ان وقت سائين مون کي هڪ هزار رپيا ماهوار وظيفو بہ ڏيندو هو. سائين جي صلاح سان مون آمريڪن لائبريريءَ ۾ داخلا ورتي. ڇا تہ لائبريري هئي، ڇا تہ اتي پڙهائي جو ماحول! شام جو ٻہ ڪلاڪ اتي پڙهندو هوس. اهو سلسلو منهنجي يادگيريءَ مطابق اڍائي ٽي سال رهيو. مون ان دوران سائين سراج صاحب وٽان ڪافي پرايو. نہ صرف لسانيات ۽ لغات پر علم ادب بابت بہ سائين ليڪچر ڏيندو هو. هاڻي سائين سراج صاحب سان ڪچهري ڪرڻ ۾ وڌيڪ لطف ٿي آيو. سائينءَ جو اعتماد وڌندو رهيو ايتري قدر جو سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي ليڪچرار جي لاءِ اشتهار آيو. ان وقت وائيس چانسلر سائين مظهرالحق صديقي هو. سراج صاحب سفارش جي سخت خلاف هو. جو هن پنهنجي پائرن، پيٽن يا پٽن لاءِ بہ ڪنهن کي سفارش ڪرڻ کان هميشہ صاف انڪار ڪيو هو. پر منهنجي لاءِ هن صديقي صاحب کي چيو تہ "جيڪڏهن آفتاب اتي مقرر ٿيو تہ اميد تہ هو سنڌي ٻوليءَ جي وڏي خدمت ڪندو. مان سفارش جي خلاف آهيان پر آفتاب غريب ۽ باصلاحيت ڇوڪرو آهي". سائين سراج صاحب، سائين عبدالحميد آخوند کي بہ مون لاءِ سفارش ڪئي هئي، ان وقت سائين آخوند صاحب ڊائريڪٽر ڪلچر هو. اجا ثقافت کاتو مڪمل طور نہ جڙيو هو.

ستر واري ڏهاڪي جي آخري سالن ۾ ٻن ٽن سالن لاءِ ڪراچي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يونيورسٽيءَ جي هاسٽل ۾ رهڻ ٿيو. اردو شعبي جو سربراهه، اردو ٻوليءَ جو هاڪارو عالم ڊاڪٽر ابوالليث صديقي صاحب هو. ونس آفيس ۾ ملڻ ويس ته موچاري موٽ ڏنائين ۽ شام جو گهر اچڻ لاءِ پڻ چيائين وقفي سان ونس گهر (يونيورسٽي ڪالوني) ۾ ويندو هوس. سوالن جا جواب فهميدي نموني ڏيندو هو. سراج صاحب مون کي IPA (International Phonetic Alphabet) سمجهائي هئي. اهو سوال صديقي صاحب کان به پڇيم. هن خاطرخواه جواب ڏنو ۽ هٿ لکيل هڪ چارٽ پڻ ڏنو جنهن ۾ انگريزي -اردو ۽ سنڌي صوتيا سمجهايل هئا. ساڻس نيازمندي وارو تعلق به ٽي سال رهيو. اردو لسانيات بابت سنو سمجهايائين. ڪيس هندي لفظن جي پيچ گهڙ بابت سٺي ڄاڻ هئي.

اڳتي هلي جڏهن سائين سراج صاحب سان رهاڻيون ٿيون ته سنڌس راءِ معلوم ڪيم ته پاڻ صديقي صاحب لاءِ سٺي راءِ ڪين رکندو هو. وري ڪانئس پڇيم ته مون وٽ شوڪت سبزواري جو اردو ٻولي بابت ڪتاب 'اُردو لسانيات' موجود آهي. ان لاءِ به منع ڪيائين چيائين ته ان جي پيٽ ۾ ڊاڪٽر اسلم فرخي (آصف فرخي جو والد) جا ڪتاب پڙهندو ڪر. سائين سراج صاحب سنڌي عالمن بابت به الڳ راءِ رکندو هو ۽ وقت به وقت ان جو اظهار به ڪندو هو.

هڪ ڀيري، سائين سراج کان پڇيم ته سائين! آخر سنڌو لکت (Indus Script) جو پورو پتو نه ٿو پئجي؟ جواب ۾ چيائين ته اسان جي ان ۾ دلچسپي گهٽ آهي. ان سبب ٻاهرين عالمن جي به دلچسپي گهٽ آهي. جيستائين ڪو مقامي ماڻهو انهن عالمن سان گڏ نه ويهندو، نتيجا درست نه نڪرندا. ڪانئس وري پڇيم ته پلا ملڪ ۾ ڪو اهڙو عالم آهي، جيڪو اهو مسئلو حل ڪري؟ وراڻيائين ته ها، پروفيسر داني جيڪڏهن ڀيا خفا پاسيرا ڪري هڪ منو ٿي ويهي ۽ ڪيس گهربل شيون مهيا ڪجن ته هو اهو مسئلو حل ڪري سگهي ٿو. جو هو سنو آرڪيالاجسٽ، تاريخدان ۽ Epigraphy (قديم لکتن پڙهڻ جو علم) جو ماهر آهي. سائين کي عرض ڪيم ته اوهان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حڪومت کي ڇڏيو.. پر اهي ارمان اڌورا رهجي ويا.

آسي (1980ع) وارو ڏهاڪو مون لاءِ ڀاڳن وارو ثابت ٿيو. هر طرف پذيرائي ٿي، محنت ۽ دلي لڳاءَ سان لکيل مضمونن رنگ لاتو. ايتريقدر جو مانوارو سائين ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ اسلام آباد مان ڪڍي، منهنجي اطلاعات کاتي واري آفيس (سنڌ سينٽر-سامهون پي آءِ اي بُڪنگ آفيس) ۾ ملڻ آيو. مون وٽ ڪيس ويهارڻ لاءِ مناسب جاءِ نه هئي، ان ڪري ڊائريڪٽر ڪريم بخش خالد جي آفيس ۾ ويٺو منهنجي لکڻين جي ڏاڍي ساراهه ڪرڻ لڳو بعد ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب اهڙو اظهار پنهنجي خطن ۾ به ڪيو. هتي مثال خاطر سندس خطن مان به چار ٽڪرا پيش ڪريان ٿو:

اسلام آباد، مورخه 86-12-21

ادا آفتاب، السلام عليڪم

رسالي "پيغام" (آڪٽوبر-نومبر 1986ع) سان گڏ اوهان جو خط پهتو البت خط پوءِ نظر آيو ۽ اڳ ۾ رسالو ڏٺم ۽ اوهان جو مضمون "درسي ڪتابن جو جائزو" پڙهيم. نهايت خوشي ٿي جو اوهان پوري سنجيدگيءَ سان جائزو پيش ڪيو آهي، جيڪو اميد ته سنڌ ٽيڪسٽ بورڊ لاءِ ڪارآمد ثابت ٿيندو ۽ ٻئي ايڊيشن ۾ ڪتابن جي درستي ٿي سگهندي. حقيقت ۾ بورڊ کان به وڌيڪ لائق مصنفن ۽ ايڊيٽرن کي هن مضمون تي توجهه ڏيڻ گهرجي. اوهان هي مضمون لکي جيڪا خدمت ڪئي آهي، تنهن لاءِ مبارڪ. اڳتي لاءِ بهتر ائين ٿيندو جو سڌو بورڊ ڏانهن لکو. وري به مبارڪ!

مخلص نبي بخش

اسلام آباد، مورخه 86-12-31

محترم آفتاب، السلام عليڪم

مون کي اوهان جي مضمون گهڻو خوش ڪيو آهي. خوشي انهيءَ تي ٿي آهي، جو اوهان سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۽ سنڌي نثر جي سٽاءَ کي سمجهو ٿا. مون کي اهڙو ڪو سنجيده سمجهدار گهٽ وقت کان وٺي ڪونه مليو جنهن ڪري ڀانيم ته سنڌي ٻوليءَ جو مستقبل انهي ڪري به خطري ۾ آهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو ٻوليءَ جي صحت کي ڪو سمجهڻ وارو ڪونهي. ماشاءالله اهو وهم ختم ٿيو. ٻي خوشي انهيءَ ڪري ٿي، جو اوهان ۾ ٻهاڪي، چوٽي ۾ اصطلاح کي سمجهڻ جي صلاحيت آهي. جنهن جي مون کي ضرورت آهي. لوڪ ادب تجويز هيٺ اول چاليهه ڪتاب جدا جدا موضوعن تي مرتب ڪرڻا هئا. جن مان اوڻيتاليهن تي خاطرخواه ڪم ٿي چڪو آهي. "ٻهاڪن" وارو ڪتاب باقي آهي. ڏهه هزار کن "سلڻ" جو مواد گڏ ٿيل آهي مگر ڪنهن لائق ڪارڪن جي ضرورت آهي، جيڪو ان کي ورڇي جدا ڪري. اوهان مدد ڪري سگهو ته اطلاع ڏيندا ته وڌيڪ گفتگو ڪجي. آءٌ شايد جنوري جي ٻئي هفتي ۾ ڪراچي- حيدرآباد اچان. اميد ته بخير هوندا.

مخلص نبي بخش"(8)

محترم سائين بلوچ صاحب اهڙي ريت ٿي دفعا وڙ ڪري، منهنجي آفيس ۾ مون سان ملڻ آيو. هڪ طرف سائين سنديلي صاحب جي محبت، ٻئي طرف ڊاڪٽر بلوچ جي همت افزائي، ٽئين طرف ڊاڪٽر جيٽلي جا ڏڙا ڏڙ خط چوٿين طرف محترم سائين ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب جي قدر داني، ميڊم مهتاب راشديءَ جي پَتِ. سائين ابراهيم جويي جو سيڙجي منهنجي 'پيغام' رسالي واري آفيس ۾ اچي ٻوليءَ ۾ سنڌي رسم الخط بابت ڪچهريون ڪرڻ سبب خود اعتمادي وڌي ۾ علمي صلاحيتن ۾ اضافو ٿيو.

ڪلچر کاتي ۾ منهنجي بدلي، محترم سائين ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي چوڻ تي ٿي. سائين بلوچ صاحب، سائين عبدالحميد آخوند صاحب کي چيو ته جيڪڏهن کاتي ۾ علمي ۾ ادبي ڪم ڪرڻ گهرو ٿا ته پوءِ اطلاعات کاتي مان آفتاب ابڙي کي گهرايو. ائين ئي ٿيو. مون کي سائين آخوند صاحب گهرايو. مون به ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي لفظن جو مان رکيو ۾ ڪافي محنت سان ڪم ڪيو. آخر اڳتي هلي سائين ممتاز مرزا سان شاهه لطيف جي قلمي نسخي جي پڙهڻين تي اختلاف ٿي پيو. هن آخوند صاحب کي شڪايت ڪئي ۾ ماحول بگڙجي ويو. وقت ثابت ڪيو ته منهنجي راءِ درست هئي. تفصيل لاءِ ڏسو: تازو ثقافت کاتي حڪومت سنڌ پاران شايع ٿيل "گنج شريف" جو مهاڳ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اوچتو ملڪ جو ڦرڪو ڦريو ۽ محترمه بينظير صاحبه جي حڪومت آئي. ميڊم مهتاب راشدي ثقافت کاتي جي سيڪريٽري مقرر ٿي. ان کان اڳ، آءُ سائنس لياقت لائبريءَ ۾ گڏ ڪم ڪندو هوس، ميڊم کي منهنجي صلاحيتن جي پرک هئي. ميڊم مون تي بي حد اعتماد ٿي ڪيو ۽ آءُ تيئن محنت سان ڪم ڪرڻ لڳس، ڏکين حالتن ۾ به مون سندس اعتماد کي ڇيهو نه رسايو. ڪڏهن به سائنس ڪوڙ نه ڳالهايو. اهو وقت مون لاءِ سونهري دور هو ڪاش بينظير ڀٽو صاحبه جي حڪومت ختم نه ٿئي ها، ته مان ڪنهن وڏي پد تي پهچي ويجان ها.

ان علمي سفر ۾ آءُ لغت سان لنءُ لائيندو رهيس. جيستائين سائين سنڌيلو صاحب ۽ سائين بلوچ صاحب حال حيات هئا. سندن نظر ڪرم رهي. آءُ وٿانئن سنڌي ٻولي ۽ لغت بابت فيض پرائيندو رهيس. لغت بابت مضمون به لکندو رهيس. جيڪي هٿ آيا، ان جو وچور هيٺين ريت آهي:

- "لطيف لغت جي ضرورت" شاهه عبداللطيف ڀٽائي-احوال ۽ افڪار ڊسمبر 1981ع، سنڌ اطلاعات کاتو
- "شاهه جي رسالي جو لغوي جائزو" نذر لطيف- ڊسمبر 1982ع
- "لغت جي اهميت" ماهوار پيغام جولاءِ 1985ع، سنڌ اطلاعات کاتو.

1987ع ۾ مون وڏي همت ڪري، سنڌي ادبي بورڊ پاران شايع ٿيل جامع سنڌي لغات جي جلد- 5 تي تنقيدي مضمون لکيو. پوءِ هو ته محترم سائين بلوچ صاحب ناراض ٿيندو پر سائين نه صرف ناراض نه ٿيو بلڪ پاڃهه جي پڙي سان، هڪ تفصيلي خط لکيو جنهن ۾ جامع سنڌي لغت جو مذڪور هو ان خط مان ٻه ٽي ٽڪرا پيش ڪرڻ گهران ٿو:

"اسلام آباد، مؤرخه 87_04_06

ادا آفتاب وعليڪم السلام. اوهان جو خط مؤرخه 27 اپريل 1987ع پهتو پڙهي خوشي ٿي. لغت جو ڪم پيچيدو آهي پر جي پنهنجي ٻوليءَ سان محبت آهي ته اهو ڪرڻو پوندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

افسوس جو ”جامع سنڌي لغات“ جو ڪم جنهن رٿا سان شروع ڪيو ويو ۽ جنهن محنت سان ان جو مڪمل مسودو تيار ڪيو ويو. تنهن جي ڇپائيءَ لاءِ پهرئين جلد تي مون عملي ۽ تحقيقي نظر ڪئي ۽ ان کي اعليٰ پيماني تي ايڊٽ ڪيو ۽ ڇپائيءَ جي دوران ان جي پروفن تي ذاتي توجهه ڏنو. پهريون جلد ڇپيو ته دنيا جي دستور موجب ڪن صاحبن کي اها ڳالهه پسند نه آئي ته ايڏو ڏکيو ڪم ڪنهن جي هٿان ڇو پورو ٿيو. نتيجي طور ٻين جلدن جي ڇپائيءَ جو ڪم ڪنهن نه ڪنهن بهاني روڪيو ويو. منهنجي مشورن کي نظرانداز ڪيو ويو پر مقصد پورو نه ٿيو. 1977ع ۾ مون وري به بورڊ کي صلاح ڏني ۽ رٿ ڏني، جنهن موجب 1987ع تائين سڄو مواد وڏيڪ اضافن سان ايڊٽ ٿي شايع ٿي وڃي ها. پر ان وقت آءٌ بورڊ جو ميمبر ڪونه هوس، جو ڪن مهربانن جي ڪوشش سان مون کي ”سنڌي ادبي بورڊ“ جي ميمبريءَ کان آجو ڪيو ويو هو. انهيءَ ڪري 1977ع واري رٿا منظور نه ٿي ۽ بورڊ فيصلو ڪيو ته مسودو جيئن آهي، تيئن ڇاپي ڇڏجي ۽ اشاعت جي نگراني بورڊ جي چيئرمئن مولانا قاسميءَ جي حوالي ڪئي وئي....

ڪم جو طريقه ڪار هن طرح رکيو ويو آهي ته ٻئي جلد کان ڪم شروع ڪجي، جنهن جا پهريان نوي کن (يا زياده) صفحا مون ايڊٽ ڪيا هئا پر باقي سڄو مسودي جي صورت ۾ ڇپيل آهي.

هن ڪم لاءِ لائق ۽ ڄاڻو ڪارڪنن جي ضرورت آهي. مون سوچيو ته اوهان کي بدلي ڪرائي سنڌي ادبي بورڊ ۾ وٺي اچون. ان ڳالهه تي اوهان سوچيندا. في الحال جيئن ته وقت بچائڻو ۽ ڇپائي فوراً شروع ڪرڻي آهي. انهيءَ لاءِ ٻه چار ڪارڪن رکيا، جيڪي جتي آهن، اتي پنهنجي فراغت ۾ ڪم ڪندا. اوهان ان ۾ شامل ٿيو ته نهايت خوشي ٿيندي، جو آءٌ اوهان جي سوچ جي معيار کان مطمئن آهيان. ڪم هن طرح ڪبو جو ڇپيل جلد-2 آڏو رکبو. هر صفحي تي جتي جتي درستين جي ضرورت محسوس ٿئي، اتي ڳاڙهي يا سائي (Ball Point) سان درستيون ڪبيون ته جيئن ڪمپوزنگ وقت نروار ٿي بيهن...

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خط ڏٺو تي ويو. شايد ايڏو ڏگهو خط مون ويجهڙ ۾ ڪونہ لکيو آهي. پاڻ تائين رکندا تہ بهتر. خاموشيءَ ۾ ڪم ڪرڻ سعادت آهي. مون کي ان جو ذاتي تجربو آهي. جواب لکندا.

مخلص نبي بخش"(9)

2003ع ۾ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ هڪ خانگي اداري جي اشتراڪ سان "اردو-سنڌي لغت" شايع ڪرائي، جيڪا 'فيروز اللغات-اردو' جو چربو هئي. مون خط لکي، ان وقت جي چيئرمئن ڊاڪٽر قاسم ٻگهئي صاحب کي اهڙي غير معياري ڪم شايع نہ ڪرڻ جي صلاح ڏني. پر هو باز نہ آيو. جڏهن لغت شايع ٿي تہ ان تي تفصيلي تنقيدي مضمون لکيم، جيڪو هلال پاڪستان ۾ 18 اپريل 2003ع تي شايع ٿيو.

1991ع کان 1993ع تائين ڏاڍا ڏکيا ڏينهن گذريا، جو ان دوران آءٌ ثقافت کاتي پاران نوڪري تان معطل هيس. ان دوران منهنجو هڪ پراڻو مهربان مظهر يوسف سهراب ڳوٺ، منهنجي گهر آيو ۽ چيائين تہ وقت نہ وڃاءِ، سنڌي ٻارن لاءِ درسي نصاب مطابق ڊڪشنري تيار ڪر، هن گهربل ڪتاب بہ وٺي ڏنا ۽ ماهوار خرچ لاءِ بہ ٻہ چار هزار ڏيندو هو. منهنجا ٻار مون سان گڏجي ڪم ڪندا هئا، انهن کي الڳ خرچي ڏيندو هو. بهرحال مون مواد تيار ڪري ورتو ۽ ڪتاب 1992ع ۾ شايع ٿيو. سنڌي ٻوليءَ ۾ پنهنجي نوعيت جي اها پهرين ڊڪشنري هئي، ان جو نالو: "سنڌي-جونيئر اسڪول ڊڪشنري" رکيو ويو. جونيئر اسڪول ڊڪشنري ان ارادي سان تہ ميٽرڪ کان مٿي وارن ٻارن لاءِ "سينئر اسڪول/ڪاليج ڊڪشنري" تيار ڪئي ويندي. ان جا ڪيئي ڇاپا پڌرا ٿيا. ان کي وڏائي هاڻي اداري جي نالي سان "پيڪاڪ اسڪول ڊڪشنري" نالو رکيو اٿم. ان ۾ ڪافي سڌارا ۽ واڌارا ڪيا اٿم. ان جي تمام سٺي موٽ ملي آهي. اها ڊڪشنري 2019ع ۾ شايع ٿي آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مانوارو سائين ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب سنڌي ٻولي ۽ گرامر جي بهتريءَ لاءِ هميشه پاڻ پتوڙيندو رهيو آهي. منهنجي لغوي ڪم کي بہ ساراهيندو رهيو آهي. پاڻ پنهنجو ڪتاب "The Origin and Growth of Sindhi Language Published by Institute of Sindhology" (2002) اعزازي طور ڏنائين. ان تي پنهنجي شفقت سان هيٺيون نوٽ لکيو هيائين:

"Presented with highest regards to Mr. Aftab Abro whose contributions to Sindhi Linguistics are countless. I am personally satisfied with his work in the field of Sindhi Lexicography. -Sd. 26-03-2003."

پاڻ جڏهن اٿارٽيءَ ۾ چيئرمئن هو تہ مونکي اٿارٽي پاران ٻارن لاءِ ڊڪشنري جوڙڻ جو ڪم ڏنو هئائين، مون اها تيار ڪري مواد اٿارٽيءَ حوالي ڪيو هو پر پوءِ 'مانوارو' سائين قاسم ٻگهيو صاحب چيئرمئن ٿي آيو تہ هن الانا صاحب جا تقريباً سڀ پراجيڪٽ رد ڪيا. منهنجي ڊڪشنري بہ ان جي ور چڙهي ويئي.

مشهور اداري آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس پاران، تعليم کاتي، حڪومت سنڌ جي اسڪولي ٻارن لاءِ انگريزي-سنڌي ۽ انگريزي- اردو ڊڪشنريون تيار ڪيون ويون. سنڌيءَ واري ڊڪشنري غيرمعياري هئي. ان تي تنقيدي مضمون لکيم. جنهن ۾ ڪوڙ سارين غلطين جي نشاندهي ٿيل هئي. ان مان مثال خاطر ٻن لفظن جو ذڪر ڪجي ٿو:

"انگريزيءَ ۾ لکيل هو 'He cat' ۽ 'She cat' ان جو ترجمو ڪيل هو: نر ٻلو ۽ مادي ٻلو- Gallery جي معنيٰ لکيل هئي: ٻاهر نڪتل ڇڄو جتي ڪپڙا سڪائبا آهن. اهو تنقيدي مضمون مون وٽ اڄ بہ سانڍيل آهي. اهو خط جڏهن محترمہ امينه سيد کي مليو تنهن جاچ ڪرائي تہ ان جو ايڊيٽر صاحب ڊوڙندو مون وٽ آيو ۽ صرف ايترو چيائين تہ ادا منهنجي نوڪريءَ جو سوال آهي..... مون ڪٽي مات ڪئي.

ميڊم فهميده حسين جي سربراهيءَ ۾ 2011ع ۾ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ پاران هڪ نئين اسڪيم "مفصل سنڌي لغت" جي نالي سان منظور

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرائي ڪم شروع ڪرايو ويو. جنهن تحت سنڌيءَ ۾ موجود شايع ٿيل اڳوڻين ويهارو کن لغتن ۾ 'جامع سنڌي لغات' جي اندر موجود لفظن ۾ ٻيهر نئين سر واڌارن ۾ سڌارن سان 20 جلدن ۾ اها لغت جوڙڻ جي رٿا تي ڪم شروع ٿيو ان ۾ مونکي سينئر ايڊيٽر طور مقرر ڪيو ويو. ان جا 5 جلد شايع ٿي چڪا آهن ۾ ڇهون ڇڪاس هيٺ آهي. ميڊم فهميده جي دؤر ۾ ڪم سٺو ۽ معياري ٿي رهيو هو. ڇاڪاڻ تہ ايڊيٽنگ جو ڪم ميڊم پاڻ ڪندي هئي ۽ ان ۾ مناسب واڌارا ۽ فعلن جا گردان ڏيندي هئي. هاڻي اهو ڪم نالي ماتر ٿي رهيو آهي، جنهن بابت خط لکي اداري کي آگاهہ ڪيو اٿم.

"اشتقاقي لغات لطيف" منهنجي پياري سائين ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جي تيار ڪيل لغت آهي، جنهن ۾ شاهہ لطيف جي چونڊ لفظن جي معنيٰ ۽ ڌاتو ڏنا اٿائين. ان لغت تي سائين 1950ع کان ڪم ڪندو رهيو. ڪم ڇيڙهالو هو سندس خيال هو تہ ڊاڪٽر گربخشاڻي جتي اهو ڪم ڇڏي ويو آهي، ان کي اڃا بہ معياري ۽ مڪمل ڪجي. زندگي سندس ساٿ نہ ڏنو ۽ اها لغت اڌ ۾ ڇڏي ويو... هن وقت آءٌ ۽ سندس لائق پٽ ڊاڪٽر اسلم سنديلو اهو ڪم گڏجي پورو ڪري رهيا آهيون. سنديلي صاحب بہ اهڙي پارت پٽن کي ڪئي هئي. ڪوشش آهي تہ اهو ڪم مڪمل ٿي ڪري "ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو اڪيڊمي" طرفان شايع ٿئي. 'اشتقاقي لغات لطيف' جو پهريون جلد شايع ٿي چڪو آهي، ٻئي جُلد تي ڪم هلي رهيو آهي.

لُغت سان عشق جو قصو ڏکو آهي، ڪڏهن بہ ڪٿي بہ لغت بابت ذڪر ٿيندو هو/ آهي تہ وس آهر ان ۾ حصو ضرور وٺندو رهيو آهيان. پيو نہ تہ بہ ڏيان سان ٻڌندو ضرور آهيان. ڪٿان نوان چار لفظ مليا تہ ڪٿان چوڏنهن! سڀ سنڀاري رکندو آهيان ۽ محل موقعي جي حساب سان انهن کي استعمال ڪندو رهندو آهيان. ميڊم فهميده حسين، ڊاڪٽر سنديلي صاحب توڙي ڊاڪٽر بلوچ صاحب پاران لغت جي ترقيءَ ۽ ترويج بابت سڀ سبق ياد آهن. ڊاڪٽر سنديلو صاحب لغتن جي خريد ڪرڻ جون صلاحون ڏيندو هو ۽ آءٌ ڪوشش ڪري اهي وٺندو هوس. ان حوالي سان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مختلف ٻولين جي مُستند لغتن جو چڱو موچارو ذخيرو گڏ ٿي ويو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي تہ ڪا ڊڪشنري مشڪل سان اوجهل هجي، البت عربي، فارسي، سنسڪرت، هندي، اردو گجراتي وغيره ۽ مختلف مضمونن: Geography, Geology, Physics, Chemistry, Philology, Religions, Arts, Science, Mathematics, Writers, Linguistics, International Encyclopedia of Linguistics. جون لغتون موجود آهن. لغتن مان لفظ ڪيئن ترت ڳولجن ۽ مادن ڏسڻ جون واٽون سائين سنڌيلي مرحوم سيکاريون.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب مونکي بہ پارٽون ڪري ويو: هڪ تہ سنڌي ٻهاڪن ۽ اصطلاحن تي ڪم ڪريان. اهڙو اظهار سائين ثقافت کاتي پاران ڪوئايل هڪ پروگرام ۾ (ممتاز مرزا آڊيٽوريم، حيدرآباد) ۾ ڪيو هو. انهن مان اصطلاحن تي ڪم تقريبن پورو ڪري ويو آهيان. جڏهن تہ "ٻهاڪن" تي ڊاڪٽر صاحب جي ڏنل هدايتن مطابق معياري ڪم اڃا ڪرڻو آهي. انشاءَالله ٻهرين فرصت ۾ انهن ۾ هٿ وجهبو. اميد تہ اهڙو ڪم ڪبو جيئن ڊاڪٽر صاحب جي روح کي راحت اچي. ان کان علاوه ڊاڪٽر صاحب هڪ ٻيري ڏيان ڇڪايو تہ سنڌي ظرف (Adverbs) ٻين ڏيهي ٻولين جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ گهرا ۽ مائيدار آهن. ان جون ڪوڙ ساريون نراليون خصوصيتون ۽ رخ آهن. انهن کي نروار ڪرڻ جي ضرورت آهي، سو وقت ڪڍي بہ انهن (ظرفن) تي ضرور تحقيقي ڪم ڪجانءِ. سائين سان وعدو ڪيو هيم، وقت مليو تہ پنهنجي مُحسن سان اهي پار پاريندس. (ان قصي کي اتي ختم ڪريون ٿا...)

پروفيسر محمد سليم ميمڻ:

ايم اي سنڌيءَ ۾ منهنجو استاد هو. سائنس نيازمندي جو تعلق 1975ع کان آهي، جيڪو وقت پڇاڻان وڌندو ئي رهيو آهي. ان ۾ سائين جي شفقت ۽ مهربانين جو ڪمال آهي.

مون ايم اي ڪرڻ کانپوءِ سنت ئي ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ پي ايچ ڊي (Ph.D) ۾ داخلا ورتي. عنوان هو: "شاهہ جي رسالي جو لساني ابياس" تحقيقي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪم پورو ٿيڻ تي هو تہ استاد سائين ڊاڪٽر نواز علي شوق (گاڻيڊ) ڪن "مهربانن" جي چوڻ تي ڪم ۾ رنڊڪ وجهي ڇڏي، ڪم مان آءٌ بہ مطمئن ڪو نہ هيس، جو استاد محترم لسانيات جي باري ۾ بنهہ گهٽ ڄاڻ رکندڙ آهي. پوءِ پي ايڇ ڊي تان آرواح ئي ڪڄي ويو. ماٺ ڪري ويهي ٻيا تحقيقي ڪم ڪندو رهيس.

ان وچ ۾ اردو يونيورسٽي جي پروفيسر ظفر اقبال جيڪو ان وقت آرٽس فيڪلٽيءَ جو ڊين بہ هو ان سان ربجهہ رهاڻ ٿي. سائين اصل ۾ لاڙڪاڻي شهر ۾ تمام گهڻو عرصو گذاريو. اتي ڪاليجن ۾ پڙهايو ڪيس سنڌي سٺي ايندي هئي. ان صلاح ڏني تہ آءٌ "سندهي اور اردو زبانون ڪي باهمي رشتي" جي عنوان تي ڪم ڪريان. ڪانئس بہ هفتا مهلت ورتم. ان وچ ۾ ميڊم مهتاب اڪبر راشدي ۽ محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب سان خط لکي مشورو ڪيم. ميڊم راشدي کي اها پڻ آڇ ڪيم تہ آءٌ سندس شخصيت تي اهڙو ڪم ڪرڻ گهران ٿو. ميڊم راءِ ڏني تہ آءٌ شمشيرالحيدري جي ادبي خدمتن تي ڪم ڪريان. البت ڊاڪٽر بلوچ صاحب صلاح ڏني تہ اردو يونيورسٽيءَ ۾ ان موضوع تي ڪم ڪريان، جنهن سان ملڪي سطح تي نالي ڪيڻ ۾ موقعو ملندو. پروفيسر ظفر اقبال سان مليس. هن دير ئي نہ ڪئي ۽ ماهرانہ انداز ۾ مقالي جا پاڳا (synopsis) لکي ڏنا. جيڪي کڻي آءٌ رجسٽرار صاحب وٽ ويس، ان مون کان رواجي بہ چار سوال پڇيا تہ مون ڪيس خاطر خواهہ جواب ڏنا. سُئي اڇي اتي اٽڪي تہ هو صاحب چئي تہ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب سنڌي لسانيات تي وڏو ڪم ڪيو آهي. مون ڪيس عرض ڪيو تہ ميمڻ صاحب ڪي بہ چار مضمون لکيا هوندا، البت هو لسانيات يا لغات جو ماڻهو نہ هو. ان تي هو ضد ٻڌي بيهي رهيو. هڪ بہ دفعا سائنس ملاقات ڪيم پر هو پڙ ڪيڏي بيهي رهيو. وڏيڪ مون بہ ڪيس منٿ ڏا نہ ڪئي. البت ڊين (Dean) صاحب کي دانهن ڏنم. وريو ڪجهہ بہ ڪين، پوءِ وري چپ جو روزو رکي، سوڙ پائي سمهي رهيس.

آخر هڪ ڏينهن محترم سائين سليم ميمڻ صاحب جي فون آئي، چيائون تہ مون سان يونيورسٽيءَ ۾ ملي وڃ. سائنس ملڻ ويس. چيائين ادا، پي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايچ ڊي ۾ داخلا وٺ. هي آخري سال آهي، پوءِ ان جو سڄو نظام بدلجي رهيو آهي. اوهان کي ڏاڍي مشڪل ٿيندي سائين جي شفقت ڀرئي انداز آڏو انڪار ڪري آءٌ به نه سگهيس، ٻين لفظن ۾:

جوڳيءَ جاڳايوس، ستو هئس ننڊ ۾،
تهان پوءِ ٿيوس، سنڌي پريان پيچري
(قاضي قادن)

اهڙيءَ ريت مون ميڊم فهميده حسين جي نگرانيءَ ۾ پي ايچ ڊي ڪرڻ لاءِ رجسٽريشن ڪرائي. ان وچ ۾ پي ايچ ڊي جي حوالي سان يونيورسٽيءَ ۾ ڪوڙ سارا مسئلا سامهون آيا، پر سائين جي سهڪار سان سڀ سڌاوا ٿيندا ويا. سائين جو وک وک تي ساٿ رهيو. آخر پي ايچ ڊي مڪمل ڪري پار پياسين.

اڳتي هلي شاهه لطيف چيئر طرفان "انسائيڪلو پيڊيا آف شاهه عبداللطيف ڀٽائي" بابت پراجيڪٽ شروع ٿيو ته مون کي ان ۾ ايڊيٽر طور کنيو ويو. ان دوران سائين سان وڌيڪ ويجهڙائي ٿي، جو "انسائيڪلو پيڊيا" جون اڪثر گڏجاڻيون، سنڌي ٻولي اٿارٽي حيدرآباد ۾ ٿينديون هيون. اچڻ وڃڻ سائين سان گڏ ٿيندو هو. ان دوران سائين سان ڪافي ڪچهريون ٿينديون هيون. اڳتي هلي، سائين آغا سليم صاحب، سائين سليم ميمڻ صاحب، منظور احمد ڪناسرو صاحب، نثار ميمڻ صاحب سان جوڙ ٿيو، پوءِ ته ڪافي رهاڻيون ٿيون. ثقافت کاتي لاءِ اهم پراجيڪٽ انهن ڪچهرين ۾ رٿيا ويندا هئا، جن تي اڳتي هلي عمل به ٿيو. وقت گذرندو رهيو اطلاعات کاتي مان رٽائرمينٽ ورتي، اچي پنهنجي اداري 'پيڪاڪ' ۾ ويٺس. ڪم هلندو رهيو. ان دوران زماني جي لحاظ کان، جڏهن به ڪي ڏکيا ڏينهن آيا ته صرف سائين سليم صاحب ئي ڪم آيو.

ميڊم پروفيسر فهميده حسين صاحبه جي اٿارٽي ۾ چيئرپرسن طور وڃڻ کانپوءِ، انسائيڪلوپيڊيا آف شاهه عبداللطيف جي تيار ڪرڻ جو سڄو بار سائين سليم صاحب جي ڪلهن مٿان پيو. انتهائي ڏکيو ۽ اينگهائيندڙ ڪم آهي. ڇهه ايڊيٽر: سيد امداد حسيني، ڊاڪٽر آفتاب ابڙو، تاج جويو، ڊاڪٽر رخمان گل پالاري، سليم ڀٽو لطيفي، پروفيسر عبدالله

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ملاح هر هڪ جو رخ الڳ، ڪي پيرائون ڪٿين تہ ڪي وري شامل ڪن. ڪي ايڊيٽر نئون مواد شامل ڪن. انھن سڀني کي پيٽي هڪ ڪرو ۽ بامقصد بڻائڻ انتھائي پيچيدو ڪم آهي، جنھن کي سائين پنھنجي همت، جستجو ۽ اعليٰ صلاحيتن سان مڪمل ڪري ڏيکاريو. ميڊم فهميده حسين ۽ ڊاڪٽر الانا جن آخري مرحلي تائين هن سان شامل رهيا. انسائيڪلوپيڊيا جو پيون جلد بہ ڇپجي پڌرو ٿي چڪو آهي.

پوءِ محترم سائين محمد سليم ميمڻ صاحب وڙ ڪري، منھنجي دلي خواهش مطابق ”جامع لغات لطيف“ جو پراجيڪٽ منھنجي حوالي ڪيو تہ منھنجا ٽڪ لهي پيا. 1981ع کان من اندر جيڪا لوچ هئي سا ماني ٿي. زندگي جو مول مقصد ساپيان ٿيندي نظر آيو.

’جامع لغات لطيف‘ جو پهريون جلد 2018ع ۾ شايع ٿيو جنھن ۾ پنج سر: ڪلياڻ، يمن ڪلياڻ، کنبات، برووءِ گهاتو شامل آهن. ٻئي جلد ۾ سر سامونڊي، سِريراڳ، کاهوڙي، ڪاپائتي، پرياتي، بلاول، ڪارايل، ڏهر، رپ ۽ پورب تائين سُرَ مڪمل ڪري ورتا آهن.

اهو جُلد ڇپائي جي مرحلن ۾ آهي. ان کان پوءِ وارو جلد، سسئي جي پنجن سرن: آبري، ديسي، معذوري، ڪوهياري ۽ حسيني بابت هوندو. چوٿون جلد شاهہ جي سورمين بابت هوندو. پنجين جلد ۾ باقي مواد آڻڻ جي ڪوشش ڪنداسين.

آءٌ پنھنجي ليکي مطمئن آهيان تہ محترم سائين سراج صاحب شاهہ جي رسالي جي لغت بابت جيڪي ڪجهہ سمجهايو ۽ جيڪو لغت جو خاڪو ٺاهيو هيو ۽ سندس هدايتن پٽاندر مون ڪارڊ بہ ڇپايا هئا. هي لغت ان مطابق آهي. (سائين سراج صاحب جي لغت جو دائرو اجا وسيع هو) هن لغت ۾ گنج سميت تقريبن سڀني مشهور عالمن جي رسالن کي سامهون رکيو ويو آهي. اهڙي طرح شايع ٿيل رسالي جي سڀني لغتن (روشني- ڊاڪٽر بلوچ سميت) کي سامهون رکيو ويو آهي. هر هڪ لفظ جي معنائن تي باقاعده غور ويچار ڪيو ويو آهي. هر هڪ عالم جي مختلف پڙهڻين جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اپياس پڻ پيش ڪيو ويو آهي. ان کان علاوه هر هڪ لفظ بابت 5 کان 12 اضافي لغتن جو تنقيدي مواد شامل ڪيو ويو آهي. ڪن هنڌن تي اختلاف جي صورت ۾ مون "وضاحت" جي عنوان سان اضافي چاڻ پڻ ڏني آهي. آءٌ خاطريءَ سان چوان ٿو ته هن کان اڳ، شاهه لطيف بابت اهڙو تحقيقي لغاتي ڪم نه ٿيو آهي. گربخشاڻي صاحب جيڪو نور نچوئيو آهي، ان جو آءٌ مداح آهيان. ڏاتن بابت مون ڊاڪٽر گربخشاڻي، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي ۽ ڊاڪٽر بلوچ تي ياڙيو آهي.

يلئون پَل جو ڇيهه ڪونهي، غلطيون مون کان به ٿيون هونديون. پر وس آهر ڪا ڪمي ڪا نه ڇڏي اٿم. اهو سبب هو جو "جامع لغات لطيف" جي پهرين جلد تي سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ پاران عالمن جي ڪاميٽي طرفان ڪيل فيصلي موجب مون کي انعام ۽ ايوارڊ ڏنو ويو.

انهن سڀني ڪمن ـ ڪارنامن کي سرانجام ڏيڻ ۾ ڪليدي ڪردار محترم سائين سليم صاحب جو آهي. سنڌس وڙ وسارڻ جهڙا نه آهن سنڌس قربن جو ڪو ڪاٿو ڪونهي. البت پنهنجي دلي اطمينان خاطر هي پيار جو پورهيو سنڌس نالي ڪريان ٿو. شل قبول پئي.

گل محمد عمراڻي صاحب:

عمراڻي صاحب کي آءٌ 'لغتن جو عاشق' سڏيندو آهيان. عمراڻي صاحب منهنجي لغت واري ذوق کي ڏاڍو پسند ڪندو آهي. وٽس شاندار لغتن جو ذخيرو موجود آهي، جن جو هن گهرائي سان مطالعو ڪيو آهي. تازو پنهنجي هڪ تحقيقي مضمون "جديد اردو جي پهرين صوتياتي لغت" (روزاني ڪاوش ـ 15 اپريل 2020ع) ۾ مون کي به ياد ڪيو اٿائين لکي ٿو ته "پاڻ وٽ سنڌيءَ جا مختلف لهجا آهن. جن کي هڪ معيار تي آڻڻ لاءِ اهڙي صوتياتي لغت آڻڻ ضروري آهي. اشتقاقي لغتون ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو ڏاهيون ۽ هاڻي ڊاڪٽر آفتاب ابڙو شاهه عبداللطيف جي ڪلام تي تحقيقي لغت ڏاهي رهيو آهي ۽ وڏي عرق ريزي سان ڪم ڪري رهيو آهي".

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سائين عمراڻي صاحب جا لک لائق جو مون جهڙي هڪ شاگرد کي ايتري اهميت ڏين ٿا. سو حجت ڪندي کين عرض ڪيم تہ سائين "علم لغت" بابت ڪتاب تي پيش لفظ لکي ڏيو. سائين جن پنهنجي فياضي سان هڪ شاندار ليک لکي موڪليو جنهن ۾ منهنجي علمي ڪمن جي ساراهہ ڪئي اٿائين. ڪجهہ صلاحون بہ ڏنيون اٿائين. سڀ اکين تي، ان پورهيي لاءِ سائين جا احسان مڃان ٿو ۽ اميد ٿو ڪريان تہ مستقبل ۾ بہ سائين جو شفقت وارو هٿ رهندو.

ڊاڪٽر اسلم سنديلو: اسلم لاءِ مون وٽ حيثيت هڪ پاءُ واري آهي. جيڪڏهن منهنجو ڪو حجت وارو دوست ۽ ساٿي آهي تہ اهو ڊاڪٽر اسلم آهي. هميشہ آنڌي مانجهي سڏ ۾ ساٿي رهيو آهي. کيس پنهنجي لائق والد جا سبق ياد آهن. ان آڌار ڏاڍي عزت ڪندو آهي. ادا اسلم جا احسان جو ضرورت وقت والد صاحب جي لائبرري مان گهربل ڪتاب ڳولي ڦولي ڏيندو آهي.

جاويد بوزدار: نهايت فهميدو ۽ فرمانبردار مون سان "جامع لغات لطيف" واري پراجيڪٽ ۾ ڪم ڪري رهيو آهي. بنيادي طور هو صحافي آهي، پر تحقيقي ڪم ۾ بہ دلچسپي رکي ٿو. گذريل چئن سالن کان مون سان گڏ آهي، کيس علم لغت ۽ لسانيات جا سبق سيکاريا اٿم. جن کي هو سمجهي ويو آهي. ان مطابق هن وقت هو لطيفي لغت تي نهايت سمجهداريءَ سان ڪم ڪري رهيو آهي. ڏکين حالتن ۾ بہ هن ڪڏهن منهن ۾ گهنج نہ آندو ۽ صبر سان ڪم ڪندو رهي ٿو.

عبدالڪريم آزاد سميجو: آزاد بہ انهن محققن مان هڪ آهي. جنهن کي لغت جي فن جي ڄاڻ آهي. ڪتاب جي تياري وقت مختلف اصطلاحن بابت ساڻس صلاح مشورو ڪندو هيم. وٽس بہ لغتن جو چڱو ذخيرو موجود آهي. پاڻ هن وقت "ڍاٽڪي" لهجي بابت لغت تيار ڪري رهيو آهي. آزاد، پنهنجي مزاج ۾ سُلڇڻو ۽ ڪانڌ وارو ڪاهوڙي آهي.

ڊاڪٽر رياضت ٻرڙو: باهمت ۽ اورچ اديب آهي. ملڪ نمڻ کان پوءِ سنڌي لغتن ۽ گرامر بابت جيڪو ڪم ٿيو آهي ۽ ڪهڙيون ڊڪشنريون ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گرامر جا ڪتاب شايع ٿيا آهن، سي سڀ وٽس موجود آهن. رياضت ڀرڙي جي پي ايچ ڊي جو موضوع آهي: "سنڌي لغت نويسيءَ جو تحقيقي مطالعو" ان حوالي سان تمام سٺو ڪم ڪيو اٿائين. منهنجو دلي دوست آهي.

مختيار احمد ملاح تہ بنهہ ويجهو دوست آهي. ڪيس اجازت هوندي آهي تہ منهنجي غير موجودگيءَ ۾ ذاتي لائبريري مان ڪو ڪتاب ڪڍي وڃي سگهي ٿو. ڪيس حوالن (References) ڳولڻ جو هنر آهي. ان ڪان علاوه انٽرنيٽ مان استفادو حاصل ڪرڻ خوب ڄاڻي ٿو.

نياز سرڪي دلي دوست آهي، ڪتاب ڪٺي ڪرڻ جو ڪوڏيو آهي. هي ٺل شهر، ضلعو جيڪب آباد ۾ رهي ٿو. سنڌي ادب، تاريخ، لغت، گرامر وغيره بابت انمول ڪتاب وٽس موجود آهن. ڪائنس جڏهن بہ ڪتاب جي گهر ڪئي اٿم، وڙ ڪري اتان موڪليندو آهي. ان ۾ ڪڏهن ڪُپت ڪانہ ڪندو آهي. نياز ۾ نئڙت وارو مڙس آهي. هميشہ جيءَ سان جيءَ ڪندو آهي.

مظهر علي ابڙو (ڏوتيو) شهيد بينظير يونيورسٽيءَ ۾ پڙهائيندو آهي، ڪيس جديد لسانيات، گرامر ۽ ڪمپيوٽر سائنس جي تمام سٺي ڄاڻ آهي. عالمگيريت (Globalization) جي موضوع تي مهارت رکي ٿو. سندس ڪوشش سان سنڌي ٻولي پاڪستان مان ڀرين ٻوليءَ طور عالمي ٻولين جي سٽ (Digitization) ۾ شامل ٿي آهي. سندس ڪوشش کي قدر جي نگاهہ سان ڏٺو وڃي ٿو. مظهر بہ مون کي ڪافي ويجهو آهي. آءُ 'ويجهو دوست' انهن کي پانيان ٿو جيڪي وقت تي ڪم اچن ۽ سڏ ۾ ساٿي ٿين.

انهن پيارن دوستن ڪان علاوه ڪوڙ سارا ٻيا بہ دلي دوست آهن، جيڪي ضرورت وقت علمي ڪمن ۾ مددگار ٿين ٿا، عزت ڪن ٿا ۽ پيار پائن ٿا، ڊيگهہ سبب انهن جا نالا ڪو نہ ٿو ڏيان.

لغت جي فني پهلوئن کي پيهر، ٿيهر پڙهيم، ان دوران احساس ٿيو تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ "علم لغت" بابت ڪو ڪتاب هجڻ گهرجي.! ڪاش! ان ڪم جي ابتدا ڊاڪٽر گربخشاڻي، مرزا قليچ بيگ، علامہ دائود پوٽو ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو، ڀيرومل مهرچند آڏواڻي،

ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، عثمان علي انصاري، محمد بخش واصف وغيره ڪن ها.! ڪين لغت جي پهلوئن جي بهتر ڄاڻ هئي. ان ڪان پوءِ ان ۾ اضافو ٿيندو رهي ها. پر ائين ٿي نـ سگهيو. هاڻي حال حبيبان پيش پريان، ان اهم علمي ڪم جي شروعات ڪجي ٿي، اميد تـ وقت سان گڏ، ان ۾ واڌارا ۽ سڌارا ڪيا ويندا. خاطري اٿم تـ مختلف نوجوان جيڪي ان فيلڊ ۾ اسري رهيا آهن، سي ان جي مختلف موضوعن:

(1) علم معني (Semantics)

(2) علم لسان (Philology)

(3) علم اشتقاق (Etymology)

(4) خاصيت بدل (Mutation)

(5) خاصيت اڪرمت (Metathesis)

(6) خاصيت ادغام (Assimilation)

بابت الڳ الڳ ڪتاب لکندا. جيئن جيئن 'علم لغت' عام ٿيندو، سنڌي ٻوليءَ جو معيار بهتر ٿيندو. اسان کي پنهنجن لفظن جي پرک ٿيندي، لفظن جي ارتقا، تبديلي، مٽ سٽ، حرفي ۽ صوتي جوڙجڪ، لفظن جي معنائن بابت علمي ڄاڻ حاصل ٿيندي، ٻين جي ڏسيل واٽن بدران اسان پنهنجي شاهي سڙڪ تي پاڻ هلندا سين.

حوالا:

(1) جيٽلي مرليڌر ڊاڪٽر "ٻوليءَ جو سرشتو ۽ لکاوٽ" اکل ڀارتيہ سنڌي ساهتيہ، دهلي 1999ع، ص، 38

(2) Stack, George, Captian, A Grammar of Sindhi Language, Sindhi Language Authority, 2011, p-5

(3) سنڌي۔ انگريزي ڊڪشنري: مقدمو پرمانند ميوارام، قيصر يـ پريس، حيدرآباد سنڌي (1910ع) ص1

(4) اصل ماخذن ڪان سواءِ حوالي طور نوجوان محقق رياضت ٻرڙي جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ترتيب ڏنل ڪتاب ”لغت نويسيءَ بابت مضمون ۽ مقالا“. سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد. 2018ع مان مدد ورتي ويئي آهي
(5) گربخشاڻي، هوتچند مولچند. ايم. اي۔ (مقدمو) ”رسالو شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو عرف شاهه جو رسالو“. جلد۔1، 1923ع، ص۔134
(6) آڏواڻي ڀيرومل مهرچند. ”گربخشاڻي وارو شاهه جو رسالو“. سنڌ ثقافت کاتو 2018ع۔ ص. 63
(7) سنديلو اسلم. ڊاڪٽر۔ سميٽرينڊز ”پريت جا پيچ“. ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو اڪيڊمي، ڪراچي، 2019ع. ص۔152
(8) بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر. ”سچڙ سارينڌي (ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جا لکيل خط)“. انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو. 2005ع۔ ص، 16_18
(9) ساڳيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علم لغت Lexicology

علم لغت، علم لسانيات جي هڪ شاخ آهي، جنهن جو واسطو لفظ جي شڪل، نوعيت ۽ ان جي معنيٰ سان آهي. ان حوالي سان، اهو علم قديم ترين علمن مان هڪ آهي. انسان جڏهن بہ ڪا نئين شيءِ ڏٺي، ڪو مشاهدو ماڻيو تہ ان بابت سندس ذهن ۾ ڪو تصور جوڙيو پوءِ ان شيءِ جي صورت، حالت، هيئت، ڪيفيت، رنگ، ذائقي، عمل، چرپر وغيره کي ذهن ۾ رکي، ان تي نالو ڏنو. اهڙو عمل دنيا جي هر قديم ٻوليءَ ۾ پنهنجي تاريخي، تهذيبي ۽ سماجي پسمنظر کي ذهن ۾ رکي ڪيو ويو. ان سموري عمل ۾ جيڪي لفظ جُڙيا، جيڪي تصور ۽ اصلاح جڙيا، انهن بابت ڄاڻ کي علم لغت چئجي ٿو.

لفظن جا تصور

لغت جي ماهرن (Lexicologists) جي عام راءِ آهي تہ جهڙي ريت هيءَ ڪائنات تهن ۾ جَڪڙيل آهي: ست آسمان، ست زمينون، ست سمنڊ ۽ ان جا وري تهہ. اهڙي ريت لفظن جا بہ تهہ (Layers) ٿين ٿا. ڪنهن شيءِ جي مشاهدي سان ذهن ۾ ڪو تصور جڙي ٿو. ان کي مورتي نشانيون (Pictographs) سڏين ٿا. پوءِ اڳتي هلي، ان شيءِ جي رنگ روپ، قدبت، هلت چلت، نسل، بوءِ، ذائقي، اثر، مزاج، خوبي، خاصيت وغيره سبب نيون معنائون ڦٽن ٿيون. هر قوم لفظن جون پنهنجي مشاهدي، سماجي رسم رواج، عقل، فهم ۽ ادراڪ مطابق معنائون ڪيڍي ٿي. ان کي انوماني يا تصوراتي نشانيون (Ideographs) سڏين ٿا. 'سج' جي نشاني مان: روشني، ڏينهن، گرمي، پوک پچائيندڙ طاقت، سون يا سونهري رنگ وغيره جي معنيٰ ورتي وئي. عربي لفظ 'ڪفر' جي بنيادي معنيٰ آهي: لِڪائيندڙ-ڍَڪيندڙ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انڪري ’رات‘ کي بہ ڪافر چيو ويو. ڇاڪاڻ تہ اونده ڪيترين شين تي پردو وجهي ٿي. ڪارن ڪڪرن کي بہ ڪافر چيو ويو جو اُهي آسماني ستارا گم ڪن ٿا. درياه ۽ سمنڊ کي بہ ڪافر چيو ويو ڇاڪاڻ تہ اهي بہ هيرن موتين سان گڏ ڪيترين شين کي لڪائي ڇڏين ٿا. ايتريقدر جو هاريءَ کي زمين ۾ ٻج لڪائڻ سبب ’ڪافر‘ سڏيو ويو. ’قبر‘ کي ’الڪفر‘ سڏيو ويو جو اُها مردي کي لڪائي ٿي. ’محبوب‘ کي بہ ڪافر سان تشبيه ڏني ويندي آهي، جو اهو عاشق آڏو پنهنجي چاهتن کي لڪائيندو آهي. مسلمان جو ضد ’ڪافر‘ بہ ان ڪري ٿيو جو هو ابدي حقيقتن کي لڪائي ٿو... (لغات قران_ پرويز_ص 1438).

’آڱوٺي‘ جي نشاني يورپين لاءِ ok، بهتر، ٺيڪ آهي، پر اسان لاءِ انڪار جي نشاني آهي. يعني ڪم کان نِپ جواب، انڪار بدلحاظي جواب.

سنڌي لفظ اوگهڙ جڏهن هنديءَ ۾ ويو تہ ٿيو اوگهٽ: ”آٽڻ ۾ اوگهٽ، ڪانڌ ڪنهن جي مَ ڪري“ (ديسي) هنديءَ ۾ وري ان جي معنيٰ هن ريت ڪن ٿا. ’اوگهٽ، او=خراب+ گهٽُ، لنگهہ، گُذر_ ناهموار راه (هندي_اردو لغت، راجيسور راءِ، ص98) اهو لفظ اسان وٽ ان معنيٰ ۾ استعمال ٿيندو آهي.

’سَبَق‘ جي عبراني ٻوليءَ ۾ معنيٰ آهي: پوئتي ڇڏي ويو. عربيءَ ۾: اڳتي وڌي ويو. ٻنهي جو مفهوم ساڳيو آهي، پر انداز الڳ آهي. سنڌيءَ ۾: سَبَقُ جي معنيٰ ٿيندي: نصيحت، مثال، سيکت. عربي توڙي عبراني ۾ اهو لفظ فعل ماضي مجهول آهي پر سنڌيءَ ۾ ’اسم مذڪر‘.

ليڪن جي ورچ سان جاميٽريءَ جا اصول جُڙيا. اسان جي معلومات مطابق موهن جي دڙي جي شهري رٿابندي ڪندڙن سڀ کان پهريائين سِر (Brick) جو تصور ڏنو جيڪا جاميٽري جي عين اصولن مطابق نهيل آهي، جيڪڏهن اها ٻي قاعدي هجي ها تہ عمارتون ڪڏهن بہ پختيءَ ريت جُڙي نہ سگهن ها. ان کان پوءِ هنن شهر جي رٿابندي بہ انهن اصولن مطابق ڪئي ۽ هوا جي گذر لاءِ متوازن ڳڙکيون ٺاهيون. نہ صرف ايترو پر هنن اڳتي هلي جيڪو رسم الخط (Script) جوڙيو ۽ نشانيون (Signs) مقرر ڪيون، اُهي بہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جاميٽريءَ جي اصولن پٽاندر آهن. مھرن تي نقش ڪيل اھا لکت طرف متاثر سان مفهوم بدلائي ڇڏي ٿي. مُھرن جي ان ميڪينزم تي انڊيا ۾ ٽاٽا ڪمپني جي تحقيقي مرڪز "Tata Institute of Fundamental Research" ۾ وڏي پيماني تي تحقيقي ڪم هلي رهيو آهي. ڇهن ڄڻن جي ان ٽيم جي سربراهي نشا ياديو ۽ ايم اين واهيا (Nisha Yadav and M.N. Vahia) ڪري رهيا آهن. اندازو ڪريو تہ اسان وٽ اهو علم 3000 سال قبل مسيح ۾ رائج هو جڏهن تہ دنيا ان علم کان 1040ع ۾ واقف ٿي، جڏهن مشهور رياضيدان ۽ رباعين جي مشهور شاعر عمر خيام جاميٽري جا نوان اصول مقرر ڪيا.

ليک جي معنيٰ لَيک (writing) بہ آهي. (1) ان جو سڌو واسطو 'پَني' (Paper) سان آهي. قديم دور ۾ وڻ جي پنن تي لکيو ويندو هو. اهو لفظ اتان جڙيو آهي. انگريزيءَ ۾ اهو لفظ لاطيني ٻوليءَ جي Papyrus مان آيو آهي. بائيبل جو قديم نسخو بہ ان پيپر تي لکيو ويو اهو قديم مصر ۾ هڪ آبي ٻوٽي جي ٿڙ مان ٺاهيل ان جي ڇپيل تهن کي چٽبو آهي، جن تي لکڻ ۽ چٽ چٽڻ جو ڪم ڪيو ويو. پن کي هنديءَ ۾ 'پتہ' چون. جنهن جي هڪ معنيٰ نشان، ڏس پتو (Address) بہ آهي. اهو ان سبب تہ پَنُ سڃاڻپ هوندو آهي وڻ جي. پن ڏسي آساني سان سمجهي وڃبو تہ اهو ٻيرُ، ٻير، انب، نم وغيره جو آهي. 'پن' جي سنڌي ۾ معنيٰ آهي 'ڍَڪُ/پردو'. چوندا آهن تہ 'الله سائين پن پردي ۾ رکي'. عام طور پن ميوي کي ڍڪين ٿا. قرآن شريف ۾ بہ پن جي اها ئي معنيٰ ڏنل آهي ۽ تمثيل ۾ چيو ويو آهي تہ 'اولاد' والدين لاءِ 'پردي' مثل آهي. پت< پُتر = پٽ بہ ساڳي تصور هيٺ جڙيو آهي. شجرن ۾ بہ 'وڻ' ٺاهيو ويندو آهي، پوءِ ان مان شاخون ڪڍي اولاد جي ورڇ ڪبي آهي. خود لفظ 'شجر' = وڻ.

اهڙي طرح هڪڙا لفظ ٻئي لفظ سان جڙي نيون معنائون ڏارين ٿا. فارسيءَ ۾ ستهي کي چون 'خرگوش' خر /کر = گڏهہ + گوش = ڪن. اهڙو جانور جنهن جا ڪن گڏهہ جي ڪنن جهڙا هجن. اسپنگر کي چون: 'آسپغول' اسپ= گهوڙو+غول= ڪن، اهڙو وڻ جنهن جا پن گهوڙي جي ڪنن مثل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هجن. 'آسپهان (اصفحان)' گهوڙن جو شهر. خراسان= گڏهن جو شهر. بوزدار= ٻُز= ٻڪري يا رڍ + دار= رکندڙ يا ڏاريندڙ. بزدل= جنهن جي دل 'رڍ' مثل هجي. ڊيٽو پاڙي، اهڙي طرح عربيءَ ۾ 'اُٺ' ۽ ان جي ماحول سان لاڳاپيل سوين نه پر هزارين [5400] لفظ آهن. جيڪي ٻين لفظن کي بنياد مهيا ڪن ٿا. مثلاً جمل= اٺ، اجمل=ان کان سٺو اٺ، جمال= نوجوان اُٺ، جماز= تيز ڊوڙندڙ اٺ، جميل= خوبصورت اُٺ. (اڄ انهن لفظن جي معنيٰ ۾ ڪيترو فرق آهي!) اٺ جي ٻنهي پاسن کان هم وزن بار کي چون 'عدل' جڏهن ته 'انصاف' جي معنيٰ آهي پورا ٻه اڌ (نصف) ڪرڻ. سنڌي ٻوليءَ ۾ اٺ ۽ ان جي ماحول لاءِ ٻه چار سو لفظ آهن. ساڳي طرح 'ڳئون' لاءِ اسان وٽ بيشمار لفظ آهن. 'ڳوٺ' يا 'گائون' لفظ ان مان ورتل آهي. گوپي= نوڪر اصل ۾ گوپال آهي. گوڏر= ڳئون ڏارڻ جي جاءِ يا جهنگ، جتي ڳئن کي چڏيو ويندو آهي جتي ڳئن جي چاري جو جوڳو بندوبست ٿيل هوندو آهي. ان کي 'گئوچر' به چوندا آهن. هندستان جي مشهور لغت نويس جي ٽي پليٽس (J. T. Pllats) ، آب، آگ، جل، گهر، سر، بار، سورج، رات، دن... لفظن جون لاتعداد معنائون لکيون آهن.

تاريخ ۾ تمام گهڻو پوءِ، جڏهن ڪن سببن ڪري قومن ۽ قبيلن جي وچ ۾ اچ وڃ ٿي ته سندن لفظ هڪٻئي سان مَٽبا رهيا، ڪن لفظن صورتون تبديل ڪيون ته ڪن لفظن ۾ ٻوليءَ جي قاعدن مطابق ڦيرقار ٿي. ڪن ٻولن لفظن کي اصل صورت ۾ اُچاريو ويو. ٻولين ۾ اهڙين تبديلين جا مکيه سبب هيٺ ڏجن ٿا:

الف: پيداواري ذريعا

جيڪي ملڪ يا ماڻهو نيون شيون ٺاهين ٿا، انهن تي پنهنجا نالا ڏرين ٿا. اهي نالا شين سان گڏ ٻين ملڪن تائين سفر ڪن ٿا. جيئن: ريل، انجڻ، ريڊيو، ٽي وي، ڪئمرا، ڪار، ٽريڪٽر، فلم، سئنيما، سي. ڊي، ڪمپيوٽر، سي پي يو، ڪي بورڊ، مائوس، پرنٽر، اسڪرين، موبائيل فون، چئنل، وغيره.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ب: مذهب جو اثر

ملڪن تي فتح، والار يا تبليغ سبب مڪاني ماڻهو مذهب متاثين ٿا. جنهن سان هزارين، ڪن صورتن ۾ لکين لفظ مڪاني ٻولين ۾ داخل ٿين ٿا، جيڪي ڏرمي تقدس سبب گهٽجي ياڳي اصل صورت ۾ قائم رهن ٿا.

ت: جنگيون، ٻوڏون، وبائون، زلزلا ۽ قدرتي آفتون

11/9 واري حملي سبب عالمي سطح تي لڏپلاڻ ٿي، جنگيون لڳيون، لکين ماڻهو قتل ٿيا، دربدر ٿيا، نوان ويڙهاڪ گروهه پيدا ٿيا. ملڪ ڏيوالي جو شڪار ٿيا. منشيات ۽ هٿيار عام ٿيا، انهن جي استعمال سبب لکين گهراڻا سماجي طور تباهه برباد ٿيا. انهن سرگرمين ڪيئي نوان لفظ، اصطلاح ۽ محاورا جوڙيا. طالبان، القائده، دائش، ڪلاشن، ڊرون، هيروئن، خودڪش حملا، آپگهات حملا، دهشتگردي، بمبار هاف فرائي، فل فرائي، وغيره. ان ڪان علاوه ٻوڏن خاص طور 2010ع ۽ 2011ع ٻوڏن سبب ڪيئي خاندان اباڻا شهر ڇڏي، ڪراچي، ڪوئيٽا ۽ حيدرآباد هليا آيا، جن کي نئين ماحول سان گڏ نين ٻولين سان منهن مقابل ٿيڻو پيو. انهن سببن ڪري سماجي ۽ معاشي اٿل پٿل اچي ٿي. جنهن سبب نوان لفظ ۽ اصطلاح وجود وٺن ٿا. سامونڊي طوفان لاءِ لفظ "سونامي" به ويجهي تاريخ ۾ مروج ٿيو آهي. اهڙي طرح ويجهڙ ۾ آيل وبا سبب نوان لفظ: ڪورونا، ڪرانٽين، لاڪ ڊائون، ماسڪ، سينيٽائزر، ويڪسينيشن، ايس او پيز هينڊ واش، سماجي وٿي، ڪووڊ 19، وغيره.

پ: واپاري يا ثقافتي لاڳاپا

واپار سبب مارڪيٽ ۾ نوان لفظ ۽ اصطلاح متعارف ٿين ٿا. نيون شيون وڪامجڻ لاءِ اچن ٿيون، جن سان گڏ انهن جا مخصوص نالا، استعمال جا لفظ اچن ٿا. سنڌ ۾ سمن، ڪلهوڙن جي دور ۾ ايران، افغانستان ۽ سينٽرل ايشيا مان مختلف قسم جي شين جا ٻيڙا ٻرجي ايندا هئا. جن ۾ غلم، غاليچا، تافتان، خشڪ ميوو، زيور، بخمل جا ڪپڙا وغيره شامل هوندا هئا. جيڪي مرڪزي شهرن، سيوهڻ، ٺٽو بکر، باغبان، ٺلني ۾ آساني سان ملي سگهندا هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙي طرح دنيا ۾ ٻوليون وڌنديون ۽ ويجهنديون رهيون آهن. جن قومن مذهبن کي مڃاهون رکيو، انهن پنهنجي ڌرم کي ٻين قومن تائين پهچائڻ، ذهني ۽ روحاني سڪون حاصل ڪرڻ لاءِ ڪافي ڪوششون ڪيون. انهن ۾ ڌرمي ويچارن ۽ رسمن کي سمجهائڻ خاطر مُعلم مقرر ڪيا، جيڪي عام کي ٺُڙ لفظن ۾ سکيا ڏيندا هئا، ۽ ڪين اڪثر اهڙا ويچار ياد ڪرائيندا هئا. ڌرم جي مکيه ڳالهين سمجهائڻ خاطر ڪتاب لکيا ۽ ڏکين لفظن جون معنائون لکيون. اسان وٽ ان ڏس ۾ سنسڪرت ۽ پالي ٻوليءَ تي تمام گهڻو تحقيقي ڪم ٿيو آهي؛ ڇاڪاڻ ته ٻئي ترتيب وار هندو ڌرم ۽ ٻڌ ڌرم جون ٻوليون هيون. پالي ٻوليءَ ۾ 60 سيڪڙو کان مٿي لفظ سنڌي جا آهن، ان لاءِ اسان کي نئين سر تحقيق ڪرڻ گهرجي. ان لاءِ اسان کي ٽرنر صاحب جي لغت Comparative and Etymological Dictionary of Nepali Language ڏسڻ گهرجي، جيڪا لنڊن مان 1931ع ڌاري شايع ٿي. اهڙي طرح سنسڪرت جي ڪوشن (Dictionaries) ۾ پڻ اسان جي سنڌوسيپتا جا لفظ سانڍيا پيا آهن. پر اسان پنهنجي محدود سوچ ۽ مذهبي ٻنڌڻ ڪري، ان طرف جوڳو ڌيان ئي ڪونه ٿا ڏيون. يهودين پنهنجي قديم ٻولي عبراني (Hebrew) لاءِ ڪيئي جتن ڪيا آهن. وٽن عمديون لغتون، گرامر ۽ ٻيا ڪتاب لکن جي انگ ۾ موجود آهن، لکين ڊالرن جي سيڙپ سان هنن Hebrew University يروشلم، اسرائيل ۾ جوڙائي آهي، جتي 23 هزار شاگرد اُها ٻولي پڙهي رهيا آهن. ان کانسواءِ هنن انگلينڊ ۾ Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies پڻ ٺاهيو آهي، جتي توريت ۽ انجيل مُقدس کي قديم زبان ۾ محفوظ ڪيو ويو آهي. هاڻي اُن ٻوليءَ کي جديد (Modern) بنائي، ماڻهن تائين پهچائي رهيا آهن.

اها تاريخي حقيقت آهي ته عبرانيءَ مان عربي ٻوليءَ جنم ورتو. عربيءَ جي 28 حرفن مان 22 حرف عبراني جا آهن. عربي ٻولي آهستي آهستي ترقي ڪندي رهي، پر جڏهن اها اسلام جي ترجمان ٻولي مقرر ٿي، ته ان جي ترقيءَ کان اسان سڀ چڱي طرح واقف آهيون. اسان جي سنڌي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻوليءَ جي جهڙي آهي تاريخ اوجهل، تهڙي آهي لغت لڪل. ٻنهي لاءِ اڄ سوڌو ڪا ٻه رٿابندي نظر نٿي اچي.

يقين ڄاڻو! اسان جي قديم تهذيبي زبان ٻه ساڳئي پد تي هئي. ان جي وسعت عبرانيءَ کان وڌيڪ هئي. افسوس تہ سنڌو لکت بابت دنيا اندر اندازن 22 تحقيقي مرڪز آهن، پر هتي سنڌ ۾ هڪ بہ نہ آهي.

عربن جي 711 عيسوي ۾ والار کان اڳ 12 سؤ سال اسان وٽ پالي ٻولي ڏرم، دربار ۽ عام واهپي جي ٻولي رهي، يقيناً ان ٻوليءَ ۾ ڪافي ڪتاب ۽ ڏرمي پراڻ لکيا ويا هوندا. ڊراما لکيا ويا هوندا. شاعرن شاعري ڪئي هوندي، پر اهي سڀ قياسي ڳالهيون آهن. لکت ۾ اسان وٽ اهڙي ڪا بہ شيءِ موجود نہ آهي. نہ وري اسان ان ڏس ۾ ڪا کوجنا ڪئي آهي.

عربن جي اچڻ کان پوءِ هتي صورتحال بدلي. عربن دين اسلام کي ڦهلائڻ لاءِ سرڪاري طور مسجدون ۽ مدرسا جوڙايا. جتي سرڪاري پگهار تي مُعلم ۽ مُدرس مقرر ڪيا ويا. عربي لفظن کي سمجهائڻ لاءِ لغتون تيار ڪيون ويون، ڇاڪاڻ تہ عرب ان علم کان اڳ ئي واقف هئا. اهڙين لغتن کي 'دو وايو' يعني ٻن ٻولين(Bilingual) جي لغت سڏيو ويو. ٺٽي، منصوره، سيوهڻ ۽ ٻين مرڪزن ۾ اهي دو وايا موجود هئا. جيڪي طالبن کي پڙهائيندا ۽ ياد ڪرائيندا هئا.

1520ع ڌاري سنڌ تي ارغونن، ازبڪن، ترخانن ۽ مغلن قبضو ڪيو. فارسي ٻولي جيڪا فارس، سينٽرل ايشيا، ننڍي کنڊ ۾ عام تي ڇڪي هئي. اها سنڌ ۾ ڏنڊي جي زور تي نافذ ڪئي وئي ۽ مدرسن ۾ عربي سان گڏ ان جي تعليم جو بہ بندوبست ڪيو ويو. (*)

علم لغت (Lexicology)

لغت بابت مستند ڪتابن مان بنيادي وصفون پيش ڪجن ٿيون، تہ جيئن جديد علم جي حوالي سان بنيادي ڄاڻ حاصل ڪري سگهجي. ان کان اڳ Lexicology، Lexicography جهڙن اهم اصطلاحن کي سمجهڻ ضروري آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"علم لغت، لغت سازي، لغت نويسي، اهڙا اصطلاح آهن جن کي عام طرح هم معنيٰ سمجهيو ويندو آهي. پر اصل ۾ انهن اصطلاحن ۾ ٿورو فرق آهي، جنهن کي سمجهڻ جي ضرورت آهي."

'لغت سازيءَ' کي انگريزيءَ ۾ Lexicography چيو ويندو آهي، جيڪا لسانيات جي هڪ شاخ آهي، جنهن ۾ لفظن جو اڀياس ڪيو ويندو آهي، جنهن ۾ لفظن جي ماهيت، عناصر، معنائون، اچار، وياڪرڻي حيثيت ۽ سموري لفظي ذخيري (Lexicon) کي شامل ڪيو ويندو آهي. انهن ۾ ٺهندڙ لغت جي لفظن جي الف-ب وار ترتيب کي ڌيان ۾ رکندي سميڙ (Compilation) وغيره ٿيندي آهي.

Lexicography جا ٻه قسم ٿيندا آهن، هڪ اصولي لغت سازي (Theoretical Lexicography) ۽ ٻيو عملي لغت سازي (Practical Lexicography)، پهرئين قسم موجب لغت ٺاهڻ لاءِ لفظن، انهن جي معنائن جو عالماڻي طريقي سان تجزيو ڪرڻ، انهن جي پاڇ (Decipherment) ڪرڻ، وياڪرڻي حيثيت جو تعين ڪرڻ، بڻ بنياد ۽ ارتقا معلوم ڪرڻ ۽ لفظن جو پاڻ ۾ تعلق ڏسڻ شامل آهي:

> Theoretical Lexicography is scholarly discipline of analyzing and deciphering semantics, symptomatic and paradigmatic relationship within the lexicon (vocabulary)

اهي اصول آهن جن تي هلي ڪوبہ لغت ساز لغت لکڻ جو عمل يعني لغت نويسي ڪري سگهي ٿو.

عملي لغت سازي (Practical Lexicography) لغت جو خاڪو جوڙڻ، ان کي لکڻ ۽ مرتب ڪرڻ يا سميڙڻ بابت آهي. ان جي وصف هن ريت ٿيندي

> "It is the art or craft of compiling, writing and editing dictionaries."(2)

"انسائيڪلوپيڊيا برٽنيڪا" جي حوالي اسان جو هاڪارو عالم ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻولي جو ماهر ڊاڪٽر غلام علي الانا "لغات سنڌي مخففات" جي مقدمي ۾ هن ريت لکي ٿو تہ:

"لغات (Lexicon) ڪنهن بہ ٻوليءَ جي لفظن جي الف-ب وار ترتيب جو اهو مجموعو يا ڪتاب آهي، جنهن ۾ اُن ٻوليءَ جي لفظي ذخيري جي گڏ ڪيل هر هڪ لفظ اصطلاحي محاوري جي حصن جي الڳ الڳ معنيٰ، مفهوم ۽ وصف سمجهائي ويئي هجي. لفظن جي اهڙي ذخيري ۾ اُهي لفظ يا تہ ان (ماڻهوءَ) جي پنهنجي ماحول ۾ رائج هوندا، جنهن لغات جوڙي هوندي، جيڪي (اهي لفظ) هُو پاڻ ۽ ٻيا ماڻهو گفتگو ۾ ڳالهائيندا هوندا، يا ڪن ڪتابن، دستاويزن، لکتن، علم ادب ۽ شعر و شاعريءَ مان چونڊ ڪري گڏ ڪيا هوندا. يا وري هنن لفظن جو اهو ذخيرو، ڏار ڏار ڪرت وارن، ڏنڌو ڪندڙ ماڻهن، هنرمندن، ڪمين ڪاسبين توڙي سماج جي خاص موضوعن سان دلچسپي رکندڙن وٽان گڏ ڪيو هوندو. لغت جي معنيٰ آهي: ٻولي، عام گفتگو يا لهجو. انگريزيءَ ۾ لغات لاءِ (Lexicon) لفظ ڪم آندو ويندو آهي، علم لغات لاءِ Lexicography." (3)

ٻولين بابت عالمي انسائيڪلوپيڊيا جو مرتب، ان علم لاءِ هن طرح وضاحت ڪري ٿو:

Lexicography is the practical process of planning and compiling lexically oriented reference works, such as dictionaries, thesauruses, glossaries, concordances, and usage guides, which give information about the vocabulary of one or more languages. Lexicography is also the study of this process and its products(4).

Elements of dictionary: Intensive practical work on dictionaries has given rise to two disciplines, lexicography and lexicology:

Lexicography is concerned with the theory of dictionary compiling and use:

Lexicology is concerned with the unified theoretical study of dictionaries and of Lexical Units, considered on both semantic and grammatical levels.(5)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ترجمو: لغت نويسي ٻوليءَ جي لغتن (Dictionaries)، ترتيب وار لفظن جون لڙهيون معنيٰ سان يا ورڻ مالها (Glossaries)، هڪجهڙن لفظن/مترادف لفظن جو ڪوش (Thesaurus)، مطابقت رکندڙ لفظن جو ذخيرو جيڪو ترتيبوار هجي (Concordances) وغيره ۾ استعمال ٿيندڙ لفظ اصطلاح ۽ محاورن کي سندن ذاتن يا سماجي ۽ ثقافتي پسمنظر مطابق مقرر ڪيل قاعدن ۽ اصولن مطابق رکڻ جو عمل، جنهن کي لغت سازي يا لغت نويسي چئجي ٿو. جڏهن تہ علم لغت (Lexicology)، لغتن بابت مقرر ڪيل اصولن ۽ لفظن جي پاڙن جي معنيٰ توڙي گرامر جي سطحن جي اڀياس کي چئجي ٿو.

ڪوش جا ڀاڱا (Elements of Dictionary)

ڪوش يا قاموس ٻن علمن کي هٿي وٺرائي آهي: هڪ لغت سازي (Lexicography) ۽ ٻيو علم لغت (Lexicology) لغت سازي ٻن بنيادي لفظن Lexico= لفظ + Graph= لکڻ يعني ڪنهن ترتيب سان لفظن لکڻ جو فن. لغت سازي ڪوش جي ترتيب ۽ ان جي درست استعمال بابت وضاحت ڪري ٿي.

جڏهن تہ علم لغت: Lexicology ڪوشن بابت مقرر ڪيل نظرين، اصولن ۽ قاعدن مطابق لفظن (Lexical Units) جي معنيٰ ۽ گرامر وارن ڀاڱن تي بحث ڪري ٿو. ان جو اشتقاق ٿيندو Lexico= لفظ +Logy= سکڻ يا سائنس، يعني لفظن جي اڀياس جو فن يا سائنس.

لُغت، عربي ٻوليءَ جو لفظ آهي، ان جي معنيٰ ٿيندي: ترتيبوار لفظن جو ذخيرو انهن جي معنيٰ، مفهوم، سمجهاڻي وغيره ڪنهن بہ ٻولي جا لفظ ٻوءِ اُهي قديم هجن يا جديد، ڪنهن قوم جي ٻولي وغيره. انگريزي لفظ ڊڪشنري جي بہ اهائي معنيٰ آهي. فارسي ٻوليءَ ۾ ان کي 'فرهنگ' چون. لسانيات ۾ ان جو مفهوم ان طرح آهي تہ 'اهڙي ڊڪشنري جنهن ۾ عام واهپي جا لفظ ۽ محاورا گڏ ڪري، انهن جي معنيٰ ۽ سمجهاڻي ڏني وئي هجي. قديم ۽ متروڪ لفظن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چون وٽن الڳ لغتون آهن. فرهنگ جي لفظي معنيٰ آهي: سمجهداري، دانائي، رسم رواج، هلت چلت، ثقافت وغيره. 'مرڪز فرهنگِ ايران'- ايران جو ثقافتي مرڪز (Cultural Centre of Iran)

اهڙي طرح سنسڪرت ۽ هنديءَ ۾ 'لغت' کي چون 'ڪوش'. ان جي معنيٰ آهي: پوش، پردو محفوظ ذخيرو وغيره. 'ڪوش' جو مفهوم آهي: لفظن کي حفاظت ۾ رکڻ، جيئن اُهي ضايع ٿي نہ وڃن، هميشہ لاءِ محفوظ رهن.

حقيقت اها آهي تہ اسان وٽ لغت بابت ڪو مخصوص مفهوم نہ آهي، جهڙي ريت ٻين ٻولين ۾ آهي. هن وقت تائين سنڌي ٻوليءَ جون جيڪي لغتون تيار ٿيون آهن، انهن ۾ انفرادي عنصر نمايان نظر اچي ٿو. گڏيل طور باقاعده بورڊ ترتيب ڏئي، 1940ع ڌاري 'جامع سنڌي لغت' بابت جيڪي تصور جوڙي ڪم جي شروعات ڪئي ويئي هئي، سي اڄ تائين ساڀيان نہ ٿي سگهيا آهن. البت انگريزن جي دور ۾ 1879ع ڌاري پادري شرٽ، اڏارام ٿانور داس ۽ مرزا صادق علي بيگ سنڌي-انگريزي ڊڪشنري تيار ڪئي. هنن سنيون ڪوششون ورتيون هيون تہ سنڌي ٻوليءَ جي ڪا مستند ڊڪشنري تيار ڪجي، پر ڪين پيش لفظن ۾ اعتراف ڪرڻو پيو تہ هو پنهنجو مقصد ماڻي نہ سگهيا. ايترو سو ضرور ٿيو تہ هنن ڪن لفظن جون درست پڙهڻيون مقرر ڪيون. جيڪڏهن اهڙيون ڪوششون لڳاتار ٿينديون اچن ها، تہ اڄ سنڌي ٻوليءَ جي پنهنجي مزاج مطابق مستند لغت جڙي چُڪي هجي ها.

لغت جي بنيادي جزن جي وضاحت:

علم لغت: علم لسانيات جي اهڙي شاخ (Branch) جيڪا لفظ يا لفظن جي جوڙن، جيئن مرڪب لفظ اصطلاحن، محاورن، پهاڪن، چوڻين هنري يا فني لفظن/ اصطلاحن وغيره بابت لغت جي ماهرن پاران مقرر ڪيل اصولن ۽ قاعدن مطابق بحث ڪري، انهن جي صورت، معنيٰ، مطلب ۽ مفهوم کي واضح ڪري.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علم لغت مطابق هر ٻوليءَ جا اصول الڳ تين ٿا. انهن مطابق لفظن جي جوڙجڪ، بيهڪ ۽ معنيٰ مقرر ڪئي ويندي آهي. ان جو بنيادي يونٽ: ڌاتو (Lexeme) هوندو آهي، جنهن مان پوءِ ٻيا لفظ جنم وٺندا آهن. جيئن سنسڪرت جو ڌاتو آهي. ’مَن‘ = سوچ، مَنش= سوچ رکندڙ هنديءَ ۾ مانَوِ يعني ماڻهو. سنسڪرت مول (بنياد) جا سَوين ٻيا لفظ ڏنل آهن، جيئن ’من ويچار‘، ’من ياء‘، ’من وديا‘ وغيره سنڌيءَ ۾ ماڻهوءَ مان ماڻهپو ماڻهپائي وغيره. سنڌي ڌاتو ’ڏِڪ‘ مان ڏِڪيل، ڏِڪايل، ڏِڪيندڙ ڏِڪڻهار وغيره جڙيا آهن.

لغت جو ٻيو بنيادي يونٽ: ساڳي هجي وارا لفظ (Homographs) آهن. انهن جا بنيادي صوتيا (Phonemes) هڪ جهڙا هوندا آهن، ڪن صورتن ۾ سندن اعرابون بہ هڪ جهڙيون هونديون آهن. پر انهن جي معنيٰ ۾ فرق هوندو آهي. مثال هيٺ ڏجن ٿا:

سِرَ: اوساري ۾ ڪم ايندڙ ڪچي/پڪي مٽيءَ جي ٿاڦ (Brick)

سِرُ: اسم مذڪر= متو سِسي

سَرَ: اسم مذڪر= ڪانهن جو قسم، ٻوڙو تيرُ

سَرُ: اسم مذڪر= ڍنڍ، تلاءُ

سُرُ: اسم مذڪر= آواز آلاپ

سُرُ: اسم مذڪر= سنوت، رخ

سَرَ: گهنج چهري جا، سٽڻ جا

سُرُ: سُرڻ مان (جيت جو سُرڻ)

سِرُ: سِرڻ مان امر=کِسڪ، هَٽُ

سُرُ: فعل آمر= اڳتي ٿيءُ، جاءِ مٽاءِ

اُترُ: اسم مذڪر= طرف (North)

اُترُ: اسم مذڪر= جواب

اُترَ: ظرف = متي، مٿاهون، ڏاڍو

اُترُ: صفت = سَرسُ، سودي ۾ ڏنل وڌيڪ رقم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

—

پَٽُ: اسم مذڪر= لوهي پٽي

پَٽُ: اسم مذڪر= ريشم

پَٽُ: اسم مذڪر= فرش، زمين

پَٽُ: اسم مذڪر= ميدان

پُٽُ: اسم مذڪر= اولاد (Son)

پَٽِ: فعل امر= چن

پِٽَ: مؤنث= پاراتو

ٽيون يونٽ: لفظ جي آوازن جي اُچارڻ واري فرق تي بحث ڪري ٿو جنهن کي (Homologue) يا (Homonyms) چئجي ٿو. ان مطابق آواز هڪ ٻئي سان ميل کائن ٿا. پر انهن جي معنيٰ ۾ تمام وڏو فرق هوندو آهي. مثلاً: عمارت- امارت، نظير- نذير، ظهير- زهير، قصر-ڪثر، عطائي- آتائي، عرب-ارب، شق-شڪ، قرار-ڪرار، قمر-ڪمر، قابل-ڪابل، قلب-ڪلب، سمر-ثمر، وغيره.

ايڊورڊ فين گين پنهنجي ڪتاب Language Its Structure and Use ۾ هيٺيان مثال ڏنا آهن:

Led/Lead, bear/bare, to/two/too and we/wee (6)

چوٿون يونٽ: هي تلفظ مطابق اُچار (Pronunciation) سان تعلق رکي ٿو ان مطابق ٻوليءَ ۾ لفظ جي رائج صورت واري داخلا ڪرڻ گهرجي. ڪوشش ڪري لفظ جي حرفن تي زير، زبر، پيش وغيره ڏيڻ گهرجي. مثلاً ٻِتو= ٻيڻو ٻُتو= لسو ڪُتل ڪنن کان سواءِ، ڪُوڙو= غلط بياني ڪندڙ ڪوُڙو= بد ذائقيدار ڪسو. شَفا= موت، شِفا= چڱيلائي، تندرستي، چاڪُ= چير، ڦاڙ چاڱ= صحتمند وغيره.

پنجون يونٽ: معنيٰ (Meaning) بابت آهي. ان مطابق لفظ جون ڪيئي معنائون ٽين ٽيون، اهي پوري ترتيب سان ڏيڻ گهرجن. مثلاً: رَنگُ=رَڱ (Color) ان جون ٻيون معنائون: نمونو راڳ، تماشو لطف، مزو وغيره آهن. ٻيو لفظ آهي: 'سوڀ'= جيت، فتح، ڪامراني. لهجي مطابق ڪي ان کي 'سوب' تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪي وري 'صوبِ' لکن ٿا. ڪي ليکڪ مُند= موسم کي 'منڊ' به لکن ٿا. جڏهن ته مُنڊ= عورت، ڪاٺي آهي. سرهو = خوش، ۽ سُرهو =خوشبوءِ وارو. ان صورت ۾ لفظ تي اعراب ڏيڻ ضروري آهي. هُئڻ مصدر مان 'آهي' فعل زمان حال ۽ ان جو ماضي ٿيندو 'هو' مثال: هو ايندو آهي. (زمان حال) هو ايندو هو. (زمان ماضي) ڪي ليکڪ پنهنجي تر جي لهجي ۾ ڳالهائيجندڙ صورت ۾ ماضيءَ واري صيغي ۾ هيو هئو وغيره لکن. ان موضوع تي علم معنيٰ (Semantics) واري باب ۾ تفصيل سان بحث ڪيو ويندو.

معنيٰ ڏيڻ کان اڳ، لغت نويس کي خبر هجڻ گهرجي ته داخلا ڪيل لفظ اصل ۾ ڪهڙي ٻوليءَ جو آهي ۽ ڪهڙي قاعدي مطابق اسان وٽ رائج ٿيو آهي. ان بابت "سنڌي ٻوليءَ جون خاصيتون" واري باب ۾ ڄاڻايل موضوعن مطابق تفصيل سان بحث ڪيو ويو آهي.

ان کان علاوه لغت نويس کي اهو به ڄاڻائڻ گهرجي ته داخل ڪيل لفظ گرامر جي ڪهڙي ڀاڱي ۾ اچي ٿو ۽ ڄاڪاڻ ته گرامر مطابق لفظن جون معنائون تبديل ٿين ٿيون، به مثال پيش ڪجن ٿا:

مَٽُ: اسم مذڪر= وڏو گهڙو

مِٽُ: اسم مذڪر= عزيز قريب

مِٽَ: اسم مؤنث= ڦوڪيل ڳتو

مَٽِ: فعل_ اَمرُ= بدلاءِ

مَٽُ: صفت= برابر، ثاني، جوڙ

مِٽُ: صفت= مٽجندڙ غير جٽادار ضد: اَمِٽُ

ٻيو مثال:

مِهرَ: اسم مؤنث= مهرباني، رحم، ڪهل

مَهرُ: اسم مذڪر = ڪابينو نڪاح وقت مقرر رقم

مِهرُ: اسم مذڪر= سِجُ

مُهرَ: اسم مؤنث = ٺپو (Stamp)

مَهَرَ: اسم مؤنث= مهار (ڏندن جي)

مَهَرَ: اسم مؤنث: مهار واڳ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لغت نويسيءَ جي مختصر تاريخ ۽ طريقہ ڪار

عام طور هر زبان ۾ لغت نويسيءَ جو طريقو مختلف رهيو آهي. دنيا ۾ اڪثر لغتون انفرادي ڪوشش سان جوڙيون ويون آهن. لغت جي ماهرن پنهنجي علمي ڄاڻ، ڪتابن جي ذخيري، لڳ لاڳاپن، ڪن صورتن ۾ شاگردن کي سکيا ڏيئي، رجسٽرن (بنديَن) تي لفظ اتاري، انهن جي معنيٰ ۽ مفهوم ڏيئي ڪاتبن کان مشق ڪرائي، لغتون تيار ڪيون. ڪن عالمن اهم ڪتابن توڙي شعري مجموعن جي حاشين تي ڏکين لفظن جون معنائون لکيون، پوءِ اُهي اتاريون ويون. ان آڌار تي لغتون تيار ٿيون. "فرهنگ آصفيہ" آخري اصول مطابق تيار ڪئي وئي. ان کي اردو ٻوليءَ ۾ 'مفصل ۽ مجمل لغت' ليکيو وڃي ٿو.

جڏهن تہ Samuel Johnson اپريل 1755ع ڌاري پنهنجي نالي سان ڊڪشنري تيار ڪئي. انگريزي ٻوليءَ جي نالي واري لغت نويس ويبسٽر Webster پنهنجي ۽ ڳ مشهور ڊڪشنري جو ڪم 1807ع ۾ شروع ڪيو ۽ سانده 21 سال ڪم ڪرڻ کانپوءِ 1828ع ڌاري Dictionary A Comprehensive - An American Dictionary of English Language تيار ڪئي. ساڳي ريت Chambers Dictionary ٻن عالمن William ۽ Robert Chambers ڀريون ڀيرو 1872ع ۾ تيار ڪري پڌري ڪئي.

ڪارڊن تي لفظن جي اتارڻ جو ڪم يورپ ۾ 19هين صدي عيسويءَ ۾ ٿيو جڏهن هڪ ادارو جوڙي آڪسفورڊ ڊڪشنري جو پهريون جلد 1895ع ۾ غير سرڪاري طور شايع ڪيو ويو ۽ 1928ع ڌاري اها 10 جلدن ۾ باقاعده شايع ڪئي ويئي. (7)

اسان وٽ سنڌ ۾ لغت سازيءَ جو باقاعدي ڪم انگريزن جي دور ۾ 1845ع کان شروع ٿيو جيڪو ڪيپٽن جارج اسٽئڪ ڪيو. سنڌس پهرين لغت انگريزي - سنڌي 1849ع ۾ ۽ ٻي سنڌي-انگريزي لغت 1855ع ۾ ڇپي، جن ۾ سنڌي ديوناگري لپيءَ ۾ لکيل آهي. ڪيپٽن صاحب ان راءِ جو هو تہ اها لپي سنڌيءَ جي پنهنجي آهي، ان کي اختيار ڪرڻ گهرجي. سنڌس ٻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊڪشنري، انگريزن پاران سنڌي ٻولي بابت ڪيل فيصلي کان پوءِ ڇپي. تڏهن به هو سرايلس کي هدايت ڪري ويو ته سندس اها لغت به خداوادي خط (ديوناگريءَ جو سنڌي نمونو) ۾ شايع ٿيڻ گهرجي.

جارج شرٽ، حيدرآباد مشن اسڪول جو مئنيجر هو جنهن کي سنسڪرت ۽ ٻين ڏيهي ٻولين تي عبور حاصل هو. هن صاحب 1866ع ۾ "اکر ڏاتو ڪوش" جوڙيو جنهن ۾ لفظن جا بنياد پڻ ڏنائين. اها لغت سنڌ ۾ درسي ڪتابن ۾ شامل هئي.

جارج شرٽ، مرزا صادق علي بيگ ۽ اُڌارام ٿانورداس عربي سنڌي لپيءَ ۾ سنڌي-انگريزي لغت 1879ع ۾ جوڙي، جنهن لاءِ هنن وڏا جتن ڪيا. سندن مکيہ مقصد هو ته اها مستند ڊڪشنري ليکي وڃي. ان حوالي سان سنڌي ٻولي جو مهان لغت نويس ڪاڪو ڀيرومل مهرچند آڏواڻي پنهنجي تحقيقي مقالي "سنڌي ٻوليءَ جون ڊڪشنريون ڪيئن جڙيون؟" ۾ لکي ٿو ته:

"ڊڪشنري جوڙڻ لاءِ مرزا صادق علي مسلمانن جا گهرو لفظ ۽ اصطلاح ۽ سرڳواسي ديوان اڌارام ٿانورداس هندن جا گهرو لفظ ۽ اصطلاح ڪٺا ڪيا هئا. اهي ٻئي ڄڻا شرٽ صاحب سان گڏجي ڪڏهن پسارين، سونارن، واڍن ۽ ٻين ڪاسبين وٽ ويندا هئا. ته ڪڏهن ٻنين ۾ آبادگارن وٽ ويندا هئا. ۽ انهن شين، اوزارن وغيره جون يادداشتون ٺاهي ايندا هئا. انهن يادداشتن تي بروقت هر هڪ لفظ جي سامهون انگريزي لفظ به لکندا هئا....مون تخمينو ڪيو آهي ته شرٽ صاحب واري ڊڪشنريءَ ۾ اٽڪل ويہ هزار لفظ آهن. انهن ويهن هزارن لفظن مان ويہ ڇُڪون يعني سراسري هڪ هزار لفظ جي پويان هڪڙي چوڪ ڪيدي ڏيکاري (ڊاڪٽر گربخشاڻي ڏانهن اشارو) ته انصاف مجانس." (8)

لغت ۽ شاهہ لطيف جي حوالي سان جڏهن به ذڪر ايندو ته مانواري محقق ليلارام وطن مل کي ضرور ياد ڪيو ويندو. هي صاحب ميمڻ ۾ سب جج هو ۽ مرزا قليچ بيگ وارهہ تعلقي ۾ مختيار ڪار هو. ٻئي پنهنجي دور جا وڏا عالم، اديب ۽ شاهہ لطيف جا پارکو هئا. مهيني ۾ ٻہ چار ڪچهريون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ضرور ڪندا هئا. سندن گفتگوءَ جو موضوع: سنڌ جي تاريخ، شاهه لطيف ۽ سنڌي ادب هوندو هو. سرڳواسي ليلارام مجي ٿو تہ ادب جي حوالي سان، هو مرزا صاحب کي ڪجهہ ڏئي نہ سگهيو پر وٺائنس گهڻو ڪجهہ پرايائين. ليلارام سانده اٺ ورهيہ ڪوشش ڪندي، شاهه عبدالطيف ڀٽائي بابت هڪ بنيادي ڪتاب Life, Religion and Poetry of Shah Latif تيار ڪري ورتو جيڪو 1889ع "فينڪس پريس" ڪراچيءَ مان شايع ٿيو. شاهه صاحب جي حياتيءَ جو احوال هن مرزا قليچ بيگ جي ڪتاب "Life of Shah Abdul Latif Bhittai" تان اتاريو. جنهن جو مسودو هن تيار ڪري ورتو هو (جيڪو تمام گهڻو پوءِ 1980ع ۾ شايع ٿيو) جنهن جو ماخذ مير عبدالحسين سانگيءَ جو فارسيءَ ۾ لکيل ڪتاب "لطائف لطيفي" هو جيڪو هن 1888ع ۾ تيار ڪيو هو. ليلارام وٽڻ مل کي البت شاهه لطيف جي ڏکين لفظن، محاورن، قرآني آيتن، حديثن، عربي، فارسي، بلوچي لفظن ڏاڍو منجهايو. ڇاڪاڻ تہ ان وقت تائين شاهه جي رسالي بابت ڪابہ لغت تيار نہ ٿي هئي. هن ڪوشش ڪري عربي، فارسي، هندي، سنسڪرت جون ڊڪشنريون ڀيٽيون. ٻئي طرف کيس 'ڪافر' چئي ملن مولوين قرآني آيتن بابت وضاحت ڏيڻ کان انڪار ڪيو. کيس پٽ شاهه ۾ هڪ جهونو عالم آخوند احمدي مليو جنهن جو تڙ ڏاڏو آخوند نور محمد ڀٽي شاهه لطيف جو استاد هو جنهن کيس ابتدائي تعليم ڏني هئي. ليلارام جو چوڻ آهي تہ سڄي سنڌ ۾ ڪو اهڙو ماڻهو نہ آهي، جنهن جي ڄاڻ آخوند صاحب جي معلومات جي اڌ برابر بہ هجي. کيس شاهه سائين جا شعر ۽ لفظن جون معنائون ازبر هيون. هو انهن جي وضاحت بہ سٺي نموني ڪري ويندو هو." (9)

آخوند احمديءَ کي ڪاڪي ڀيرومل مهرچند آڏواڻي، ڊاڪٽر گربخشاڻي واري رسالي تي ڪيل تنقيدن ۾ بہ ڪافي دفعا سٺن لفظن ۾ ياد ڪيو آهي. هڪ هنڌ لکي ٿو تہ:

"محبت جي ميدان ۾ عاشق ٿي آچار" (يمن ڪلياڻ)

آچار معنيٰ هدف يا نشان جو چٽنجي (Target) اهو اصل پارسي لفظ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

’آماچ‘ آهي، پر سنڌيءَ ۾ ان جو اچار ئي ابتو! هيءَ معنيٰ اصل مرحوم آخوند احمدي پٽ واري پڙائي نہ تہ چڱا چڱا پارسي ڄاڻو اهي لفظ سمجهي نہ ٿي سگهيا.(10)

ليلارام رسالي جي لفظن جي معنيٰ ڏيڻ ۾ وسان نہ گهٽايو. ان وقت مرزا قليچ بيگ کان علاوه پرمانند ميورام، پيرومل مهرچند آڏواڻي ۽ بين شاهہ جي پارکن کان علاوه هن مرد مجاهد آخوند احمديءَ وٽ ڪافي پنڌ ڪيا، لفظ جي صحيح معنيٰ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي. هن پنهنجي ڪتاب جي بئي ڀاڱي ۾، جنهن ۾ ترتيب وار معنائون ڏنيون آهائين، انهن ۾ مکيہ لفظن جي پڇاڙي ۾ اهو پڙايو اٿائين تہ اهو لفظ ڪيس آخوند احمد پٽ واري سمجهايو.

”پرمانند ميوارام سن 1905ع کان سنڌي ڊڪشنري جوڙڻ جو ڪم شروع ڪيو تہ ڪتان ڪتان نهايت ڪارائتيون ڊڪشنريون، دستخط لغتون ۽ ٻيا ڪي ڪارائتا ڪتاب آڻي، پنهنجي ڪم جي ڪوٺي، ايتري قدر پري چڙيائين جو پير رکڻ جي جاءِ مشڪل ملندي هئي. ماستر سمج رام وارو ”سمج ڪوش“ بہ هٿ ڪري آيو هو. جو اڄ تائين نہ ڇپيو آهي، هن هيڏي ساري ڍڳ ۾ منهنجي ڪم جا فقط ٻہ ڪتاب نڪتا: هڪ دستخط لغت جوڙيل مرحوم آخوند عبدالرحيم وفا عباسي ۽ ٻيو ٽرمپ صاحب وارو رسالو جنهن ۾ حاشيءَ تي انهيءَ ساڳي آخوند صاحب جي هٿ اکرين آهنجن لفظن جون معنائون لکيل هيون.“ (11) پرمانند، سنڌي- انگريزي 1910ع ۽ انگريزي- سنڌي 1933ع ۾ ويهين صديءَ جي شروعات ۾ جوڙيون ويون. پرمانند ميوا رام وڏو جاکوڙي مڙس هو. لفظ ڪٺي ڪرڻ لاءِ هن وس ڪيا. هر جمعي يا آچر ڏينهن حيدرآباد سِول اسپتال وٽي ويهندو هو ۽ ماڻهن کان سندن ڪرت بابت ڄاڻ وٺي نوٽ ڪندو ويندو هو ڪڏهن هارين تہ ڪڏهن لوهارن وٽ وڃي ويهندو ۽ اکر، اصطلاح معلوم ڪري، انهن جي معنيٰ لکندو ويندو هو. ڪاڪو پيرومل ان ڏس ۾ لکي ٿو تہ:

”مسٽر پرمانند پاڻ بہ رسالي جو اپياسي هو ۽ سنڌيءَ جو چڱو ڄاڻو ۽ نهايت خبردار آهي، هڪ هڪ لفظ سوچي سمجهي پوءِ لکيو اٿس. ڪن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لفظن جون معنائون ڪتان جو ڪتان وڃي جهتي ايندو هو سندس ڊڪشنريءَ مان ڪو هڪ چوڪ ڪڍي ڏيکاري تہ انصاف ميجانس!.“

وڏيڪ لکي ٿو تہ: ”مون پنهنجي غريب اللغات جا ٻيا ڀاڱا ڪين ڇپايا. تہ بہ پنهنجي پارنهن تيرنهن ورهين جي محنت اجائي ڪانہ وڃايم. [شاهہ جي رسالي جي لغت۔ ’غريب اللغات‘] لاءِ مون جيڪي اکر ڪٺي ڪيا هئا، ۽ جيڪي پادري شرٽ واري ڊڪشنري ۾ ڏنل ڪين هئا. اهڙي ريت ٽي هزار کن لفظ ڪٺا ڪري يادداشت مسٽر پرمانند ميوا رام کي ڏنم. جنهن اُهي سڀ لفظ پنهنجي ڊڪشنريءَ ۾ گڏيا. سرڳواسي ديوان ڪوڙيمل پڻ لفظن جي وڏي يادداشت منهنجي جهوني يارڙي مسٽر پرمانند ميوارام کي ڏني“ (12)

سُڄاڳ فردن پاران اهڙيون لغتون ڇاپڻ جو سلسلو اڄ تائين هلندڙ آهي. (انهن ڊڪشنرين جا تفصيل منهنجي دوست ڊاڪٽر رياضت ٻرڙي تازو سوشل ميڊيا تي آندا آهن.) سنڌي ٻوليءَ جي هڪ ٻوليائي لغت جوڙڻ جو ڪم باقاعده گهڻو پوءِ شروع ٿيو ۽ پهرين لغت 1886ع ۾ جهمٽمل جي ”وئٽپتي ڪوش“ نالي ڇپي، جنهن ۾ سنڌيءَ جا اهڙا لفظ جن کي هن سنسڪرت مان نڪتل سمجهيو انهن جون معنائون ڏنائين. ان کان پوءِ پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ شاهہ لطيف جي ٽن سرن ۾ آيل ڏکين لفظن جي معنائن تي مشتمل ’غريب اللغات‘ جوڙي، جيڪا 1907ع ۾ ڇپي. مرزا قليچ بيگ پڻ شاهہ جي حوالي سان ”لغات لطيفي“ مرتب ڪئي، جنهن کي 1914ع ۾ شايع ڪرايو. مرزا قليچ بيگ جي ”قديم لغات“ ڪلاسيڪي شاعرن جي شاعريءَ جي ڏکين لفظن تي مشتمل لغت 1924ع ۾ شايع ٿي، آخوند عبدالرحيم ”وفا“ عباسيءَ جي ”جواهر اللغات“ 19هين صديءَ جي وچ ڌاري تيار ڪيل هئي، پر ڇپي ڪانہ هئي. سنڌي لئنگئيج اٿارٽي ان کي 1993ع ڌاري ڇپائي پڌرو ڪيو آهي.

1940ع ڌاري ”سنڌي ساهتيہ مرڪزي صلاحڪار بورڊ“ طرفان ”جامع سنڌي لغات“ تيار ڪرائڻ جي باري ۾ رٿيو ويو. شروع ۾ هڪ ڪاميٽي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مقرر ڪئي وئي، جنهن ڪجھ ڪم ڪيو. ان ڏس ۾ ڪاڪو ڀيرومل مهرچند آڏواڻي پنهنجي هڪ مضمون ۾ لکي ٿو تہ:

”بورڊ جي پهرين ميٽنگ 14 سيپٽمبر 1940ع تي ٿي جا ٻئي ڏينهن بہ هَلي. ان ۾ نهرائُ پاس ٿيو تہ لغت جوڙڻ جو ڪم بنا دير شروع ڪرڻ گهرجي. بروقت هڪ سب ڪاميٽي مقرر ٿي، جنهن جو هڪ ميمبر مان آهيان. اسان يڪدم ٻئي ڏينهن يعني 16 سيپٽمبر 1940ع کان وٺي، سنڌي- سنڌي لغت جوڙڻ شروع ڪئي. هن وقت تائين انهيءَ لغت جا پهريان بہ جلد تيار بہ ٿي چڪا آهن. جن جي ڇپائڻ ۾ ڪنٽرول جي رڪاوٽ آهي، جيئن اها ختم ٿي تہ لغت جا ٻئي ڀاڱا ۽ ٻيا ڪتاب شايع ڪيا ويندا.“ (13)

ڊڪشنري بورڊ جا ٻيا ميمبر هئا:

(1) ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو

(2) مولانا دين محمد وفائي

(3) حڪيم فتح محمد سيوهاڻي

(4) عثمان علي انصاري

(5) لال چند امر ڏنومل

(6) جيٺمل پرسرام (14)

پاڪستان ٺهڻ جي هلچل ۾ لغت بورڊ جو ڪم ڊانوانڊول ٿي ويو. ديوان ميمبر سنڌ ڇڏي هندستان هليا ويا. جيڪو ڪم ٿيو اُهو آفيس ۾ محفوظ رهيو. سنڌي لغت تي باقاعدگيءَ سان ڪم تڏهن کان شروع ٿيو جڏهن پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ صلاحڪار بورڊ کي ’سنڌي ادبي بورڊ‘ جو نالو ڏنو ويو، نئين سر جوڙيو ويو ۽ لغت جو ڪم باقاعدي يونيورسٽيءَ ۾ قائم ”ڊڪشنري آفيس“ ۾ شروع ٿيو جنهن جي ذميواري ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ کي ڏني وئي ۽ 1952ع کان باقاعدي ڪم شروع ڪيو ويو.

مٿي ڪاڪي ڀيرومل طرفان ذڪر ڪيل لغت جا پهريان بہ جلد تيار ٿي چڪا هئا، جن کي سامهون رکي ڪم جي شروعات ڪئي وئي. انهن ۾ واڌارا ڪرڻ لاءِ لائحہ عمل تيار ڪيو ويو. انهن جو ذڪر يا مڃتا پڻ ڪرڻ گهرجي ها تہ جيئن تاريخ جي درستگي ٿي سگهي ها.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي ٻوليءَ بابت ”جامع سنڌي لغات“ جو مرتب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هو. سندس لياقت 1945ع ڌاري عثمان علي انصاري، سيڪريٽري تعليم ڏانهن، ان موضوع تي لکيل مضمون مان پڌري آهي. (15) ڪاميٽي پاران مقرر اصولن جي وضاحت ڪندي، لغت جي ڪم واري طريقي بابت ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو ته:

(1) ٻوليءَ جي دائري اندر مختلف خِطن ۾ مروج لفظن کي گڏ ڪرڻ ۽ انهن جون الف-ب وار چٽڪيون ۽ فهرستون ناهڻ.

(2) هر هڪ لفظ جي اُچارن، هجي (Spelling)، جزن ۽ پدن (Syllabication) ۾ ورهائڻ، ۽ ان موجب اُچار مقرر ڪرڻ.

(3) هر هڪ لفظ جا ماده، ڌاتو ۽ اشتقاق ڪيڻ ۽ ان لفظ جي تاريخي ارتقا بيان ڪرڻ.

(4) هر هڪ لفظ جي معنيٰ، ان جو مفهوم سمجهائڻي ڏيڻ ۽ فقري، جملي ۽ شعر جي مصرع، چوڻي ۽ پهاڪي ۾ ان جو مفهوم سمجهائڻي ڏيڻ ۽ ان جو استعمال ڏيکارڻ ته جيئن الڳ الڳ حالتن (Context of Situation) ۾ لفظ جي ڌار ڌار معنيٰ نمايان معلوم ٿئي.

(5) هر هڪ لفظ جي وياڪرڻي حيثيت يعني ڳالهائڻ جي اٺن صورتن (of Speech Parts) مان ڪنهن به هڪ حيثيت جي نشاندهي ڪرڻ.

(6) هر هڪ لفظ اُچار لاءِ ڪنهن خاص علامت (Symbol) ذريعي اُچار جي نشاندهي ڪرڻ.

(7) هر هڪ لفظ جي حيثيت ۽ معيار نثري جملن، چوڻين، پهاڪن ۽ شعري مصرعن ذريعي بيان ڪرڻ ته جيئن خبر پوي ته اهو لفظ روزمره واري ٻوليءَ موجب عام محاوري (Colloquial) ۾ ۽ عام گفتگو ۾ عام طور مروج آهي يا بازاري ٻولي (Slang) ۾ رائج آهي.

(8) اهڙيءَ طرح هر هڪ لفظ جي معنيٰ کانسواءِ هم معنيٰ لفظ ۽ انهن جا فقرن، جملن، چوڻين، پهاڪن ۽ بيتن وغيره ۾ رائج استعمال جا مثال ڏيڻ.

(ڪنهن به قديم ۽ تهذيبي ٻوليءَ جي لغت جوڙڻ جا اهي قاعدا هوندا آهن.)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لغت نويسيءَ لاءِ ڌار ڌار لغت نويس، الڳ الڳ قدم کڻندا آهن. ڪي لغت نويس ڄدا جدا خطن ۾ پنهنجا ”خابرو“ (Informants) مقرر ڪندا آهن. اُهي ماڻهو پنهنجي پنهنجي ترمان ڌار ڌار موضوعن وارا لفظ گڏ ڪري، لغت نويس يا مرڪزي آفيس ڏانهن موڪليندا آهن، ڪي لغت نويس پنهنجن ساٿين، مددگارن جي مدد سان ڪتابن، رسالن، اخبارن، مضمونن ۽ مقالن وغيره مان اثاثو گڏ ڪندا آهن. ڪي ماهر ٻئي طريقا اختيار ڪندا آهن. هن ڏس ۾ ”جامع سنڌي لغات“، لاءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جيڪو طريقو اختيار ڪيو تنهن لاءِ ڊاڪٽر صاحب خود فرمائي ٿو ته:

”هن لغات جي لفظن جو ذخيرو هيٺين سرچشمن مان گڏ ڪيو ويو آهي:

(الف) ڇپيل ڪتاب، جن مان ادب توڙي ٻين مختلف موضوعن تي لکيل اندازاً 450 ننڍا وڏا ڪتاب توڙي مخزنون پڙهيون ويون ۽ اُنهن مان الفاظ ۽ اصطلاح چونڊيا ويا.

(ب) اهي جملي ڇپيل لغاتون، جن جو سنڌي لفظن جي معنيٰ سان واسطو هو.

(ج) ادب ۽ لغت جي اڻ ڇپيل قلمي ڪتابن جو ذخيرو- خاص طرح شاهه عنات رضوي، خليفي نبي بخش، فقير محمد صديق ۽ مولوي غلام محمد خانزئي جا رسالا جن مان انوکا الفاظ چونڊي، هن لغات ۾ داخل ڪيا ويا. اڻ ڇپيل لغاتن مان آخوند عبدالرحيم عباسيءَ جي جواهر اللغات ۽ مولوي علي محمد مهيريءَ جي سنڌي لغات (مسودو) انهن ٻنهي مان جملي الفاظ شامل ڪيا ويا آهن. بمبئيءَ مان مسٽر تاراچند گاجرا ۽ لالا هاسانند جي لکيل لغات جا الفاظ اُتاري موڪليا، جن کي ڇنڊڇاڻ بعد داخل ڪيو ويو.

”هن سلسلي ۾ هيءَ احتياط پڻ رکيو ويو آهي ته جيئن سنڌي ٻوليءَ جي مڙني مکيه محاورن (لهجن) يعني ته لاڙ سري، ٿر، ڪاڇي، ڪاري، ڪڇ ۽ لس ٻيلي جي مخصوص ٻولين (لهجن) جا انوکا عام رائج الفاظ ۽ اصطلاح هن لغات ۾ شامل ڪري سگهجن.“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”نج سنڌي لفظن ڪانسواءِ عربي ۽ فارسي لفظن جو پڻ ڪافي وڏو ذخيرو سنڌي ٻوليءَ ۾ شامل ٿي چڪو آهي، انهن مان هڪڙا الفاظ اهڙا آهن، جن کي سنڌي ٻوليءَ آڏي مکي، پنهنجو ڪري ڇڏيو آهي: ۽ ٻيا ڪي عربي، فارسي لفظ ۽ محاورا پوين ڏيڍ سئو ورهين ۾ سنڌي شاعرن ۽ اديبن جي زبان ذريعي سنڌي ادب جو جُزُ بڻجي ڪتابن ذريعي، شايع ٿي چڪا آهن. اهڙن عربي ۽ فارسي لفظن ۽ اصطلاحن کي پڻ داخل ڪيو ويو آهي، انهيءَ لاءِ تہ هيءَ لغات سيني طبقن لاءِ ڪارآمد ٿي سگهي.“

ڊاڪٽر صاحب اڳتي لکي ٿو:

”هن لغات جي تياري ۽ تڪميل لاءِ هڪ مرڪزي آفيس قائم ڪئي ويئي ۽ تعلقي وار ڪارڪن مقرر ڪيا ويا. جن هدايتن موجب سنڌ جي سيني پاڳن جي مقامي لفظن ۽ اصطلاحن جا ذخيرا گڏ ڪري موڪليا. مرڪزي آفيس جي عملي، ڪارڪنن ڪان پهتل مواد کي هدايتن موجب چنڊي ڇاڻي صاف ڪيو ۽ پڻ ڇپيل توڙي اڻ ڇپيل ڪتابن مان الفاظ ۽ اصطلاح چونڊي قلم بند ڪيا.“ (16)

ان ۾ ڪو شڪ ناهي تہ ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجون سڀ صلاحيتون ”جامع سنڌي لغات“ ۾ لوڪ ادب جي سميٽ تي صرف ڪيون پر جيڪڏهن مٿي ذڪر ڪيل عالمن ۽ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي ڪان ڪم ورتو وڃي ها تہ لغت جي جامعيت ۽ سند ۾ فرق اچي ها.

حوالا:

(1) Crowther Jonathan, Oxford Advanced Learner's Dictionary (fifth edition) 1995, p.685.

(2) فهميده حسين، ڊاڪٽر”سنڌي ٻولي: مختلف لساني پهلو“، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد 2012ع، ص۔ 126

(3) الانا، غلام علي ڊاڪٽر،”لغات سنڌي، مخففات“، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو۔ ص: پ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(4) William Bright, International Encyclopedia of Linguistics -Vol-II, Oxford University Press New York-1992, P-330

(5) Ibid, P-333

(6) Finegan, Edward, Language its structure & use, Thomson Learning 2002, p-31

(7) Source: Internet

(8) آڏواڻي، پيرومل۔ 'گربخشاڻي وارو شاهہ جو رسالو'۔ سنڌ ثقافت کاتو
ڪاڇو پبليڪيشن 2018ع۔ ص: 65۔64.

(9) Watan Mal Lela Ram, Life, Religion and Poetry of Shah Latif 1st Ed. 1889, 2nd Ed. 1985 —pp- v, vi.

(10) پيرومل مهرچند آڏواڻي "گربخشاڻي وارو شاهہ جو رسالو" ثقافت کاتو
حڪومت سنڌ۔ ٻيو ڇاپو 2018ع۔ ص76.

(11) آڏواڻي، پيرومل۔ "گربخشاڻي وارو شاهہ جو رسالو"۔ ڪاڇو پبليڪيشن
2018ع۔ ص: 99

(12) ساڳيو۔ ص ص: 102 ۽ 65

(13) هَڪڙو انور فگار مرتب۔ سنڌي ٻوليءَ بابت مقالا ۽ مضمون I۔ سنڌي،
لئنگئيج اٿارٽي 2007۔ ص 87.

(14) سيد، جي ايم "جنب گذاريم جن سين" جلد۔2، سنڌي ادبي بورڊ،
1979ع، ص 324.

(15) بلوچ، نبي بخش خان ڊاڪٽر، تماهي مهراڻ۔ 1965، ص ص: 77۔ 171.

(16) بلوچ، نبي بخش خان ڊاڪٽر،"جامع سنڌي لغات" سنڌي ادبي بورڊ،
2007ع جلد ٻهرين جي 'مهاڳ' تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علم ڏاتو يا اشتقاق Etymology

"Etymology: The study of the origins and history of the form and meaning of words. The linguistic form from which a later form derives is called its etymon. A popular or folk etymology arises when a word is assumed to come from a particular etymon, because of some association of form or meaning, whereas in fact the word has a different derivation."(1)

ترجمو: علم ڏاتو (Etymology): لفظن جي شڪل ۽ معنيٰ جي بنياد ۽ تاريخ جو اڀياس آهي. لسانياتي شڪل يا فارم جنهن مان بعد ۾ ٻي شڪل پيدا ٿئي، ان کي ان جو ڏاتو يا Etymon چئجي ٿو. مشهور يا عام 'علم ڏاتو' جي ابتدا اتان ٿئي ٿي، جڏهن اهو سمجهيو ويندو آهي ته ڪو لفظ ڪنهن خاص ڏاتوءَ مان نڪتو آهي؛ ڇاڪاڻ ته ان جو لاڳاپو خاص صورت، مخصوص آوازن يا معنيٰ سان هوندو آهي، پر حقيقت اها آهي ته اهو لفظ اڃا ٿي ٻئي ڪنهن هنڌان آيل هوندو آهي.

علم ڏاتو ۽ اشتقاق ۾ بنيادي طور ٿورو فرق آهي. ڏاتو کي عربي ۾ 'مادو' سنسڪرت ۾ 'مول'، فارسيءَ ۾ سرچشمه ۽ انگريزيءَ ۾ 'Root' چيو ويندو آهي. علم لسانيات مطابق لفظ جو آڳاٽو بنيادي جزو جنهن مان پوءِ ٻيا لفظ ڦٽي نڪتا، يا ڪن صورتن ۾ ان جي شڪل (Form) ۾ تبديلي اچي ٿي ته ڪن صورتن ۾ ٻين ٻولين جي جزن: اڳياڙين (Prefixes) يا پڇاڙين (Suffixes) سان ملي ڪري، نوان لفظ جوڙين ٿا. لفظ جي اهڙي ترتيبي پرک کي اشتقاق يا 'ڇيد' چيو وڃي ٿو. اشتقاق جو ڏاتو 'شق'= ٽڪرا ۽ اشتقاق=

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٽڪرن يا ڀاڱن ۾ ورهائڻ. مثلا لفظ آهي، ’وڻجارو‘ هن جا ٻه اشتقاق ٿيندا.
وڻج= واپار+آرو= وارو. ٻيو ٿيندو وڻ < ’بن‘= بنجاره= وڻن يا جهنگ ۾ گهمندڙ. چاڪاڻ ته هن جا ڌاتو الڳ الڳ آهن. ٻئي لفظ سنسڪرت مان ورتل آهن. پهريون ڌاتو آهي ’ٻڻج‘= واپار. (J. T. Plats. P. 169)

اڳوڻي مفروضي موجب ان ڌاتوءَ کي سنسڪرت سان ڳنڍيو ويو پر اهو به امڪان آهي ته اهو نج سنڌي ڌاتو هجي: وڻج=واپار واري صورت، يا وڻ مان ’بن‘ ۾ بنجاره- اهو وڻ ۾ وڻج جو استعمال لفظ واڻئي- بنيه ۾ به ڏسي سگهجي ٿو. جنهن جي معنيٰ به واپار ڪندڙ ئي آهي.

علم ڌاتو جو بنياد يوناني لفظ Etymons = سچ، حقيقت آهي. ان جو واحد ٿيندو Etymon جنهن جو مطلب آهي: لفظ جو ڌاتو يا مصدر جنهن مان ٻيا لفظ جڙن، ٻين لفظن ۾:

Etymology is the study of history of words, their origins and how their form and meaning have changed over time (Oxford Advanced Dictionary. p-393)

ڌاتن (Roots) بابت بنيادي ڄاڻ

ڌاتن جي ڄاڻ کي ’وئتپتي وديا‘ يا ’علم اشتقاق‘ (Etymology) چيو ويندو آهي، جنهن مطابق لفظ جا ٽڪرا ٽڪرا ڪري]شق= ٽڪرا ڪرڻ، شق القمر= چنڊ جا ٽڪرا ڪرڻ[ان جو بنياد/ڌاتو/مادو معلوم ڪيو ويندو آهي، ته اهو لفظ ڪهڙي بنياد تي جڙيو ۽ ان جي اصل ڌاتوءَ جي حقيقت ڇا آهي. مثلاً ’استاد‘ جو ڌاتو= اَوستات> اَوستا (پارسين جو قديم ڪتاب) + ويد > = ڄاڻو. ان جو متبادل سنڌيءَ ۾ ’ويج‘ آهي. ڄاڻ يا علم کي سنسڪرت ۾ ”وديا“ ته سنڌيءَ ۾ ”وڃا“ چيو ويندو آهي. ڪهڙو لفظ بنيادي آهي، ان بحث کي ڇڏي ڏسبو ته ان جو استعمال گهڻين معنائن ۾ ٿئي ٿو. (ويج= ويد، حڪيم يا طبيب وڃا= وديا حڪمت وغيره)_ اـستادن= ٻيهڻ [J.T.P-47]

’قلم‘ جي لفظي معنيٰ آهي ’ڪپڻ‘ اڳ سَرَن يا ڪانهن جي ڪانن کي ڪپي قلم ٺاهيا ويندا هئا. وقت سان گڏ ان ۾ جدتون ايندڀون رهيون. پر بنيادي معنيٰ اها ئي رهي. عام اصطلاح آهي ته ’سر قلم ڪرڻ‘ يعني ڌڙ سسيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪان ڏار ڪرڻ. زراعت ۾ به گلاب جا قلم لڳايا ويندا آهن. ان عمل ۾ به گلاب جي ڏانڊين کي چاقو يا ڇريءَ سان مُڇي زمين ۾ لڳايو ويندو آهي. ڪن هنڌن تي پيوندڪاري به ڪئي ويندي آهي. عربي لفظ 'رقم' جي بنيادي معنيٰ آهي: 'لکت'. اڳ پيسن جي ڏيتي ليتي لکت ۾ ٿيندي هئي، انڪري محاوري مطابق ان جي اها معنيٰ ٿي. عربي لفظ 'دولت' جو مادو 'دول' يعني ڦرڻ، اهڙي شيءِ جيڪا مختلف ماڻهن جي هٿن ۾ ڦرندي رهي. سنڌي لفظ ڏول= چوڏيل ان مان ورتل آهي. سنڌي لفظ "مال" معنيٰ کير ڏيندڙ جانور- اڳي اهي شاهوڪاريءَ جي علامت هئا. ان ڪري مال+ دار معنيٰ مال ڌاريندڙ شاهوڪار، دولتمند.. ساڳيءَ معنيٰ وارو ٻيو لفظ "ڌڻ" پڻ جانورن جي ميڙ لاءِ ڪتب ايندو آهي. جنهن مان ڌڻي، ڌن (دولت) ڌنوان (شاهوڪار) لفظ جڙيل آهن. 'گهوٽ' جي بنيادي معنيٰ آهي 'گهوڙو'[سنڌيلو-ص 306] جيئن ته اڳ پرڻي وقت گهوٽ کي مختلف رسمن لاءِ گهوڙي تي چاڙهي چار پنج چڪر لڳرائيندا هئا، ان تان اهو لفظ جڙيو. 'گهوڙن ۽ گهوٽن جيئڻ ٿورا ڏينهڙا' ان دور جو محاورو آهي. ناريءَ جي سَگ گهرڻ کي پنڻ يا 'پيڪ' ونڻ چوندا هئا، چاڪاڻ ته گهوٽيتن کي ڪيئي پنڌ ۽ ايلاز ڪرڻا پوندا هئا. [ف. آ_ ص: 664] سنڌي ٻوليءَ جو قديم لفظ آهي 'آپ'= پاڻي، 'آپسرا' اپ= پاڻي+ سراءِ= رهندڙ مخلوق= جل پري ان لفظ کي سنسڪرت سوڌو ننڍي کنڊ جي ٻين ٻولين ساڳي صورت ۾ قبول ڪيو. عربي ۾ جيئن ته 'پ' جو اچار نه ٿئي. ان ڪري ان ٻوليءَ ۾ 'اب' ٿيو. اهو لفظ فارسيءَ ۾ 'آب' ٿيو بلوچيءَ ۾ 'آف' ۽ پشتو ۾ 'اُبو'. لفظن جي ان تبديليءَ جي علم کي (Philology) چيو ويندو آهي.

سنڌي وار 'اڱاري' جو ڌاتو 'اڱر' آهي، جيڪو عالمن جي تحقيق موجب گهٽ ۾ گهٽ ٽي هزار سال اڳ جو آهي ۽ ان صورت ۾ اسان وٽ اڄ به رائج آهي. [جيٺرام داس سنڌي لپيءَ جو اتهاس- ص 45] ان جي حقيقت ڪجهه هن ريت آهي. جڏهن ڪاٺيون ٻرنديون ته باهه پيدا ٿيندي، اڱر نهندا. باهه جي عمل سان رڌ پچاءُ ٿيندو. قديم دور ڪان ان ڏينهن تي مختلف آڪمين پاران شادمانا ڪيا ويندا هئا. انڪري اڱاري جي معنيٰ آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خوشي، شادمانو. اسان وٽ پيا وار آرتوار= (آڌت= سج)+ وار= واري سان اچڻ وارو ڏينهن، سوموار يعني چنڊ جو ڏينهن 'اربع' عربي لفظ آهي، ان جي معنيٰ هفتي جو چوٿون ڏينهن [انڊي ڪنڊ ۾ انکي گوتم بڌ جي حوالي سان 'بڌ وار' به چوندا آهن.] 'خميس' پنجون ڏينهن. ان کي سنڌيءَ ۾ وهسپت به چيو ويندو هو جمعو= گڏ ٿيڻ جو ڏينهن. جمعي تي جامع مسجد ۾ گڏجي نماز پڙهي ويندي آهي. عربي ٻولي ۾ يوم الاحد (پهريون ڏينهن). يوم الثاني (ٻيو ڏينهن). يوم ثالث (ٽيون ڏينهن). يوم الاربع (چوٿون ڏينهن). يوم الخمس (پنجون ڏينهن) مقرر ٿيل آهن. جڏهن ته فارسي زبان ۾ چنڊ اڀرڻ سان سنڌن وار شروع ٿي ويندو آهي. اُهي يڪ شنبہ (آچر). دو شنبہ (سومر) سہ شنبہ (اڱارو) وغيره چوندا آهن. انگريزن جا ڏينهن به شمسي نظام جي مطابق آهن.

ان ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ تقريباً هر هڪ لفظ جي تاريخ، جاگرافي، ثقافت ٿيندي آهي. منجهس ڪي اهڃاڻ، آثار، تصور، معنيٰ ۽ مفهوم وغيره ٿيندا آهن، جيڪي لازمي نہ آهي تہ حالتن سان گڏ بدلجن. پر اڪثر اهو بہ ڏٺو ويو آهي تہ جڏهن لفظ هڪ ٻوليءَ مان ٻي ٻولي، ملڪ، سماج ۾ سفر ڪندا آهن تہ انهن جي شڪل، صورت ۽ معنيٰ ۾ فرق اچي ويندو آهي.

هيٺ ڪجهہ مثال پيش ڪجن ٿا، جنهن مان خبر پوندي تہ لفظ ڪهڙيءَ ريت پنهنجو روپ، مفهوم ۽ معنيٰ تبديل ڪن ٿا.

سنسڪرت ٻوليءَ جو لفظ آهي 'وَرُ'=چونڊ، انتخاب. ڪاڪو پيرومل مهرچند آڏواڻي لکي ٿو تہ: هندن جي اڳ رسم هئي تہ هڪ وڏي ڪمري ۾ چوڏاري نوجوان ويهاريا ويندا هئا، پوءِ نوجوان ناري کي اندر موڪليو ويندو هو تہ اها پنهنجي مرضيءَ جو مڙس چونڊي(2) فطري طور هوءَ جيڪا چونڊ ڪندي، اهو نوجوان سهڻو ۽ جاڻو هوندو. انڪري ان لفظ جي معنيٰ Excellent، Best ۽ Superior بہ ٿيندي اهڙي طرح ان لفظ جون ڪي 80 کان مٿي معنائون ڏنيون ويون آهن. (3) 'وَريا': اسم مؤنث، اهڙي نوجوان ڇوڪريءَ کي چوندا آهن، جيڪا پنهنجي مڙس جي چونڊ پاڻ ڪري (4) سنڌي محاوري مطابق لفظ 'وَرو'، 'وَريل' 'وِيڙ'، 'وريام' ساڳي ڌاتو مان نڪتل آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ور چونڊجي ويو. پوءِ رواج مطابق ڪيس گهوڙي تي چاڙهي ڪنوار جي گهر ڪي ست، اٺ پيرا ويڙهو پوندو آهي ۽ ان دوران ڪيس گهوڙي تي چاڙهي سرگس بہ ڪرائي ويندي آهي، انڪري سنسڪرت ۾ 'گهوٽڪ' معنيٰ گهوڙو اها ان جي اصطلاحي معنيٰ جڙي آهي. سنسڪرت ۾ گهوڙي کي 'گهوٽڪ' کان علاوه آشوَ بہ چئبو آهي. اهو لفظ جڏهن فارسي ۾ آيو تہ 'آسو' ٿيو جيڪو مخفف آهي 'اسپ' جو. ان جو فاعل ٿيو 'اسوار' (آسو+وار) اڳتي هلي، ان جو الف حذف ٿيو تہ لفظ جڙيو 'سوار' يعني (Rider) (5)

واٽ يا رستي لاءِ اسان وٽ ڪيئي لفظ آهن: 'پَهَہ' = ننڍو رستو ان کي 'پهو' بہ چون. ان تي جيڪو هلي انکي 'پهيڙا' چون:

"پوج پيارج 'پهيڙا' ويندا وٺيو ڪنڌ"

(يمن ڪلياڻ)

'پيرت' = پيرن جو چارو يا پيرن جا نشان

"پيئي دار ديون ڪري، پيرت تان پڇن"

(يمن ڪلياڻ)

'پيندا' = رستو پيچرو

"وڏا پيندا پنڌ جا ميزل ماڻيندِيس ميان"

(حسيني)

جتي پنڌ پڄي يا ٽڪ پڄجي، ان کي چون 'منزل'. ان جي آڳاٽي صورت آهي "ميزل"

"وڏا پيندا پنڌ جا ميزل ماڻيندِيس ميان"

(حسيني)

مفاصلا ڪيئن جُڙيا؟

هندي ٻوليءَ ۾ هڪ قديم محاورو آهي: 'گائو ڪوس' يعني ايترو مفاصلو جو ڳئون رنڀ ڪري تہ ٻڌي سگهجي.(6) سنڌي ۾ ان لاءِ چئون 'سڏ پنڌ' ايترو ڪيل پنڌ يا مفاصلو جو ٻئي جو 'سڏ' ٻڌي سگهجي. سنسڪرت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ 'ڪوس' جي، لفظي معنيٰ آهي مفاصلو. لسانيات جو هڪ اصول آهي ته مختلف ٻولين جهڙوڪ هندي ۽ سنڌيءَ ۾ آواز بدل ٿيندي آهي سنڌيءَ ۾ ڪوهه ته هنديءَ ۾ ڪوس، سنڌيءَ ۾ گاهه ته هنديءَ گهاس، ساهه-سانس ور-ٻر، وار-بال، ڦاهي-ڦاسي. اسان فارسيءَ مان آيل لفظ 'ڪوه' کي ساڳي معنيٰ جبل طور به استعمال ڪندا آهيون. "ڪوهياري جو ڪوهه، اچي سور اڏميو" (ڪوهه+يارو) وارو جبل جو رهاڪو تمثيلي طور پنهون-سر ڪوهياري ايران ۾ جبلن جي هڪ پٽي هئي، انهن جي چوٽين کي ماپيو ويو ته فاصلو ٻن ميلن جيترو ٿيو. ان ڪري ڪوهه يعني ٻن ميلن (Miles) جو مفاصلو.

اَچو ته ڳَنڍِ ڪوليون

لفظن جي ابتدائي شڪل تصويري (Pictorial) هئي. ان کان پوءِ تصور (Idiograms) جڙيا، جن جو آڌار اصل شيءِ جي شڪل، رنگ، روپ، آواز، هيئيت، ذائقي وغيره تي هو. ان کان پوءِ 'اهڃاڻ' (Idems, signs, symbols) ٺهيا. اهي اهڃاڻ ئي آهن، جن کي علم ڌاتو يا Etymology پڌرو ڪري ٿي. هيٺ ڳنڍ (Knot) بابت اِتمالاجي، وضاحت سان پيش ڪجي ٿي:

ڳنڍ= رسي يا ڪپڙي وغيره جي حصن کي پاڻ ۾ ملائڻ، ٻڌڻ، وڪڙ ڏيڻ وغيره. عربي ۾ چون 'عقد' شاديءَ جو ٻنڌڻ. لفظ 'عقيدو'= ايمان جو حصو به ان مان ورتل آهي. ساڳي طرح سنسڪرت ۾ 'ڳنڍ' کي 'گرنٿ' چون. سکن جي ڌرمي ڪتاب کي چون 'گرو گرنٿ صاحب'. جيڪو سکن جي ذهن گروئن جوڙيو هو ان کي 'سِک مت' به چون.

سنڌي ٻولي ۾، ان بابت ڪيئي اصطلاح ۽ محاورا آهن. جيئن ڳنڍ کولڻ: راز پرکي وٺڻ، ڳالهه سمجهي وڃڻ، ضد ڇڏڻ. ڳنڍ کلڻ: راز پڌرو ٿيڻ، معمو حل ٿيڻ، سمجهه پوڻ. ڳنڍ ٻڌڻ: رسي يا پلاند کي ور ڏئي سوگهو ڪرڻ، ضد ڪرڻ. ڪا ڳالهه بار بار چوڻ، پڪ ڪرڻ، هٺ ڪرڻ وغيره. ڳنڍ ڪپڻ: کيسو ڪترڻ، هتڙي هڻڻ. ڳنڍ ۾ زور هئڻ: هوند وارو هئڻ، مالدار هئڻ، پيسي ۾ زور هئڻ. ڳنڍ ۾ نه هئڻ: هڙ/کيسي ۾ نه هئڻ، پيسو ڏوڪڙ نه هئڻ. ڳنڍ نه ڇوڙڻ: پڪائي ڪرڻ، پيسو خرچ نه ڪرڻ وغيره.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳنڍ بابت ڪي تاريخي روايتون:

هندستان جي قديم ماڻهن جو ويساهہ هو تہ جوئر، ٻاجهر، ڪمند، بانس ۽ ٻين ڪيترن وڻ ٽڻن گاهن، جي سلن ۾ جيڪي ڳرين جا نشان ٿين ٿا، اُهي قدرتي طور ڳنڍيون آهن. سنڌ ۾ هڪ قسم جي گاهہ کي بہ 'ڳنڍير' چون ٿا، ان جي ڳرين ۾ گهڻيون ڳنڍيون هونديون آهن. ماهيو مال ان کي وڏي چاهہ سان کائيندو آهي.

"جيئن ڳنڍيون منجهہ ڳنڍير، تيئن مون من ماروئڙن سين". (مارئي)

هندستان جي ڪن قبيلن ۾ رواج هوندو هو تہ جڏهن ٻار هڪ سال جو ٿي ويندو هو تہ ڪنهن رسي يا ڌاڳي ۾ ڳنڍ ڏيئي ڇڏيندا هئا، جنهن کي "سالگرهہ" يا "ورش گرنٿ" چوندا آهن. ورش > ورس، ورهہ= سال اهڙيءَ طرح هر سال هڪ نئين ڳنڍ لڳائي ويندي هئي. اِنهن ڳنڍين کي ڳڻي اُنهيءَ ٻار جي ڄمار ٻڌائي ويندي هئي. اصل ۾ اِهو طريقو انهيءَ زماني سان تعلق رکي ٿو، جڏهن انسان لکڻ نہ ڄاڻندو هو. انهيءَ زماني ۾ ڳڻپ ۽ ضروري ڳالهين جي يادگيريءَ جو اِهو طريقو اختيار ڪيو ويندو هو. ڳنڍين جو استعمال ڪيترو عام هو سا ڳالهہ هيٺين مثالن مان ظاهر ٿيندي: "فن تحرير جي تاريخ" جو مصنف لکي ٿو تہ:

"يوناني تاريخ نويس هيرو ڊوٽس لکي ٿو تہ دارا چند يونانين کي ڊينيوب نديءَ جي هڪ پُل تي مقرر ڪيو. انهن کي چمڙيءَ جو رَسو ڏنو جنهن ۾ ٻن مهينن لاءِ سٺ ڳنڍيون پيل هُيون". هَن چيو "يونانيوا هن چمڙي جي رسيءَ کي پاڻ وٽ رکو ۽ آءٌ جيئن چوان تيئن ڪريو. منهنجي سٿين سان مقابلي لاءِ رواني ٿيڻ بعد هَر ڏينهن هڪ ڳنڍ کولجو ۽ جڏهن سڀ ڳنڍيون کُلي وڃن ۽ آءٌ واپس اچان تہ پوءِ توهان پنهنجي وطن واپس هليا وڃجو پر اُن کان اڳ نہ."

"ڪيليفورنيا جي ريڊانڊين رهاڪن متعلق ڊاڪٽر هوف مين لکيو آهي تہ هر سال اُنهن مان ڪِن ماڻهن کي ڪمبل وڪڻڻ لاءِ سين جبرئيل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

موڪليو ويندو هو. هر ڪمبل وڪرو ڪندڙ ماڻهوءَ کي وارن يا اُن جون ٻه رسيون ڏنيون وينديون هيون، ته جيئن ڪمبل وڪرو ڪندڙ ڪمبل وڪڻي ته هڪڙي رسيءَ تي هڪ ڳنڍ ڪمبل لاءِ وجهي ڇڏي ۽ ٻي رسيءَ تي مليل رقم لاءِ ڳنڍ وجهي ڇڏي. جڏهن اُن وٽ ڏهه ريل يعني هڪ ڊالر تي ويندو هو ته هُو هڪ ٻئي ڳنڍ لڳائي ڇڏيندو هو. جڏهن اُهي ماڻهو ڪمبل وڪرو ڪري واپس ورندا هئا ته ڪمبل ڏيڻ وارا پڇي ويندا هئا ۽ ڳنڍين ڏنل سوتلين کي ڏسي ڏوڪڙ وصول ڪندا هئا.“

”سن 1873ع ۾ سنتالي ماڻهن کي سنتالي پرڳڻي جي آدمشماري ڪرائڻي هئي. هُنن جي سردار چئن رنگن ڪاري، ڳاڙهي، اڇي ۽ پيلي جون چار ڏوريون ڪنيون. ڪاري مان مُراد مرد، ڳاڙهي مان مُراد عورتون، اڇي مان مُراد ڇوڪرا ۽ پيلي مان مراد نينگريون هيون. هُو هر گهر تي وڃي ۽ گهر وارن کي ڏسي سُوتلين ۾ گهربل ڳنڍ ڏيندو ويو. اهڙيءَ ريت هُن علائقي جي سڄي آدمشماري ڪري ورتي. هُن جو اِهو ڪارنامو اڄ به مدراس جي عجائب گهر ۾ محفوظ آهي.“ (7)

مطلب ته ڳنڍين ذريعي ڳڻپ ۽ ضروري ڳالهين کي ياد رکڻ جو رواج قديم زماني ۾ عام هو. اسان وٽ سنڌ ۾ اڄ به ڪنهن ويساري ماڻهوءَ کي ڪنهن ڪم جي يادگيري ڏيارڻ لاءِ ٻانهن ۾ ڌاڳو ٻڌو ويندو آهي يا ڪيس رومال ۾ ڳنڍ ڏيڻ لاءِ چيو ويندو آهي. اسان وٽ ٻهراڙين جون عورتون پنهنجي محبوبن کي گلن جي ٽونرن وارا اڳٺ، پرت پريل رومال، سوپاريون، نباتون، لونگ، مصري وغيره محبت جي اظهار طور رومال ۾ ڳنڍ ٻڌي موڪلينديون هيون ۽ وصول ڪندڙ سمجهي ويندو هو ته انهن اهڃاڻن جو مطلب ڇا آهي.

ڪري ڪوتي جي ڪهاڻي

مغلن جي دور (1526-1707ع) ۾ سنڌن حڪومت جو سڪو سونو (Gold) هوندو هو. ان کان علاوه چاندي، ڪنجهي، پتل وغيره جا به سڪا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هوندا هئا. سنڌ ۾ بہ اُهي ئي سڪا هلندا هئا. جڏهن راڄي جو راڄ رائج ٿيو تہ بہ ساڳيا سڪا هئا. البت مهرون (Figures) مٽجي ويون. ٽالپرن جي دور ۾ ڪين اجازت ملي تہ هڪ پاسي حاڪم مير جي تصوير هلندي

سون جو وڏو سڪو هڪ تولي برابر هو. پوءِ لالچي ماڻهو ڇا ڪندا هئا، جو سئي سان ان جا پاسا ٽڪيندا هئا. ان ڪرت سان هو روزانو بہ چار ماسا جوڙيندا هئا، جيڪي ڪنهن واقفڪار سوناري کي ڏئي ايندا هئا يا وري ٽُڪيل سون جا ذرڙا گڏ ڪري نڪ جو 'ڪوڪو'، 'منڊي' ٺهرائيندا هئا. هَٽَ واٽيا بہ وڏا هوشيار! روپئي کي اُپو (کرو>کڙو) ڪري بيهاريندا هئا. کوٽ سبب سڪو ڪري پوندو هو. پوءِ اهو سڪو ڪين موٽائي منهن ۾ هڻندا هئا. اڳتي هلي انهن جي تور ڪري وٺندا هئا. ان محاوري نہ صرف لغت ۾ جاءِ ورتي پر* انهن لفظن جون ڪيئي معنائون جڙيون.

کرو: سٺو عمدو چونڊيل، سچو حقيقي، خالص، وفادار ايماندار مڪمل، صحيح، صاف Genuine, Real, True, Pure, (اجا بہ 12_10 بيون معنائون ڏنل آهن). (J.T. Platts: p-873)

کوٽو: ڪوڙو غير حقيقي، بي ايمان، نڳـهـ ڪِنو (Bad)، بي ٻڌياد اڻپورو قدر وڃائيندڙ Debased, Faulty, Corrupt, Defective, wicked, etc. (J.T. Platts, p-882) کوٽي ۾ پهرين لفظ 'Debased' جي معنيٰ لکي ٿو:

Degrade, reduce the value of a coin by increasing its base metal contents.

(اجا بہ ويهارو کن بيون بہ معنائون ڏنل آهن. چونڊ معنائن مان سمجهي سگهي ٿو تہ لفظ صفاتي سببن ڪري معنيٰ ڪيئن ٿا مٽائين.)

سنڌي ٻوليءَ ۾ ڏاتن بابت بہ اهم ڪتاب آهن. 'هڪ اکر ڏاتو' مرتب پادري جارج شرٽ اشاعت 1866ع- هيءَ ڪتاب ان دور ۾ درسي ڪتابن ۾ شامل هو ۽ ان کان پوءِ شايع ٿيندڙ لغت نويسن ان تي گهڻو آڌاريو آهي. ٻيو ڪتاب "وئتپتي ڪوش" مرتب جهمٽمل نارومل وسڻائي- اشاعت 1886ع. ذڪر ڪيل ڪتابن مان ڏاتن جا ڪجهہ مثال ڏجن ٿا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنسڪرت ٻوليءَ جي اها خوبي آهي تہ اُن جا ڌاتو مختصر ٻن، ٽن پدن وارا ٿين ٿا. مثلاً گيہ= ڳائڻ. ان ڌاتو مان ٻيا لفظ جڙيا: گيت، گيتا، گويو گائڪ، ڳائڻ، ڳائٽو وغيره. ٻيو ڌاتو آهي 'دا'= ڏيڻ، داتا، دان، ڏاڻ، ڏيج، داتاري، ڏاتار ڏيندڙ ڏيارڻ، ڏاتِ، ڏاتر وغيره 'جَنُ'= ڄڻڻ/پيدا ٿيڻ: ڄمڻ، ڄم، ڄڻائڻ، ڄڻو جات، جاتڪ، ڄمار وغيره. ساڄن يا سڄڻ جو ڌاتو ٿيندو: سَ= سٺو+ جن= ماڻهو. = سڄن۔ سڄڻ = سٺو ماڻهو. ان جو ضد ٿيندو ڏُڄڻ: ڏ= خراب+جن= ماڻهو= خراب ماڻهو.

ڪرِ= ڪرڻ، ڪرائڻ، ڪرت، ڪم، ڪرمُ ڪرٽي، ڪئي، ڪرتا، ڪرتو ڪلتار ڪرتار ڪمايتو ڪرتوت. 'چايہ'= چانو چانلو چانورو سايو. وغيره 'ڌنُ'= مال، ڌڻ، ڌٽي، ڌچاٽي، ڌنار جيئن تہ اڳ، ملڪيت جو تصور مال: ٻڪري، رڍ، ڳئون، مينهن، گهوڙو ڏاند وغيره هو. انڪري اهڙا الفاظ جڙيا. 'منُ'= ويچارڻ، مت، مجت، ميتا، مڃڻ، مڃائڻ. مَنش= جيڪو سوچي= ماڻهو.

'مر'، مارڻ، مرڻ، مري، مار ماري، مارو آمر، امرت وغيره. هَنَ= مارڻ، هاڻو هچا، هچارو هاچو هتيار هتيا وغيره. نَمُ= نمڻ، نماڻو نوڙت، نوڙڻ، نوائڻ. وَنُ= وڻ. وڻڪار وڻراهہ. ٻيلو ٻن، ٻني.

چِتُ= سمجهڻ، چيتو چتار چتارڻ، چيتڻ، چتائڻ، چيتن، چتون، چيتوني.

بَلُ= ٻَلُ، زور، سُٻلُ، نِٻل، سُٻرُ، ٻَلياٺُ ٻلي، ٻلوان.

مٿيان ڌاتو جارج شرت جي 'اکر ڌاتو' مان ڏنا ويا آهن. ڪجهہ مثال ، جهمٽمل نارومل جي "وئتپتي ڪوش" مان ڏجن ٿا.

انڪ= انگ۔ نشاني ڪرڻ، انڪڻ، انگارڻ، انگڙو انگ= عضوو ٻيو انگ= نشان.

ڪر= ڪرڻ، ڪرٽي، ڪارڻ، ڪارٽي، نشڪارڻ، ڪرائڻ، ڪجڻ، ڪرم، ڪرمشت، ڪرمشتي، ڪم، نِڪمائي، نکمٽائي، نِڪمٽو نِڪمو ڪامورو ڪامورپ، ڪامورپٽو سُڪرم (سنو ڪم) سُڪرمي، ڪُڪرم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(خراب ڪم)، ڪُڪرمي، ستڪار، ڪِرت، ڪرتب، ڪتب، ڪارج، ڪاج، ڪرتوت، ڪرُ، ڪرَ، جيڪر، ڪري، ڪمي، ڪمائي، ڪمئت، ڪماٽي، ڪمائڻ، ڪمارائڻ، ڪمائتو ڪرڙيو سڪارڻ، ڪرتا، ڪرتار، ڪلتار، نِمڪرم، نِشڪرم، ڪِريا، ڪِريا وارُ، سڪرمڪ، اَڪرمڪ، پِرڪار، پَرڪرڻ، آڌڪار، آڌڪاري، اَڪار، نِرآڪار، اُپڪار، اُپڪاري، وِڪار، وڪاري، آڪاج، آڪرتي، ڪارڪ، ويا ڪرڻ، ويا ڪرٽي، پُر اُپڪاري، پَر اُپڪار، سنسڪار، سنسڪرت

گيا= ڄاڻڻ، ڄاڻ، ڄاڻَ، ڄاڻارو، ڄاڻاٽي، ڄاڻائڻ، ڄاڻائو ڄاڻوئي، ڄاڻو اَڄاڻ، اَڄاڻائي، اَڻ ڄاڻ، اَڻڄاڻائي، ڄاڻپ، اَڄاڻپ، اڻڄاتو سُڄاڻَ، سُڄاڻُ، سڄاڻائي، سياڻو سياڻائي، سياڻپ، اَياڻو اَياڻائي، اياڻپ، ساڃارو سڃاڻڻ، سڃاڻائڻ، سُڃاڻ، سُڃاڻپ، سڃاڻڻ، اوڃاڻ، اوڃھ، ساڃھ، ساڃاھ، ساڳاھ، ساڳائتو ساڳائڻ، ساڳاھو ساڳھ، سڳائڻ، گيان، وِگيان، گياني، اگيان، اَگياني، گيانوان، گياتا، گيات، آگيات، گياتاوان، آڃانڪ، سنگيا، نياپو ناتو نيات، نياتي وغيره.

پرم= ڦِرڻ، پُلڻ، پَنوڻ، پرانت، پيرُ، پيرو پيرڻ، پوَڻ، پرٽڻ، پرمڻ، پونري، پٺڻ، پمڻ، پرَرَ پررائڻ، پرڪو پنڪڻ، پانئتي، پوانتي، پور، پونيوري، پونٺر، اوبڻ، اوبر، اوبرو اوبٽي، ڦِراني، ڦرتو ڦرائڻ، ڦِرڻ، ڦِرٽو ڦروتي، ڦرٽي، ڦِرَتي، ڦير، ڦيرو ڦراني، ڦرتو ڦيرائتو ڦيرائڻ، ڦيرٽو ڦيرئون، ڦيري، ڦرموني، چوڦير، چوڦيرو وغيره.

پُلجڻ= پرمڻ، پرمائڻ، پرمجڻ، پرمو پُلَ، پُلڻ، پُلجڻ، آپِل، پولو پُلائڻ، پلائتو پلائو پولائو پولر، پورو پورڙو وغيره.

مُڪ: وات، مُڪ، بي مڪي، چومڪي، مُنهن، مڪامڪي، بي مُڪُ، سنمڪَ، مُهگ، مهاڳ، مُهڙُ مُهڙِ مهانڊ، مهانڊو مهاڏو مهارو مُهاڙ مهاڙي، مهاڪڙو مهاچڙو مهرو سامهون، سامهٽي، آمون سامون، مُڪيه مڪيه، مُڪي، مُڪپڻ، مُڪپٽو مُڪپاٽي وغيره.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڙهندڙ پاڻ اندازو لڳائي ويندا تہ 'مول شبد' مان ڪهڙي ريت لفظ جڙن ٿا. پادري شرٽ جي پيٽ ۾ ڪاڪي جهمٽ مل جو ڪم وڌيڪ ٿيل آهي، ان ڏس ۾ اوهان جي ٿي پليٽس يا ڊاڪٽر اسٽئنگاس جون ڊڪشنريون ڏسندا تہ هر هڪ ڌاتو جي سامهون، سوَن جي انگ ۾ لفظ ڏنل آهن. اسان کي ان ڏس ۾ ڪي قدم کڻڻ گهرجن. ۽ سنڌي لفظن جي مزاج، هيئت، تاريخ، ثقافت، خطي کي سامهون رکي، سنڌي ٻوليءَ جون وٿئپتي لغتون جوڙڻ گهرجن.

[هن وقت تائين مختلف لغتن ۾ جيڪي ڌاتو ڏنا ويا آهن. جيئن ڊاڪٽر گربخشاڻي جي رسالي، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جي لغتن ۽ لوڪ ادب جي ڪتابن، جامع سنڌي لغت ۾ آيل ڌاتن کي ترتيب ڏئي، هڪ موچاري وٿئپتي ڪوش پڻ جوڙي سگهجي ٿي.]

ضروري ڪونهي تہ ڪو سڀ سنڌي لفظ سنسڪرت مول رکندا هجن. ڪيترائي اهڙا لفظ هوندا ۽ ممڪن آهي تہ اهڙا ڪي لفظ خود سنسڪرت ۾ ويا هجن، جن کي پوءِ سنسڪرت جا پنهنجا لفظ سمجهي ابتو ڦيرو ڏنو ويو هجي. ان تي پڻ تحقيق ٿيڻ گهرجي. مثلاً سنڌي لفظ آهي 'پت' سنسڪرت ۾ 'ت' جي جاءِ تي 'د' اختيار ڪيو ويو تہ لفظ جڙيو پدِ= ورهائڻ، جدا ڪرڻ، ديوار ٺيڪ، آڌار يعني ان جي بنيادي معنيٰ ٿيندي: ورهائڻ، الڳ ڪرڻ. جڏهن اڳڻ تي پت کڄندي تہ ان جا حصا الڳ ٿي ويندا. ٻي معنيٰ ۾ اها آڌار ۽ ٺيڪ بہ هوندي آهي. شاهہ لطيف فرمائي ٿو:

پيو پرو سو نہ پت، اکيون اوهان جي آسري
(ڪنيات)

قديم سنڌي لفظ آهي 'پار'= پاءِ وقت پڇاڙان 'ء' حذف ٿي ويو آهي. ان کي ٻين ٻولين ڪيئن اختيار ڪيو ڏسو هيٺين ترتيب:

گجراتي: پائي، هندي: پائي، مرهٽي: پاو ڏن پال: پاءُ، هيم چندر: پائٿو پراڪرت: پاءُ، فارسي= برادر بلوچي: برات، سنسڪرت: پراتر وغيره.
(تحقيق الغات سنڌي، سنديلو ص:73)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"يوم يَفِرالمرءُ من آخِيه جت يَڄندا يارَ"
(سريراڳ)

يعني قيامت جي ڏينهن ڀائر ڀي پڇي پاسو ڪري ويندا.

خاطري سان چئي سگهجي ٿو ته ت: تر- د: دِر- ڍ: ڍر- وارا سنڌي صوتيا سنسڪرت ۾ ساڳي صورت ۾ اختيار ڪيا ويا آهن. جيئن سمند: سمندر چند: چندر، پٽُ: پُتر، مِٽُ: مِتر، چِٽُ: چِتر وغيره.

سنسڪرت جو ڌاتو آهي 'پا' = پيئڻ. ان مان لفظ جڙيا: پيءُ، پيتو پيتل، پيندو پيئندڙ پياڪ، پياريل وغيره ساڳي مفهوم لاءِ عربي ٻوليءَ ۾ چون، 'شرب' = هن پيتو (ماضي مجهول) ان مان لفظ ٺهيا: شراب، مشروب، شرابي، شربت، شارب وغيره يعني ڌاتن مان لفظن جڙڻ جو عمل ڪن طريقن ۽ اصولن سان ٿئي ٿو جيڪي هڪ نسل وارين ٻولين ۾ لڳ ڀڳ ساڳيا ٿين ٿا.

روشنيءَ جو منارو (Light House) جي اِٿامالاجي (Etymology) جنهن دور ۾، آباديون ڇڊيون ڇاڊيون هيون، منجهن ميلن جا مفاصلا هوندا هئا ته ان دور ۾ آهنجي ويل سڏڻ جو وٽن هڪ طريقو هو ته آبادي لڳ ڪنهن مٿاهين دڙي تي رات جو ڪانيون ٻاريندا هئا ته اوڙي پاڙي وارا سمجهي ويندا هئا ته ان وسندي ۾ ڪو وڏو مسئلو پيدا ٿيو آهي ۽ واهر لاءِ پيا سڏين. صبح سوَيل يا ڪنهن پهر ۾ پهچي ويندا هئا. تازو اسان جو سڳا جي سڏ تي 'گورک هِل' تي (6_10_2018) تي وڃڻ ٿيو. سيمينار ۾ هڪ مڪاني سڄاڳ ماڻهو ٻڌايو ته اڄ به ڪاڇي جي آبادي ٽڙيل پکڙيل آهي. چار گهر ڪٿي ته اٺ گهر ڪوهين ڏور. اڄ به آهنجي سنهنجيءَ ۾ رات جو جبلن جي چوٽيءَ تي باهه ٻاريندا آهيون. پوءِ عزيز قريب ڪٿان ڪٿان ڪهي اچي رسندا آهن.

ان قديم تصور کي مختلف دورن ۾ ترقي ملندي رهي. پوءِ آخر ۾ سنڌين، عربن ۽ يورپي لوڪن سامونڊي جهازن جي رهنمائي لاءِ اهڙا جتن ڪيا، جنهن کي پوءِ 16 صدي عيسوي ڌاري يورپي لوڪن گودين، بندرن تي وڏا ٿل (Tower) ٺاهي، ان ۾ روشنيءَ لاءِ مشعلون لڳايون پوءِ جڏهن بجلي ايجاد ٿي ته بجلي جي بندوبست سان وڏا بلب فٽ ڪيا ته جيئن رات جي وڳڙي ۾ ڪين خبر پوي ته بندر ڪيترو پَري آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مٿي اسان سنسڪرت ٻوليءَ سان لاڳاپو رکندڙ ڏاتن بابت ٻن اهم ڪتابن جا مثال ڏئي آيا آهيون. مون کي ڪنهن ڪاپاڙي جي دُڪان تان هڪ قديم ڪتاب مليو جنهن ۾ نہ مرتب جو نالو آهي، نہ وري اشاعت جو سن البت آخري صفحي تي "سنڌ پرنٽنگ پريس ۾ ڇپيو" لکيل آهي. ڪتاب ليٿو تي ڇپيل آهي. ان ۾ فارسي ٻوليءَ جي ڏاتن جي ڏاڍي سهڻي تشريح ٿيل آهي. مثال خاطر ڪن ڏاتن جي وضاحت هيٺ ڪجي ٿي.

'آخور' فارسي جو لفظ آهي، جنهن کي ڪاڪو پيرومل تسليم ٿو ڪري، اصل ۾ اهو ٻن لفظن جو ميلاپ آهي: 'آب خور' آب = پاڻي +خور= کائڻ/پيئڻ جي جاءِ. بعد ۾ ان ۾ 'گاهہ' بہ گڏيو اٿن. فارسي جي مستند لغت (Persian-English Dictionary) ۾ صفحي 26 تي اهو لفظ وضاحت سان آيو آهي

اهو ممڪن آهي تہ اسان جي لفظ 'آهورو' مان منجهي 'آخور' ٿيو هجي. سنڌي ۾ ان کي 'هاڏر' بہ چوندا آهن.

ڪاڪو پيرومل مهر چند آڏواڻي وڏيڪ لکي ٿو تہ: "ڊاڪٽر گربخشاڻي لکيو آهي تہ: 'آهر' لفظ اصل ۾ فارسي لفظ 'آخور' آهي ۽ معنيٰ اٿس وٿاڻ. حقيقتؤن 'وٿاڻ' اهو هنڌ آهي، جتي ڳايون، مينهون، رڍون ۽ ٻڪريون ٻڌبيون آهن. هڪ مشهور بيت آهي تہ:

"جت بيهن گهوڙا گهڻا 'ڪُڙهہ' ان کي چون.
جت رڍن، ٻڪرين جا ڌڻ، ان کي 'وٿاڻ'."

(ديوان گل)

'آهر يا آهورو' اهو هنڌ آهي، جنهن مان وهٽ ڪاڏو ڪائين ٿا. ڪيترا مالدار پنهنجي وٿاڻن جي اندر يت پرهڪ وڏو ٻنو ڏيندا آهن تہ ڪوُٽَرَ وانگر جاءِ ٺهي پوندي آهي.... ٻي ڳالهہ تہ 'آهر' لفظ اصل ۾ فارسي 'آخور' نہ آهي. اهو بہ تہ ويچار ڪرڻ گهرجي تہ سنڌ جا ماڻهو جي هزارها ورهين کان ڌڻ ڌاريندا اچن، تن وٽ 'آهر' لاءِ پنهنجو ڪو لفظ هئو ئي ڪونہ ڇا؟ جو فارسيءَ مان 'آخور' لفظ وٺي، تنهن کي ڦيرائي آهر بڻايائون. حقيقتون هي نج سنڌي لفظ آهي. (8)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آسمان= اُپ، جڙيو آهي: آس= جانبده+مان= وانگر، اهو نالو ان ڪري پيو اٿس جو اپ بہ جانبده جهڙو گول آهي ۽ ڦري ٿو.

انجمن= ماڻهن جي ويهڻ جي جاءِ، جنهن ڪي مجلس چون. جڙيو آهي: عربي لفظ 'نجم' مان، نجم= تارو ترڪيبي معنيٰ ٿيندي: تارن جو ميڙ، آخري 'ن' نسبت جو آهي. جهڙي طرح آسمان ۾ طرحين طرحين جا تارا ڏسڻ ۾ ايندا آهن، ساڳي طرح مجلس ۾ بہ گهڻن قسمن جا ماڻهو اچي گڏ ٿيندا آهن.

بيابان= رڃ، غيرآباد پٽ، اهو لفظ بہ ٻن لفظن جو جوڙ آهي، اهو لفظ اصل ۾ آهي 'بي آبان'، بي= ڪانسواءِ+ آب = پاڻي. يعني پاڻي ڪانسواءِ رڻ پٽ، صحرا.

تُفنگ= بندوق، اهو لفظ فارسي جي 'تفڪ' مان ورتل آهي، جنهن جو بنياد آهي 'تف'. اهو مخفف آهي 'توف' جو. ان جون ٻيون صورتون آهن، توب، توپ.

جوهر= سَت، تَت۔ قيمتي پٿر. فارسيءَ ۾ ان کي چون 'گوهر' جيئن تہ عربي ٻوليءَ ۾ 'گ' ڪونهي، انڪري اهڙن لفظن کي 'ج' سان ڦٽين ٿا، جيئن گيلاني۔ جيلاني. گل+آب= گلاب يعني گلن جو پاڻي، جيڪو مغل شهزادي نورجهان بيگم جي وهنجڻ لاءِ اهڙن گلن (Roses) مان خاص طريقي سان ڪشيدي تيار ڪيو ويندو هو. عربي ۾ ان کي چون 'جُلاب' جو 'گ' جو آواز عربي ٻولي ۾ ڪونہ ٿئي.

خداوند= مالڪ، ڌڻي ۽ صاحب جڙيو آهي خدا= مالڪ، صاحب + وند= وارو جهڙو 'خاوند' جي بہ معنيٰ ۽ ڏاتو ساڳيو آهي، صرف 'د' حذف ٿيل آهي.

دُشمن= ويري، اهو لفظ جڙيو آهي 'دُش'= ٻڇڙو + من= دل. ٻُڇڙي طبيعت وارو. 'دُشنام' لفظ جي بہ ساڳي معنيٰ آهي. اهڙو ماڻهو جو بهتانن هڻڻ ۾ مشهور هجي.

رُباب= تنبوري جهڙو ڳائڻ جو اوزار، عربي ۾ ان جي ترڪيب هن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

طرح آهي، 'رواوه' رواو جي معنيٰ آهي غمگين آواز ۽ 'هہ' نشاني آهي لاڳاپي جي، معنيٰ ٿي: ڏک وارو ساز

فاش= ظاهر ڪرڻ، پڌرو ڪرڻ. ان لفظ جو مادو آهي، 'پاش' ٽڪرو. پاش پاش ڪرڻ= ذرا پرزا ڪرڻ. فارسيءَ ۾ 'پاشيدن' ڪنڊيرڻ.

ناخدا= مهاڻو خلاصي، ان جو ڌاتو آهي، 'ناوه'= پورو ڪاٺ جو بند. جيڪو پاڻي ۾ تري سگهي، ننڍي ٻيڙي، پوءِ اهو ٿيو 'ناوخدا' ناو= ٻيڙي+ خدا= مالڪ، ٻيڙيءَ جو مالڪ، ڏٽي، هلائيندڙ ملاح.

حوالا:

(1) Crystal, David, An Encyclopedic Dictionary of Language & Languages Black Well Publishers, 1992, p-128.

(2) آڏواڻي ڪاڪو ڀيرومل مهرچند، "قديم سنڌ" سنڌي ادبي بورڊ 1980ـ ص 275.

(3) J. T. Platts. Urdu and classical Hindi English Dictionary, London Crosby Lockwood and son 1911 P-1185.

(4) Ibid. P-1190.

(5) سمرات گنگارام 'اسان کي متان وساريو'. لئنگئيج اٿارٽي 1999ع ص 178.

(6) J. T. Platts. Urdu and classical Hindi English Dictionary London Crosby Lockwood and son 1911 p-862.

(7) رنگريز غلام حسين، 'فن تحرير جي تاريخ' (ترجمو) سنڌي لئنگئيج اٿارٽي 2016، ص 31 کان 34.

(8) آڏواڻي، ڀيرومل مهرچند، گربخشاڻي وارو شاهہ جو رسالوـ ثقافت کاتو 2018ـ ص 130.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باب ٽيون

علم لسان Philology

Philology: Traditionally, the study of language history, sometimes including the historical study of literary texts; also called comparative philology when the emphasis is on the comparison of the historical states of different languages. The subject overlaps substantially with historical linguistics. (1)

ترجمو: روايتي طور تي ٻولي جي تاريخ جو مطالعو جنهن ۾ ڪڏهن وري ادبي مواد جو تاريخي اڀياس بہ شامل هوندو آهي. جنهن کي تقابلي علم لسان بہ چوندا آهن، جڏهن تہ ان جو زور مختلف ٻولين جي تاريخي حيثيت پيٽرڻ تي هوندو آهي. هي علم تاريخي لسانيات تي ڪافي حد تائين غالب هوندو آهي.

علم لسانيات يا لغات ۾ هن علم کي تمام وڏي اهميت ڏني ويندي آهي، ڪن عالمن ان اصطلاح لاءِ "علم زبان" تہ ڪن 'علم لسان' ڪتب آندو آهي. اسان جي ڏيهي عالمن، ڊاڪٽر گربخشاڻي، ڪاڪي ڀيرومل مهرچند آڏواڻي، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي سميت ڪيترن ئي عالمن مٿيان اصطلاح استعمال ڪيا آهن. منگهارام ملڪاڻي ان کي "ڀاشا وگيان" ڪوٺي ٿو. (ڪتاب سنڌي نثر جي تاريخ ص 10) اردو ٻوليءَ جو مڃيل عالم مولوي عبدالحق ان علم بابت پنهنجي لغت ۾ ان جي وضاحت هن طرح ڪري ٿو: "ٻولين جو تاريخي ۽ تقابلي مطالعو علم دوستي، علم ادب جو شوق." (2)

ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو تہ: "علم لغت، جنهن جي رستي ٻوليءَ جي ترقي ممڪن آهي، تنهنجو ڪنهن بہ سماءُ نہ لڌو آهي. خود سنڌي لغت نويسن بہ علم لغت جي اصولن ۽ سنڌيءَ سان ٻين مشابهت رکندڙ ٻولين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي، ڪوجنا نہ ڪئي آهي. انهيءَ سبب سنڌن لغتون اڌوريون ۽ خام رهجي ويون آهن ۽ ڪيترن نج سنڌي اکرن جي معنيٰ پوري ۽ صحيح نہ ڏني وئي آهي. البت ڏڪي جي ڪمي ڪانهي! شاهہ جي رسالي ۾ ڪيترا لفظ آهن، جن جي معنيٰ تہ صفا اوت تي ڪئي وئي آهي". (3)

ان تي ڪاڪو پيرومل مهرچند آڏواڻي پنهنجي تنقيدي مضمون ۾ لکي ٿو تہ:

"وري 'مقدمہ' جي صفحي 134 تي سنڌي ڊڪشنرين جوڙيندڙ ۽ رسالي جي اهنجن لفظن جي معنائن لکندڙن تي تمائين سخت جُلهہ ٿيل ڏنم. چي: ڊڪشنريون جوڙيندڙن ۽ رسالي جي لغت نويسن علم لغت (philology) جو ڪو سماءُ ڪونہ لڌو آهي. ... سندس هي لکڻ جو نمونو مونکي نہ وڻيو. بلڪ انهيءَ مان بانور جي بوءِ آئي. سندس لکڻ موجب سنڌ ۾ اوندهہ آهي، تنهنڪري چيم، تہ ڏسان تہ پاڻ ڪهڙو سوجهرو ڪيو اٿن. ۽ رسالي جي صحيح پڙهڻين ۽ صحيح معنائن ڏيڻ ۾ ڪيتري قدر سوپارو ٿيو آهي". (4)

ذڪر ڪيل حوالن مان علم لسان (Philology) جي اهميت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

هي علم لفظن جي تاريخي سفر، ثقافت، سماجي پسمنظر، ادبي لاڙن سان بحث ڪري ٿو. جيڪي تاريخي واقعا ٿي گذريا آهن، انهن جي متن، تاريخي ۽ لساني (Linguistic) بنيادن بابت پڻ تفصيل سان جائزو پيش ڪري ٿو.

وضاحت لاءِ ہ تي مثال پيش ڪجن ٿا:

سنڌ جي طبي تاريخ وڏي اهميت رکي ٿي. سن 2 هجريءَ ۾ سنڌ جا پسارڪا وکر، هندستان جي سمورن پرڳڻن، جاوابندر (انڊونيشيا)، سرانديپ (سريلنڪا) آذر بائيجان کان ايران، ترڪي، مصر، بغداد تائين روانگي واپار جو اهم اسم هوندا هئا. هتان جا طبيب جن کي عام طور "ويج" چيو ويندو هو اهي پنهنجي فن جا وڏا ماهر هئا. خاص طور بغداد جا شاهي گهراڻا کين ڪوٺ ڏئي وٺي ويندا هئا. ان دور ۾ هاضمي ۽ ريح بادي جي خلل کي ختم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرڻ لاءِ ويچ ڪين تي ڦل: هريڙون، ٻهيڙا ۽ آورا (ٿِڦلو: سنديلو: ص 96) ڪُٽي، ڦڪي ٿاهي ڏيندا هئا. اها ڦڪي (ٿِڦلا) اڄ بہ سنڌ ۾ استعمال هيٺ آهي. اها دوا عرب ملڪن ۾ ايترو تہ مقبول ٿي، جو ان جو نالو ئي "اطريفل" رکيائون. عربي ٻولي ۾ 'ٿ' = 'تري' ڪانہ ٿئي، انڪري 'طري' ڪيائون. ان نالي سان 'همدرد دوا خاني' وارا اڄ بہ ساڳي مقصد لاءِ دوا ٺاهين ٿا. جنهن کي 'اَطريفل زماني' چون ٿا. هندستان ۾ اها دوا "تري فل" جي نالي سان مشهور آهي.

ان ڏس ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو تہ: "جڙين ٻوٽين ۽ وکرن جا سنڌي نالا ڪم از ڪم چوٿين صدي هجري/ ڏهين صدي عيسوي ۾ ان وقت واري سڄي علمي دنيا ۾ رائج هئا. اهي سڀ پسارڪا وکر سنڌ ۾ پڻ استعمال ٿيندڙ هئا، جنهن مان ان وقت هتي جي طبي ڄاڻ ۽ عملي علاج جو اندازو ٿي سگهي ٿو." حوالي طور ٻن چئن وکرن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا، جيڪي البيروني پنهنجي ڪتاب الصيدن ۾ ڏنا آهن". (5)

لِمر: فارسيءَ ۾ بہ ان کي 'لمر' چون، عربيءَ ۾ سيسبان، هنديءَ ۾ ان کي 'ون' سنڌيءَ ۾ 'وڻ' سنڌيءَ ۾ هن کي لِمر سڏين (بشر) ڪن ڀاڱن ۾ اڄ بہ لمر چون، وچولي ۽ لاڙ ۾ انکي نِمر چون.

دهطورا: عربي ۾ ان کي "بنج" (ڀنگ) چون. هن جا ٻہ قسم آهن، هڪ ٻهاڙي (جهنگلي) ٻيو بستاني (باغائي). سنڌي ۾ ان کي "ڌاتورو" سڏيو ويجي ٿو.

هملو: البيروني جي چوڻ مطابق عربيءَ ۾ ان کي "حرمل" ۽ فارسيءَ ۾ "سپند" سنڌي ۾ "هملو" جيڪو هن وقت هر ملويا هر مرو سڏجي ٿو.

دلفن: البيروني جي لکڻ مطابق "دلفين" يوناني نالو آهِي، عربيءَ ۾ "دخش"، سنڌيءَ ۾ "بولو" چون ٿا. بولو شايد آڳاتو اُچار آهي، هن وقت ان کي "ٻلهڻ" سڏجي ٿو، هن جو ٻيو نالو "ٻرون" آهي، محقق البيروني کي اهي ٻئي سنڌي نالا ياد هئا. وڌيڪ مثالن لاءِ ڏسو مٿيون ڪتاب صفحي 87 کان 114 تائين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لفظ سفر چو تا ڪن ۾ ڪيئن منجهن ٿورو گهڻو آوازي فرق اچي ٿو.

اهو سڄو بحث Philology جو آهي، ان موضوع تي مرزا قليچ بيگ تمام سٺو ڪم ڪيو آهي، سندس ڪتاب جو نالو آهي.

"Philological Curiosities" جيڪو 1911ع ڌاري Pressure Steam Press, Hyderabad Sindh ڇپيو. ان وقت مرزا صاحب پاڻ ڪي Retired Deputy Collector لکيو آهي. ان موضوع تي اهو هڪ ئي ڪتاب آهي، جنهن ۾ انگريزيءَ، عربي، فارسي، ترڪي، هندي وغيره لفظن جا مثال ڏنا ويا آهن، جيڪي اڄ سوڌو سنڌ ۾ رائج آهن. تازو هي ڪتاب پڻ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ ٻيهر ڇپايو آهي.

ڪتاب جي صفحي نمبر 78 تي لفظ آيل آهي 'Aid-de-Camp' ان کي سنڌي ۾ چئون 'آڙيڪاپ' يعني هر فن مولي، اهو لفظ اسان وٽ ڪهڙي ريت آيو:

انگريز حڪمران سنڌ ۾ 1875_1850ع دوران سنڌ جي مختلف حصن ۾ عارضي ڪيمپ آفيسون قائم ڪري، مڪاني سطح تي زمينن، ٽيڪس اوڳاڙين، ديواني ڪيسن وغيره جو اُڪلاءُ ڪندا هئا. ڪين هفتو_پندرنهن ڏينهن ڪن هنڌن تي ٻن ٽن هفتن لاءِ اهڙو چالاڪ مڪاني ماڻهو گهربل هوندو هو جيڪو ڪيمپ آفيسر جي روزاني تڪڙين گهرجن جو پورائو ڪري سگهي. جنهن کي خبر هجي ته سُٽَ جي ڌوري نه ملي ته نوڙي مان ڪيئن ڪم ٽپائجي. اهڙي هر فن مولي کي "ڪيمپ جو سهڪاري" سنڌيءَ ۾ "آڙيڪاپ" چون.

انگريز ان ڪيمپ جي ٻاهران شام جو ننڍڙي ميز رکي، ان تي چانهن وغيره پيئندا هئا، جنهن کي هو Tea-Poy يا Tripod سڏيندا هئا. اسان ان جو نالو تپائي يا "تپايو" رکيو.

'سبيل' عربي ٻوليءَ جو لفظ آهي معنيٰ اٿس: راهه، رستو. ان معنيٰ ۾ لطيف سائين فرمائي ٿو: "سنڌين راهَ سيد چئي سوناڻون سبيل." (سهڻي).

جيئن ته سنڌ ۾ عام رستن تي وڻن جي ڇانوري، ڪنهن جهوپڙي پرسان واٽهڙن، مسافرن لاءِ پاڻي جا مٽ رکيل هوندا هئا ۽ خاص طور محرم پاڪ ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

امامن- شهيدن جي ياد ۾ رستن سان ٿڌي پاڻيءَ جو بندوبست ڪيو ويندو آهي. ان ڪري سبيل معنيٰ پاڻي به آهي. ڳوٺن ۾ اڄ به اوطاقن ۽ اوتارن ۾ چون، ادا سبيل پيارجانءِ.

زحمت، فارسي لفظ آهي. جنهن جي معنيٰ آهي: تڪليف ناپسنديدگي، درد وغيره اهو لفظ اردو ۾ ان معنيٰ ۾ استعمال ٿيندو آهي، پر سنڌيءَ ۾ ان جي معنيٰ مَثيل آهي: زمَرڪ، زبرو ڏڪ، مصيبت وغيره. اسان ان کي رحمت جي ضد ۾ وٺندا آهيون. اسان شهري ماڻهو اردو ٻولي جي اثر ڪري، اهو لفظ استعمال ڪندا آهيون، جيڪو سراسر غلط آهي.

ٽرنر صاحب پنهنجي جڳ مشهور ڊڪشنري A Comparative and Etymological Dictionary of Nepali ۾ ڄاڻائي ٿو ته سنڌي ٻولي جا اندازن 60_70 سيڪڙو لفظ ٻين پرپاسي وارين ٻولين ۾ داخل ٿيا آهن. هن ڪيئي مثال ڏنا آهن. انهن مان هڪ آهي "امب" پراڪرتن ۾ آمو آنبو آنب. سنسڪرت ۾ امر ۽ هنديءَ ۾ آم. هن وقت سنڌي ۾ 'انب' لکيو ۽ پڙهيو وڃي ٿو. ان جي اصل صورت 'امب' آهي.

سنڌي لفظ 'مامرو' اصل ۾ عربي لفظ 'معامله' جي سنڌي صورت آهي:
"جيڪا ڪندي نينهن سا مون جيئن پوندي مامري" (شاهه)

آپ= پاڻي، آپ سِراءِ= اپ= پاڻي + سِراءِ= رهندڙ مخلوق= جل پري. سنسڪرت، هندي ۽ ڪن ٻين پراڪرتن ۾ به اپ= پاڻي استعمال ٿئي ٿو. اهو لفظ جڏهن عربي ۾ داخل ٿيو ته 'پ' جو اچار نه هئڻ ڪري ٿيو 'اب' يعني پاڻي يا پاڻيءَ جو قطرو اَبّ= پيءُ جو قطرو (مَني جو ڦڙو) جڏهن اهو لفظ فارسيءَ ۾ آيو ته ٿيو 'آب'، بلوچيءَ ۾ آيو ته ٿيو 'آڦ'، پشتو ۾ 'اُبي'، ڪشميري ۾ آب وغيره.

ارگ. سن. جيڪو ڇاتي پر هلي= ناگ. (سنديلو ڏهس نامو ص36) زلف ف. رات جو پهر، مجازاً= ڪارا وار، چڳ (ڏهس نامو ص 17) مرگهه_ مرگ= تلاش ڪرڻ جيڪو خوشبوءِ ۽ پاڻي جي تلاش ۾ هجي= هرڻ. (ڏهس نامو ص37) ضرار، ضرر رسائيندڙ= شينهن (ڏهس نامو ص40) لوڪ شاعري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ نانگ لاءِ وسهر > وسيهر> وشيهل لفظ استعمال ٿيندا آهن. وش= زهر + ڌر = رکندڙ اهو لفظ وڇونءَ لاءِ بہ استعمال ٿيندو آهي.

فارسي ٻوليءَ ۾ ٿِهاڻ ۾ چست گهوڙي کي چون 'هيدج' ڪن علائقن ۾ هيدخ. ان جي ٻوٽاڙي واري سنج کي چون 'هيده' جنهن ۾ لغام بہ پوندو آهي. اهو لفظ جڏهن سنڌي ٻوليءَ ۾ آيو تہ ٿيو: 'هيدي' شاهہ لطيف فرمائي ٿو تہ:

"قطيفي جي ڪرها هَيدِي پايان حال"

(ڪنيات)

سيپ ڪان پهريان ان لفظ تي بحث ليلارام وطڻ مل ڪيو هو. ڊاڪٽر ٽرمپ واري نسخي ۾ ڪديفيَ (ص 75) لکيل آهي. هي لغتون پيٽي ان راءِ تي پهتو تہ اهو لفظ 'قطيفي' اصل عربيءَ جو آهي. ان جي معنيٰ آهي: مخمل، نرم ڪپڙو يعني "اي ڪرها تڪڙو هَلي محبوب سان ملاءِ تہ توکي مخمل جي جهل پاريان" (6)

ڊاڪٽر گربخشاڻي ان جي معنيٰ: مهار واڳ ۽ لغام ڄاڻائي آهي، (شاهہ جو رسالو جلد پهريون ص 439) سنڌي ٻوليءَ ۾ هر هڪ جانور جي سنج لاءِ الڳ الڳ لَفظَ آهن، جيئن: لغام گهوڙي لاءِ، مهار اٺ لاءِ، 'نٿ' ڏاند لاءِ. رسالي جي ڪن شارحن (ٻانهون شيخ، قليچ بيگ، ڊاڪٽر بلوچ) ان جي معنيٰ 'جهل'، 'پاکڙو' ۽ پوش لکي آهي. ان جو هڪ سبب اهو بہ آهي تہ شاهہ صاحب اهو لفظ ڪَرهي لاءِ ڪتب آندو آهي.

ڪن صورتن ۾ لفظ ٻي ٻولي ۾ اچي، پنهنجي اصل معنيٰ وڃائي ويهندا آهن. جيئن 'قبر' جي لفظي معنيٰ آهي: پردو اونده. پر سنڌيءَ ۾ ان جي معنيٰ آهي: سامي، مزار. عربي لفظ 'رقم'= لکت. راقم= لکندڙ پر اڄ جي رواجي معنيٰ آهي: پيسا وغيره. ساڳي سٽ ۾ عربي لفظ 'قطيفي' استعمال ٿيو آهي، جنهن کي گربخشاڻي سميت ڪيترن ئي عالمن 'ڪديفو'= ريشم پٽ، مخمل< بخمل بہ لکيو آهي.

سنڌي ۾ لفظ آهي 'خرار'= اَنَ جا ويهہ مڻ. اهو لفظ اصل ۾ فارسي ٻولي مان آيو آهي: 'خروار' An ass-Load= يعني ايترو وزن، جيڪو گڏهہ تي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڌوئي سگهجي. وضاحت ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ ايران جي مشهور شهر تبريز جا سؤ مڻ=خروار. (P-45 Persian-English Dictionary) جڏهن تہ ”جامع لغات سنڌي“ ۾ ان جي بہ اها معنيٰ ڏني ويئي آهي. (ف. خروار=گڏهہ جي ڪڙڻ جيترو بار. جوئر جا 22 مڻ ۽ ڪڻڪ جا 20 مڻ. جلدٽيون. ص85)

فارسي لفظ آهي ’گازر‘= ڌوٻي، ڪپڙا ڌوئيندڙ (J.J. Platts-p-892) اهو لفظ جامع لغات سنڌي ۾ آيل آهي، جلد پنجون ص. 61) ’گازر گاهہ‘= ڌوٻي گهاٽ. ڪراچي ۾ ’گزري‘ علائقو آهي، جتي اڳ ڌوٻي گهاٽ هوندو هو. اهڙي نموني حيدرآباد شهر ۾ هڪ پاڙي جو نالو ’پريٽ آباد‘ آهي: هڪ قديم اسڪول ۾ اڄ بہ ان جي تختي لڳي پئي آهي. ’پرٽ‘ يا ’پريٽ‘ اسان ڌوٻي کي چئون. شاهہ لطيف بہ اهو لفظ ساڳي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي:

”پريٽن پاليا س، ٻانيڙ ٻيٺي آهيان“

سُر ديسي

يعني مونکي ڌوٻين (محمد ڪتي جي آڪهہ) پاليو آهي، پر آءُ تہ اصل ۾ ٻانيڙ جي ٻيٺي= ڌي آهيان.

ڌوئڻ (Washing) جي عمل کي چئون ’ڌوپ‘ ڌاتو: ڌو. مصدر ’ڌوٻڻ‘ مشهور چوڻي آهي تہ ”توڙي ڌوٻي وڃ درياهہ تہ بہ اوجهہ نہ ڇڏي اوجهري“. ان جو اسم فاعل ٿيندو ’ڌوٻي‘، ڌوٻيءَ کي ڪنهن دور ۾ ’نئي‘ بہ چوندا هئا. ان جو مثال بہ رسالي مان ملي ٿو:

”نيءَ سين نِسورو حشر ڪري هليا“

سر ديسي. نيءَ= ڪنياٽي. شاهواڻي. ص 391.

عربي لفظ ’غريب‘ جي معنيٰ آهي: مسافر، پرديسي، ٻاهريون، (Persian-English Dictionary- p- 886) ان سان گڏ لفظ استعمال ٿيندو آهي، ’عجيب‘= عجب ۾ وجهندڙ اهڙو لباس پائيندڙ جيڪو اُتي رواج ۾ نہ هجي، جيئن فرانس ۾ گوڏ ۽ گنجي پائڻ. پوشاڪ جي ڦير سان لفظ اها معنيٰ ورتي آهي. انگريزي چوڻي آهي تہ ”جهڙو ديس تهڙو ويس.“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مطلب تہ لفظ جي بنيادي معنيٰ الڳ ٿئي ٿي. پوءِ اهو لفظ جڏهن ڪنهن ٻي ٻوليءَ ۾ داخل ٿئي ٿو تہ اتان جي ماحول، سماجي ۽ ثقافتي قدرن، مڪاني شين سان ملندڙ جلندڙ شڪلين، استعمال سبب ان جي اصطلاحي معنيٰ ٻي ٿئي ٿي. لفظن جي اهڙي سفر جي علم کي علم لسان يا Philology چئجي ٿو.

حوالا:

(1) Crystal, David, An Encyclopedic Dictionary of Language & Languages. Black Well Publishers, 1992, p-297.

(2) Abdul Haq Molvi The Standard, English Urdu Dictionary Anjuman Taraqi -e- Urdu Karachi, 2nd Edition, 1985, p-850

(3) گربخشاڻي هوت چند، ڊاڪٽر "شاهہ جو رسالو" 'مقدمو' ڪمشنر صاحب جو ڇاپخانو۔ 1923، ص 134

(4) آڏواڻي پيرومل مهرچند "شاهہ جو رسالو" گربخشاڻي وارو ثقافت کاتو ٻيو ڇاپو 2018، ص 42.

(5) بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ" پاڪستان اسٽڊي سينٽر سنڌ يونيورسٽي 1990ع۔ ڇاپو 3۔ ص: 115.

(6) Watan Mal Lela Ram, Life, Religion and Poetry of Shah Latif, 1st Ed. 1889, 2nd Ed. 1985 —p— 154

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علم معنيٰ Semantics

A specific list of LEXICAL UNITS of a language, arranged in a specific way and supplied with specific information, the whole being designed for a specific purpose, is called a LEXICON or Dictionary. (1)

ترجمو: ڪنھن بہ ٻوليءَ جي لغوي ايڪاين يا لفظن جو ھڪ مخصوص سٽاءُ، جنھن جي ترتيب ڪنھن خاص طريقي سان ڪئي وڃي ٿي ۽ مخصوص معلومات سان گڏ مھيا ڪئي وڃي ٿي، پوري مواد کي خاص مقصد لاءِ ڊزائن ڪيو وڃي ٿو. ان کي لغت يا ڊڪشنري چئجي ٿو.

علم لغت جي حوالي سان، علم معنيٰ جو نھايت ئي اھم حصو آھي، جيڪو لڳ ڀڳ ٻوليءَ يا لغت جي سيني پاسن تي بحث ڪري ٿو. جديد لسانيات جو ماھر ايڊورڊ فائين گين (Edward Finegan) پنھنجي ڪتاب Language: Its structure and use ۾ لکي ٿو تہ: "مٿي ذڪر ڪيل بحث مان معلوم ٿئي ٿو تہ معنيٰ جو تصور (Notion) ڪو عام رواجي نہ آھي، بلڪ اھو ٻوليءَ جي ڪيترين ئي رخن (aspects) جو مجموعو آھي. اھو علم وسيع تناظر ۾ ڏنو وڃي ٿو."

ان جا جُزا يا رخ اڻ ڳڻيا آھن، پر ھيٺ ڪن مکيہ رخن/جزن جو ذڪر ڪجي ٿو:

تصور	(Concept)
شڪل	(Figure)
نشان	(Signs)
اُھڃاڻ	(Symbol)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سماج	(Society)
مذهب	(Religion)
ثقافت	(Culture)
محل_موقعو	(Situation)
بيانُ	(Description)
اِمڪان	(Possibility)
لاڳاپو	(Affection)
تاريخ	(History)

ذڪر ڪيل رخن (Aspect) جي مختصر وضاحت مثالن سان هيٺ پيش ڪجي ٿي.

تصور (Concept)

تاريخي طور لڪڻ جو عمل نقطي(Point) جي تصور سان شروع ٿيو جنهن جي معنيٰ آهي: مرڪز_ عربي ۾ ان کي چون 'صدر'، سنڌيءَ ۾ لفظن جي بنياد کي چئون 'مصدر' جتان بيا لفظ ڦٽن/نڪرن. لکت وارو عمل اڳتي وڌيو تہ ٽٻڪا ملائي 'ليڪ' وجود ورتو. ٽٻڪي ۽ ليڪ جي گردش ماڻهن کي سوچڻ تي مجبور ڪيو. تاريخي طور اسان کي 'خط رمل' ملي ٿو جيڪو ٽٻڪي ۽ ليڪ تي انحصار ڪري ٿو. رمل جي عمل جي ماهرن ان کي جنتر ۽ منتر لاءِ استعمال ڪيو. پنهنجي نوعيت جا ليڪا ڪڍي هيٺيان مٿان ٽٻڪا ڏئي، ان جا عدد مقرر ڪيا.ليڪن جي ورڇ سان جاميٽريءَ جا اصول جُڙيا. (2)

ليڪ/ لڪير دنيا کي سوچڻ لاءِ نوان تصور ڏنا. ليڪ جي لفظي معنيٰ آهي: ليڪو ريکا، اوڙ سنڌو قطار ڏارا، قاعدو وغيره. ليڪ جي معنيٰ 'حد' بہ آهي، جيڪو اُهو ٿيي، ان کي چون 'ليڪو لنگهڻ' حد پار ڪرڻ يعني مقرر قاعدن اصولن کان نڪري وڃڻ 'حد' عربي ٻوليءَ جو لفظ آهي. ان جي معنيٰ آهي: روڪڻ. ان حوالي سان لوهي تلوار يا ڍال کي چون: 'الحديد'. يعني جنگ ۾ جيڪو اوزار_ڍال_ڌڪ کان بچائي. اڄ جي محاوري مطابق 'الحديد'

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي معنيٰ: خالص لوهه رُڪ، (Steel) آهي. حد جي آخري ڇيڙي کي 'سرحد' چون. يعني ٻن پرڳڻن يا ملڪن جي حدبندي. هنديءَ ۾ ان کي 'سيما' چون. ان سرحد جي حفاظت ڪندڙ ٽولي کي سيما< سينا= فوج چون ته ساڳئي وقت سيما= ڀاڳ يا بخت جي لڪير کي به چون.

ليڪ کي انگريزيءَ ۾ چون "Line" يعني قطار جيڪي ماڻهو مقرر ليڪ ۾ سڌا بيهن، ان کي قطار چون. ليڪ جي معنيٰ لَيک (Writing) به آهي، ان جو سڌو واسطو 'پَني' (Paper) سان آهي. قديم دور ۾ وڻ جي پنن تي لکيو ويندو هو. اهو لفظ اتان جڙيو آهي. پن کي هنديءَ ۾ 'پتو' چون. جنهن جي هڪ معنيٰ نشان، ڏس پتو (Address) به آهي. اهو تصور ان سبب جڙيو ته ٻَنُ سڃاڻپ هوندو آهي وڻ جي. پن ڏسي آساني سان سمجهي وڃبو ته اهو ڪٻڙ ڪرڙ زيتون، انب، نم وغيره جو آهي. 'پن' جي سنڌي ۾ معنيٰ آهي 'ڍَڪُ'. چوندا آهن ته 'الله سائين پن پردي ۾ رکي'. عام طور پن ميوي کي ڍڪين ٿا. قرآن شريف ۾ به پن جي اها ئي معنيٰ ڏنل آهي.

صحيح معنيٰ ڪهڙي؟

ڳالهه ڪندا آهن ته ديوان حافظ (شيرازي) جي هڪ غزل مان ڪن عالمن ستاويهه جدا جدا معنائون ڪيون. هو پوءِ سڀئي گڏجي حافظ وٽ ويا، ۽ پنهنجون پنهنجون معنائون ٻڌائي چيائونس ته هاڻي توهين ٻڌايو ته صحيح معنيٰ ڪهڙي؟ حافظ مشڪي چيئن ته "سڀ صحيح آهيو!" (3)

حاصل مطلب ته لفظن ۾ لڪل ڪيئي مفهوم مطلب، اشارا ۽ اهڃاڻ ٿين ٿا، جن کي هر ڪو پنهنجي عقل ۽ سمجهه مطابق پرکي ٿو.

شڪل (Figure)

روزاني زندگيءَ ۾ اسان جي سامهون ڪيئي شڪليون اچن ٿيون. انهن جي لغت ۾ معنيٰ مقرر آهي. پنهنجي ٻولي وارو آساني سان ان جو مفهوم/نالو ٻڌائي سگهي ٿو. مثلاً 'وڻ' عربي وارا ان کي چون 'شجر' فارسيءَ وارا "درخت"، هندي وارا 'ٻن' ۽ انگريزيءَ ۾ ان کي چون 'Tree' يعني هر ٻوليءَ ۾ سامهون ايندڙ صورتن جون معنائون مقرر آهن. ڪنهن به قبيلي آڏو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

’ٻيڙي‘ اينديَ تہ هرڪو ان کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ سڏيندو. اسان ڏاتو (Etymology) واري باب ۾ واضح ڪري آيا آهيون تہ اهي معنيٰ جو روپ ڪيئن وٺن ٿا. هر ٻوليءَ ۾ ان جو پسمنظر الڳ آهي.

نشان (Signs)

جديد لسانيات ۾ نشانن (Signs) جي وڏي پيماني تي تشريح ڪئي وئي آهي. انهن نشانن جي پسمنظر، اهميت ۽ افاديت کي سمجهائڻ لاءِ لسانيات ۾ هڪ اصطلاح ‘Semiotics’ استعمال ڪيو وڃي ٿو. ساڳئي مصنف مسٽر ڪرسٽين پنهنجي ڪتاب ۾ هيٺيون مثال ڏنو آهي: ”The red light means Stop“

رستي تي سگنل وٽ ڳاڙهي بتي ٻري تہ معنيٰ بيهي رهو. ڳاڙهي بتيءَ جو مطلب هرگز ”بيهڻ“ نہ آهي، پر ڪي نشان مقرر ڪيا ويا آهن، ۽ انهن جي وضاحت بہ ڪئي وئي آهي. جن تي عمل ڪرڻ لازمي آهي. ٽريفڪ جا پيا بہ ڪيترا اهڙا نشان ڦميل آهن. ٽريفڪ جا اِهي نشان هاڻي عالمي سطح تي سمجهيا وڃن ٿا ۽ انهن تي باقاعده عمل ڪيو وڃي ٿو.

ساڳيو نشان ٻن سماجن ۾ متضاد معنيٰ بہ ڏيکاري ٿو. يورپ ۾ آڱوٺو ڏيکارڻ کي ”OK“ نيڪ آهي، سمجهيو وڃي ٿو. هرڪو اهائي معنيٰ وٺي ٿو. پر اسان وٽ ان جي معنيٰ ابتڙ آهي، آڱوٺو ڏيکارڻ معنيٰ ڪم ڪان ٽپ جواب. انگريز عام رستن تي ٽوپي لاهي، ڪو ساز پيا وڄائيندا ۽ ماڻهو ڪين خيرات طور ان ٽوپي ۾ پيسا پيا وجهندا. پر سنڌي سماج ۾ اهڙي عمل کي گهٽو خراب سمجهيو وڃي ٿو بلڪ عزت ۽ شان جي خلاف سمجهيو وڃي ٿو. چوڻي آهي تہ: ”پَلي بک پرم جي شال نہ وڃي شان، الله ڏي ايمان، گوڏا ڏئي گذارجي“.

اُهڃاڻ (Symbols)

اهڃاڻ يا آثار پڻ لغت جي جزن ۾ وڏي اهميت وارا ليکيا وڃن ٿا. انهن جون علامتون هر ٻوليءَ ۾ الڳ بہ ٿي سگهن ٿيون. مثلاً پري کان ڪا دونهين دکندي نظر اچي تہ ان جي معنيٰ تہ ڪو بني بشر اتي رهي ٿو. ننڍي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪنڊ جو مشهور ڪهاڻيڪار ڪرشن چندر پنهنجي هڪ ڪهاڻي ۾ مڪالمو لکي ٿو ته:

”هو ڏرتتيءَ ۾، سُر سان وڏي آواز ۾ ڳائي رهيو آهي، ان جو مطلب ته ونس پاڻي ضرور هوندو ۽ پي صورت ۾، هو ايڏي وڏي آواز ۾، سر سان ڳائي نه سگهي ها.“ تازيون ’ڦولڙيون‘ ڏسي ڪو سمجهي سگهي ٿو ته هينئر هتان ڪا رڍ يا ٻڪري گذري آهي. رستي تي ڊپ ڄمي وڃن ته ان جو مطلب ٿيو ته هاڻي اتان ماڻهن جو گذر نه آهي. ان ڪي شاهه سائين ”آوات“ سڏيو آهي: ”اڃا تون آوات، واٽان پاسي ويسري“ (ڪوهياري) پر جي لنگهه سولو آهي. ماڻهن ۽ انن جا پيرا آهن يعني رستو استعمال هيٺ آهي. ماڻهو-مال اچي وڃي ٿو.

لڳا واٽ وٽن جا، پنهون ڪي پالان
آن ڪي ويندا گڏيا، اهڙي سِٽَ سُوار،
لنگهي ڪالهه قطار تون آئين! اڄ نهارئين.

ته پوءِ بقول ڀٽائي: ”واٽ وندر جي وڻ پيا ڏسيندا“. وڻ ته هڪ جامد شيءِ آهي، اهو وندر جي وسنديءَ بابت ڇا ٻڌائيندو! سماج ۾ اهڙا ڪوڙا اهڃاڻ هوندا آهن، جن مان آساني سان ڪو مفهوم ۽ معنيٰ وٺي سگهجي ٿي.

سماج (Society)

لغت جي حوالي سان ’سماج‘ تمام وسيع مفهوم رکي ٿو. هر سماج جو پسمنظر الڳ الڳ هوندو آهي. ننڍيا ننڍيا گروهه، قبيلا گڏجي سماج جوڙيندا آهن. مڪمل سماج جڙڻ ۾ هزارين ورهيه لڳي ويندا آهن. زندگيءَ جي ان سفر ۾، انسان انفرادي توڙي اجتماعي طور جيڪي ڪجهه ڪري ٿو ته ڪا نئين شيءِ جوڙي ٿو، ڪو نئون راز پڌرو ڪري ٿو، ڪا نئين سوچ پيدا ڪري ٿو. مشغولين لاءِ ڪل خوشي، روئڻ پٽڪو راند روند. زندگي جي هر مظهر لاءِ هو نوان لفظ اصطلاح، محاورا جوڙي ٿو جيڪي ان سماج وارا ڳالهائين ٿا ۽ سمجهن ٿا. ان جو اُهو ئي مطلب وٺن ٿا، جيڪو هزارين ورهيه استعمال هيٺ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رهيو آهي. مثلاً ’ڪڙمي‘ معنيٰ هاري، پوک ڪندڙ ان جي لغوي معنيٰ ته ڪا ٻي آهي. ڪڙمي= ڪڙم يا ڪٽنب وارو. ان لفظ اها معنيٰ ڪيئن ورتي؟

اڳ جڏهن سنڌ ۾ آبپاشي نظام نه هو پوک واهوندن يا نار وسيلي ڪئي ويندي هئي. گذر سفر جو اهو وسيلو هو انڪري چوندا هئا ته ’جت هر، اتي گهر‘. پوک جي پاسي ۾ جهوپڙي اڏي، پوري آڪهه ڏينهن رات ڪاشت جي ڪرت ڪي لڳا پيا هوندا هئا.

ڪڙمي اسم فاعل آهي، ان جو اسم ٿيندو ’ڪڙم‘= قبيلو ان جو ڌاتو آهي ڪُرَ= خاندان. شاهه صاحب ٿو چئي:

جي لوڻ لڳين لائيين، چيري چيري چم.
مون ڪُرَ اڳي نه ڪئو اهڙو ڪوجهو ڪم.
(مارئي)

يعني منهنجي خاندان، ڪڏهن به اهڙو ڪُڌو ڪم نه ڪيو آهي، جو رپين پيسن ۽ محل ماڙين جي عيوض مِٽ مٽائين. ڪڙمي= ڪڙم يا ڪٽنب وارو. ڪڙمي اهو جيڪو پنهنجي پوري ڪٽنب سميت هر ڦار ڪي لڳو پيو هجي.

عبراني ٻوليءَ ۾ ’ليل‘، سرياني ۾ ’لليا‘ ۽ عربيءَ ۾ به ’ليل‘= ”اونداهي“ رات جو اونداهي ٿئي ٿي، ان تصور پٽاندر ان جي اها معنيٰ ورتي وڃي ٿي. قيس (مجنون) جي محبوبه به رنگ جي ڪاري هئي، انڪري متس اهو نالو پيو. (فرهنگ آصفيه ص 2735) شاهه لطيف به ان لفظ کي رات جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي.

ليل نه جاڳيئن لک سينءِ، سُتيئن سڀ رات.
اوڳي اوئيڙن جا ٿي پَهه پڇين پريات.
(ڪوهياري)

عربيءَ ۾ جمل= اٺ. جمال= نوجوان اٺ. جميل= خوبصورت اٺ. سماج ۾ هاڻي انهن لفظن جي معنيٰ بدلجي وئي آهي. اردو ٻوليءَ ۾ ’لونڊو‘ چون ننڍي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇوڪرَ کي پر سنڌي ٻوليءَ ۾ لسي ڇوڪرات کي چون. ۽ گار طور بہ استعمال ٿئي. سماجي طور لفظ پنھنجي حساب سان معنيٰ اختيار ڪن ٿا.

دوڪان (عربي) مذڪر، سنڌيءَ ۾ بہ مذڪر ۽ اردوءَ ۾ مؤنث

شراب (ع) مذڪر، سنڌيءَ ۾ بہ مذڪر ۽ اردوءَ ۾ مؤنث

وحي (ع) مذڪر، سنڌيءَ ۾ بہ مذڪر ۽ اردوءَ ۾ مؤنث

صبح (ع) مذڪر، سنڌيءَ ۾ بہ مذڪر ۽ اردوءَ ۾ مؤنث

ڪتاب (ع) مذڪر، سنڌيءَ ۾ بہ مذڪر ۽ اردوءَ ۾ مؤنث وغيره.

ارواح، اولياءُ، اولاد، اوقاف. عربي لفظ اسم جمع آهن پر سنڌيءَ ۾ واحد طور استعمال ٿين ٿا.

جيئن اصطلاحي معنيٰ: مٿو ڪائڻ= تنگ ڪرڻ (عام طور مٿو تہ ڪائبو ڪين يا وري اهو اصطلاح ٻين ٻولين ۾ ايئن هرگز نہ هوندو) پورو پيچڻ= لفظي معنيٰ پورو معنيٰ منجهيل سُٽ. سر ڪاپائتيءَ ۾ بيت آهي.

ڪوٺي ڪاپائتيءَ کي، پر ۾ پُڇيائون،
اَگلڙي آئون، مون ڪان پورا پِڱا نہ ٿيا!.

پر محاوري مطابق ڳجهارت پيچڻ، مامَ سمجهي وڃڻ وغيره. 'واھ وھي ٿو' وهندو تہ پاڻي آهي، پر اسان وٽ ان طرح استعمال ٿيندو آهي. 'قرب ۾ ڪڙڻ' ڪڙبو تہ رسي يا زنجير سان آهي، پر هتي، اخلاص، ميٺ، محبت سان سوگهو ڪرڻ آهي.

هڪ اصطلاح آهي: ڪانپ ڪڍي ويهڻ۔ چيلھ سان اجرڪ يا ڪپڙو ٻڌي ان جي سهاري ويهڻ.

'ڪانبو ٻڌي ڪڍ پوڻ' = لاهي پاهي پنيان پوڻ.

عام طور ڪانبو ڪڙمي گاھ ڪرڻ وقت پنيان ٻڌندا آهن.

جڏهن پوليس، چورن پڪڙڻ لاءِ، ڪانبو ٻڌي ڪڍ پئي، تڏهن مس ٿا پر ٿي (اصطلاحن جي اصليت= ڊاڪٽر سنديلو (93) ص 114) 'ڦُلن مٺ ڏيڻ'= خسيس معاوضو ڏيڻ (سڳ جي حالت ۾، نياڻيءَ جي شاديءَ ۾ ويچاري ڪان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪا قلن مٿ پچندي سا ڏيندو (اصطلاحن جي اصليت ص 111) 'ڪانگِ اُڏائڻ'= قاصد روانو ڪرڻ، نياپا موڪلڻ (اصطلاحن جي اصليت ص 115)

'ڪوڙين پڇين ڪانگ، اڏايام اچيج تون'

(مومل راڻو)

'ٻري ٻيڙيءَ ۾ واٽيو ڳورو'= غريب جو واهي الله.

اڳ درياهه تي پُليون ڪونه هونديون هيون، جنهن ڪري واپار ۽ ماڻهن جي اچ وڃ جو واحد وسيلو ٻيڙيون هونديون هيون. جيڪي آٽڻ ۽ نيئڻ جو ڪم ڪنديون هيون.

ڳالهه ٿا ڪن ته هڪڙي ٻيڙي اچا ڪناري ڪان تورو اڳيرو مس تي ته ٻيڙي ٻڏڻ جو انديشو نظر آيو. ناکئي چيو ته "ڪجهه ماڻهو لهن، نه ته ٻيڙي درياهه داخل ٿيندي" هر ڪو پيو لنوائي ته 'مان نه لهان' پلا لهي سو ڪير! آخر فيصلو ٿيو ته قطارون ڪيو جنهن جو نائون نمبرا چي اهو لهي وڃي. اتفاق اهڙو ٿيو جو هر قطار ۾ نائين نمبر تي ڪو واٽيو هو. اهڙي طرح ڪي 25 واٽيا لهي ويا. ان تي ڪنهن چيو ته ٻري ٻيڙيءَ ۾ واٽيو ڳورو. (4)

مذهب (Religion)

هر مذهب جي تاريخ، فلسفو ۽ سماجي بيهڪ الڳ ٿئي ٿي. هر مذهب معاشري ۾ نوان قدر ۽ قاعدا متعارف ڪرائي ٿو. مخصوص اصولن، قاعدن ۽ قدرن کي الڳ معنيٰ ڏني وڃي ٿي، اصل ٻوليءَ کانسواءِ ٻين ٻولين ۾ اُهي الفاظ ۽ اصطلاح نرالو روپ وٺن ٿا. مثلاً مسجد_ مسيت، وضو_ بضو، بانگ_ ٻانگ، پر انهن جي معنيٰ اُها ئي ٿئي ٿي، جيڪا مذهب مقرر ڪري ٿو.

'عقيدو' لفظ 'عقد' مان ورتل آهي، ان جي معنيٰ آهي= 'ڳنڍ' يعني جيڪي ڪجهه چيو ويو آهي، اهو صحيح آهي. ان تي عمل ڪريو ان ڳنڍ کي کولڻ جي ضرورت نه آهي. نئڍي ڪنڊ ۾ به عقيدي جو اهو تصور آهي، ان کي 'گرنٿ' چون ٿا. گرنٿ= ڳنڍ 'گروگرنٿ' سکن جو مقدس ڪتاب آهي. 'آيت'= نشاني، علامت، اهڃاڻ. پر مذهبي پسمنظر ۾ ان جي معنيٰ قرآن جو قول ٻيهندي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عربيءَ ۾ 'عقب' = پويان. يعقوب= پويان ايندڙ پر مذهبي طور اهو هڪ نبيءَ جو نالو آهي. سندس اصل نالو اسرائيل هو. بني اسرائيل ۾ سندس 12 پٽن الڳ الڳ فرقن جي پرچار ڪئي، جيئن ته هو پنهنجي پٽ حضرت يوسف جي پويان مصر تائين ويو انڪري کيس 'يعقوب' سڏيو ويو.

'عَصا'= لٺ پر مذهبي طور ان جي هڪ الڳ معنيٰ مقرر ڪئي وئي آهي، اُها لٺ جيڪا مولوي صاحب خطبي وقت کڻي بيهي، فارسيءَ ۾ 'گدا' جي معنيٰ به لٺ آهي، پر اُها لٺ، جيڪا فقير کڻي هلي.

'عرفات' مڪي لڳ هڪ ميدان جو نالو آهي، ساڳي ريت 'ڪربلا' به ڪوفي ۾ ميدان جو نالو آهي، جتي حضرت امام حسين عليه السلام کي يزيد دوکي سان گهرائي شهيد ڪيو. مذهبي لحاظ کان انهن ميدانن جي سڃاڻپ ۾ مفهوم الڳ آهي.

ثقافت (Culture)

مذهب جيان ثقافت جا به پنهنجا الڳ رنگ ۽ روپ آهن. هر قوم جي ثقافت الڳ ٿئي ٿي، جنهن سان ان جي سڃاڻپ ٿئي ٿي. ان جي تفصيل ۾ وڃڻ بجاءِ ڪن خاص ثقافتي شين، رسمن ۽ قدرن جو ذڪر ڪجي ٿو.

'اجرڪ' سنڌي ثقافت جو خاص اهڃاڻ آهي، جنهن جا آثار موهن جي دڙي مان مليا آهن. ان لاءِ ائين چوڻ ته اهو عربي ٻوليءَ جي 'ازرق' مان نڪتل آهي، اها خام خيالي آهي. سنڌ جا ماڻهو هزارن ورهين کان اهو اوڍيندا پيا اچن. چون ٿا ته حضرت عيسيٰ ع کي جنهن ڪپڙي ۾ ويڙهي دفن ڪيو ويو هو، اهو اجرڪ جو ڪپڙو هو. جڏهن عباسي خليفن هتان جي مشهور حڪمين، راڏن (ٻورچين) کي گهرايو هو ته به هو ان پوشاڪ ۾ ويا هئا. نبي پاڪﷺ جي دور ۾ به سنڌي ماڻهو پوشاڪ ۾ پڌرا هوندا هئا. اُهي جيڪي پهريندا هئا، انهن جا مخصوص نالا هئا. پٽڪو چولو ڪائنچ، سٿڻ، گوڏ، ڪٽي وغيره.

سنڌي ماڻهو قديم دور کان مالوند رهيا آهن. وٽن ان ڪرت سان لاڳاپيل هزارين لفظ ۽ اصطلاح آهن، جيڪي ٻين ٻولين ۾ نه آهن، مثلاً:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

'جوٽ جوٽڻ'= پاڃاري ۾ ڏاند ڍڪائڻ. پاٽي وهائڻ= زمين کي پاٽي ڏيڻ 'پيل ٽيڻ'= فصل ناس ٿيڻ. چونڊو ڪرڻ= ڦٽيون چونڊڻ يا پڪل سنگ ميڙڻ وغيره.

شاديءَ جي هڪ رسم 'ڍڪڻ پيچڻ' آهي، جنهن موجب گهوٽ ڍڪڻ پيچندو آهي. ان ڪري جڏهن گهوٽ، ڪنوار جي گهر ايندو آهي تہ اول ڪيس ننڍو ڍڪڻ ڏيندا آهن، جنهن کي هو پير جي ڪُڙيءَ سان پيچندو آهي. جيڪڏهن نہ پيچي سگهيو تہ ياڙيو ليکيو ويندو پر جي پير آڏو ترچو رکيائين تہ ان کي بدسنوڻ سمجهندا آهن. ان رسم جو ذڪر شاهہ لطيف بہ ڪيو آهي:

پوڇا ڏنم پير، ڍڪڻ مٿي ڍول جا،
مون ياڻيو تنهن وير، ڪوجهي ڪندو پريتڙي
(ليلا چنيسر)

مهل موقعو (Situation)

جديد لسانيات جو ماهر ڪرسٽين مالم ڪيجر (Kirsten Malmkiar) پنهنجي ڪتاب The Linguistic Encyclopedia ۾ ان لاءِ مثال ڏيندي لکي ٿو تہ: "Those black clouds mean rain" (5)

ڪارن ڪڪرن جو مطلب تہ مينهن آيو. جنهن لاءِ اسان جو شاعر شاهہ لطيف پڻ صورتحال ڏسي چئي ٿو:

"اڄ پڻ اتر پار ڏي ڪڪريون ڪاريون،
وسي تو وڏ ڦڙو ٺهڪن ٺيون تاريون."
(سارنگ)

حالانڪ ڪارن ڪڪرن جي معنيٰ هرگز مينهن نہ آهي، پر صورتحال کي ڏسي، ان جي اها معنيٰ ورتي وئي آهي.

ڪانءَ وڏي انگ ۾ اچي گڏ ٿين ۽ ڪانگيرو/ لُڙڪن تہ سمجهڻ گهرجي تہ ڪو ڪانءُ مري ويو آهي يا ڪري پيو آهي. پر جيڪڏهن جهجهيون ڳجهون لامارا پيون ڏين تہ سمجهڻ گهرجي ڪو جانور مئو پيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن ڪتا گڏجي باهوڙ ڪن تہ سمجهڻ گهرجي تہ ڪو ڏاريو ماڻهو يا چور آيو آهي. جيڪڏهن ڪونجون ڪُڪڪن تہ سمجهڻ گهرجي تہ هو روهہ وڃڻ واريون آهن:

"ڪونجون تيون ڪُڪڪن، جيڪس هلڻ هاريون،
ٻچا پويءِ اتن، وڃن وانڍا ڪنديون".

(ڏهر)

جيڪڏهن واٽ ويندي ڪاٻي پاسي کان تتر ڦڙڪو ڏيئي، اڏامي وڃي تہ معنيٰ اڳتي ڪا مصيبت آهي.

"تتر تڻي مَ تن کي ڏونگر ۾ ڏاٿو": (ديسي) شاهہ سائين ٻئي هنڌ فرمائي ٿو: "اِيءَ نہ ياٽن پير، جيئن ڪينر ڪيريءَ ٽنگيو." (پرياتي). ڪِلي ۾ ساز ٽنگيو پيو آهي. شاهہ لطيف منگتن کي مهڻو ڏيندي فرمائي ٿو تہ: "اهو ياٽن جو ورٿي نہ آهي، جو ساز ٽنگي سمهي رهن. شايد تون ڪنهن ٻئي ڪُرِ مان آهين."

بيان (Description)

لسانيات جي مشهور ماهر ايڊورڊ فائينگن (Edward Finegan) پنهنجي ڪتاب: Language: Its Structure and Use ۾ علم معنيٰ (Semantics) واري ڀاڱي ۾ لغت جا هيٺيان رخ ڏيکاريا آهن:

Social meaning

Descriptive meaning

Affective meaning

اسان لغت جي سماجي (Social) رخن تي تفصيل سان لکيو آهي. باقي رهيل ٻن عنوانن تي سندس ڪتاب جي حوالي سان ذڪر ڪجي ٿو.

بيان ڪيل جملي مان ڪنهن واقعي، مقصد يا صورتحال بابت جيڪا ڄاڻ ملي ٿي، ان کي بياني معنيٰ Descriptive meaning چئجي ٿو. مثلاً John is sleeping in the room ان جملي (بيان) مان ٽي حقيقتون واضح ٿين ٿيون:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪو ماڻهو (جان نالي) ڪنهن عمل (تنبدا) ۾ آهي.
هو آرام ڪري رهيو آهي.
هو هڪ ڪمري ۾ آهي.

ڪمري مان گهنگهرن جو آواز پيو اچي يعني ڪمري ۾ ڪا ناري نچي پئي. پاڙي ۾، اوسارن جو آواز پيو اچي! ڇا اتي فوتگي ٿي آهي.

مطلب تہ بيان مطابق ڪنهن جنس جو عمل/ ردعمل، لاڳاپو ڪيفيت، جيئن روئڻ، ڪلڻ، نچڻ وغيره جو اظهار معلوم ٿي سگهي.(6) "احمد منهنجو ياءُ آهي" يعني تہ اسان ٻنهي جو ماءُ پيءُ هڪ آهي. اسان جو خاندان هڪ آهي.

'رانديڪو نہ ڏيڄ، ٻار روئيندو؟' بظاهر تہ رانديڪو ڀڄي يا ڪٽي اڇلي ڇڏجي، ان سان ڪو فرق نہ ٿو پئي، پر جڏهن ٻار جي سامهون اهڙو عمل ڪيو ويو تہ هو رانديڪي سان پيار خاطر روئندو رڙيون ڪندو جو سندس رانديڪي سان لڳاءُ وارو تعلق آهي.

اِمڪان (Possibility)

جهنگ ۾ شينهن جي گجگوڙ پئي ٻڌجي، امڪان آهي تہ هن ڪي آدم بوءِ آئي هجي، يا هن مونکي ڏسي ورتو هجي، پوءِ تہ مونکي ماري ڇڏيندو! تيز طوفان پيو اچي، ٿي سگهي ٿو تہ منهنجو ڪچو گهر ڊهي پوي. اڱڻ تي بيٺل وڻ ڪري پئي ۽ ڇڄو ڊاهي وجهي!

ڪار تمام تيز ڊوڙندي پئي وڃي، ٿي سگهي ٿو تہ ڪو حادثو ڪري وجهي.

نوجوان بندوق ڪنيون پڳو پيو وڃي، لڳي پيو تہ هو وڙهڻ پيو وڃي.

امڪان لاءِ سنڌيءَ ۾ هڪ مشهور چوڻي آهي تہ: "ڪپرَ متي چوڪرُ وينو ڳڏي، اڄ نہ ٻڏي سڀان ٻڏي".

شاهہ صاحب سر "سسئي آبريءَ" ۾ سسئي جي امڪاني ڪيفيت کي هن ريت بيان ڪيو آهي:

آڇي عزرائيل سُتي جاڳائي سسئي،
ٿي دوڙائي دليل، تہ پنهون ماڻهو موڪليو.

ڪٿ لڌي آهي سسئي ڇرڪ ڀري اٿي ٿي تہ متان پنهون ماڻهو موڪليو هجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاڳاپو (Affection)

هن عنوان مان ايڊورڊ جو مطلب آهي تہ ٻولي ڳالهائيندڙ جو رَويو احساس، جذبو خيال وغيره پرکڻ. هن هيٺيون مثال ڏنو آهي:

John, how many times have I asked you not to change T.V. channels?

"جان توکي ڪيترا ڀيرا جهليو اٿم تہ ٽي وي جا چينل نہ ڦيراءِ" بظاهر تہ اهو سادو جملو آهي، پر چوندڙ جي چڙ يا ناراضگي واضح طور نظر اچي ٿي. (7)

"مٺا جي رات رهين تہ قرب جون ڪچهريون ڪريون" هن جملي مان واضح آهي تہ ڳالهائيندڙ مخاطب کي نهايت سڪ، پيار ۽ پنهنجائپ سان چئي رهيو آهي. مخاطب سندس عزيز پيارو سڪ وارو يا گهڻ گهرو آهي. ان مان سندس رَويي جو اظهار ٿئي ٿو.

"وڃيڪ هڪ اکر بہ نہ ڳالهاءِ نہ تہ ڪندوسانءِ سڌو" هن جملي مان لڳي ٿو تہ هو ڪنهن بدخواه سان ڳالهائي رهيو آهي.

سائين فرمائي ٿو:

"ويندي ڏانهن پرين جُتي جات نہ پائيان" يعني محبوبن ڏانهن ويندي، احترام ادب خاطر آءٌ جتي هرگز ڪين پائيندس. اها ريت اسان وٽ هزارين سال پراڻي آهي: پير سائين پاڳاري ڏانهن ساليانو رجب مهيني ۾ زيارت لاءِ ويندي، سندس مريد عقيدت وچان پير اگهاڙا ڪري ويندا آهن. اهڙي ريت بهاءُ الدين زڪريا جا مريد تنيا فقير ٻارهين مهيني گهيٽا ڏيڻ وقت بہ ملتان تائين پيرن اگهاڙي ويندا هئا.

تاريخ (History)

تاريخ پڻ پنهنجي پسمنظر ۾ هڪ وسيع مضمون آهي، هر قوم جي تاريخ الڳ ٿئي ٿي. تاريخ جو تعلق نسبتي هوندو آهي. عربن 711ع ۾ سنڌ فتح ڪئي. پر سنڌ جي تناظر ۾ ڏٺو وڃي تہ عربن سنڌ تي قبضو ڪيو. انگريزن 1843ع ۾ سنڌ فتح ڪئي. سنڌ جو موقف آهي تہ هنن هڪ آزاد رياست تي قبضو ڪيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تاريخ پنهنجي تات پرج (Content) ۾ هيئت ۾ ڪن واقعن، ويڙهين، ڪن ملڪن ان ڳانيداپي، ڪن سان علحدگي، ڪن شين جي ايجاد، ڪن شين جي تباهي جو نالو آهي. تہ ٻئي طرف سورهيہ سردارن، سخي مڙسن، قومي شعور بيدار ڪندڙ فردن، وطن تان سر گهورينديڙن ۾ ڪلا ڪي اجاگر ڪندڙ ڪلاڪارن جو نالو آهي. انهن سورهين سان لاڳاپيل لفظن ۾ سواءِ ڪن تاريخي چند اصطلاحن جي باقي لغت جي حوالي سان 'تاريخ' ڪا خاص اهميت نہ ٿي رکي.

البت ڪن اشارن، اهڃاڻن سان ڪي واضح مطلب (Meanings) ڪيڍي سگهجن ٿا. جيئن تہ:

هڪ تاريخي چوڻي آهي: 'آيا مير، ڀڳا پير'

ان جو مطلب اهو آهي تہ مير يعني ٽالپر، جيڪي بلوچستان کان آيا هئا، پير مان مراد ڪلهوڙا حڪمران آهن، جيڪي پاڻ کي پير ۽ فقير سڏائيندا هئا. انهن ۾ پير ميان شاهل محمد عباسي ۽ پير ميان الياس عباسي جي مقبرن تي اڄ بہ ڪافي ماڻهو مرادون ڪٽي وڃن ٿا. پوءِ جڏهن ميرن ۽ ڪلهوڙن جي وچ ۾ نفاق وڌيو تہ مير جن وٽ فوجي طاقت هئي، اهي پيرن کي ڀڄائي سنڌ تي حاڪم ٿي ويا.

'الله ڏيوي، ميان ڏيوي، صحبت نہ ڏيوي'

هي بہ ڪلهوڙن جي دور جي چوڻي آهي تہ سنڌن دور ۾ چانڊڪي پرڳڻي (موجوده لاڙڪاڻي ضلعو) جي ڪنهن تعلقي تي صحبت خان ڪاردار (مختيارڪار) هو. صحبت خان ايتريقدر بخيل هو. جو ڪنهن کي بہ ماني ٽڪيءَ جي صلاح نہ ڪندو هو ۽ نہ ڪا خير خيرات ڪندو هو. نہ وري ڪنهن حاجتمند جي مدد ڪندو هو. (8)

بهرحال تاريخي حوالي سان، ڪي اصطلاح تاريخي، قصن ڪهاڻين، ڏانهن اشارو ضرور ڪن ٿا جيئن: ڪارا ڪپڙا ڪرڻ (ڪارا ڪج ڪپڙا ادا نيروٽي-شاهہ) اشارو ڪربلا جو قضيو- 'سوءِ ونڻ' سوڳ ڪرڻ، (عمر جا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تو مل عيد. سا اسان سوءِ ورتي سومرا_شاهه) اشارو عمر_مارئي_ ’آندرُ آڏُ هُئڻ‘= اندر دل، من ڪاڏل هئڻ، من ماندو هُئڻ، جيرو جَلِيلُ هئڻ. (اندر جنين اڏ، ڏونگر سي ڏوريندين_شاهه) سسئي ڏانهن اشارو_ ’پيڙو پڌڻ‘= سڳو پڌڻ، شادي يا مڱڻي وقت گهوٽ جو ڪنوار کي ڳاڙهو ڳانو پڌڻ (سمي سڄاڻي پيڙو پڌس پانهن ۾_شاهه) نوري ڄام تماچي_ سمي سلطان ڪيس سڄاتو ته هوءَ گندري نه هئي پر ڄام خاندان مان هئي.

’نادر خان‘ جو نالو ونڻ سان، سنڌ سان ٿيل ظلمن جا داستان واضح ٿين ٿا. سنڌي ٻوليءَ ۾ تاريخي حوالي سان ’نادر خان = ظالم بادشاهه. ”گهوڙا ڙي گهوڙا“ = ظلم ڙي ظلم _ ان مان مراد آهي ته گهوڙن جو لشڪر ڪاهيندو پيو اچي. اهڙي طرح دودي ۽ چنيسر جا نالا ونڻ سان سندن ڪردار واضح ٿين ٿا. شاهه عنايت شهيد جو نالو يا دولهه دريا خان جو نالو اچڻ سان ازخود اهي تفصيلي واقعا سامهون اچي وڃن ٿا. اهڙي طرح ’وتايو فقير‘ ڳامون سچار، هوشو شيدي جي هڪ الڳ معنيٰ ۽ تاريخ آهي. لغت علامتن، اهڃاڻن واقعن ۽ تاريخي حوالن جو به نالو آهي.

حوالا:

(1) William Bright, International Encyclopedia of Linguistics 1992, p-332.

(2) ندوي، مولانا ابو جلال _ قديم لسانيات جريده نمبر 22 جامع ڪراچي، سال 2004ع ص_ 105

(3) آڏواڻي پيرومل مهرچند، ”گربخشاڻيءَ وارو شاهه جو رسالو“ سنڌ ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، سال 2018ع ص_133

(4) سنديلو عبدالڪريم ڊاڪٽر، ”ڀاڪن جي ڀاڙ“ اسلم پبليڪيشن لاڙڪاڻو ص 7

(5) Finegan, Edward. Language: its structure and use Nelson,

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Australian 2002, p-161

(6) Malmkjaer, Kristen The Linguistics Encyclopedia Published by Routledge, 1991, p-389.

(7) Finegan, Edward. Language: its structure and use Nelson, Australian 2002, p-159-160.

(8) سنڌيلو عبدالڪريم ڊاڪٽر، "پهاڪن جي پاڙ" اسلم پبليڪيشن لاڙڪاڻو ص: 30

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي ٻوليءَ جون لساني خاصيتون ۽ خوبيون

سنڌي ٻوليءَ جو پسمنظر:

سنڌي ٻوليءَ جو پسمنظر هزارن سالن تي محيط آهي. موهن جي دڙي کان وٺي، جڏهن سنڌو سلطنت جو عروج هو. ان جو واپار ذريعي دنيا جي ڪيترن ئي سڌريل ملڪن سان تعلق هو. فطري طور واپار ۽ سماجي لاڳاپن سبب ٻوليءَ ۾ ڪيترائي لفظ آيا ۽ ويندا رهيا. سنسڪرت ۽ پالي ٻوليون ڏرمي ٻوليون هيون. انهن جو اثر چڱو سياويڪ آهي. ان ڪانپوءِ سَتين جي دور (ٽي سؤ ق-م) ۾ فارسي جي آمد ٿئي ٿي. تمام ٿورا قديم آوستا، زند ۽ پهلوي ٻولين جا اثر رهجي ويا. منهنجو اندازو آهي تہ ان دور ۾ ٻنهي ٻولين جي مصدرن ۾ 'ڻ-ن' رواج ۾ آيو هوندو. جيئن: اچڻ-آمدن، وڃڻ-رفتن، ڳالهائڻ-گفتن. ان بعد زورائتو اثر عربن جي دور (711ع) وارو نظر اچي ٿو. جو عام خلق اسلام قبول ڪري ورتو جڏهن تہ هندو طبقو جذيو ڏيئي، پاڻ کي آجا رکندو آيو. عربن ڪانپوءِ سنڌ ۾ سومرن ۽ سمن جي حڪومت شروع ٿئي ٿي، پر حڪومت جي ڪارندن، فوجين توڙي اشرفيہ جي استعمال هيٺ ڏاريون ٻوليون رهيون.

جڏهن ارغونن، ازبڪن، ترخانن، غزنوين، غورين ۽ مغلن (1520-1843) جون حڪومتون هتي راڄ ڪرڻ لڳيون تہ هنن زبردستي ڏنڊي جي زور تي سنڌ ۾ فارسيءَ کي رائج ڪرايو جيڪو فارسي نہ ڳالهائيندو هو ان کي سخت سزائون ڏنيون وينديون هيون. نتيجي طور عام پبلڪ باغي ٿي بيٺي، هنن شهر ڇڏي وڃي واهڻ وسائيا، جتي زندگي جي ضرورت جون سيئي شيون هنن ديسي طريقن سان تيار ڪري ورتيون. هر ڳوٺ ۾ موسم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مطابق فصل، ڦل، ميوات سان گڏ ڪوريءَ حجم، موچي، ڏکڻ، ڪنير، ڏوبي، لوهر، وغيره هوندا هئا. جيڪي ياڻپي واري سرشتي مطابق هڪٻئي سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملايون بيٺا هوندا هئا.

رات جو اوطاقن ۽ اوتارن ۾ محفلون مچنديون هيون، جتي ياڻپي جي چيڙي نبيريءَ سان گڏ، ڳجهارتون، بيت، ڪافيون، لوڪ ڪهاڻيون وغيره ورجائيندا هئا. اسان جي موجوده واهپي واري سنڌي جو سرمايو ان دور ۾ اجري آڇو ٿيو. اهو لوڪ ادب ئي هو جيڪو شاعرن، سگهڙن، سخنورن جي مشق سبب وڌندو ويجهندو رهيو. خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو ته اسان جي ڪلاسيڪي شاعري جو دارومدار ان لوڪ ڏاهپ تي آهي. خود اسان جي لطيف سائين پنهنجي شاعريءَ ۾ سوين سينگار ۽ ڏهس جا لفظ استعمال ڪيا آهن. ڳجهارت ـ ٻجهارت کي ڪيترن ئي تصورن ۾ پيش ڪيو آهي.]ٻولي ٻجهارت جوڳيان سنڌي ذات جي[شاهه لطيف لوڪ ادب کي پنهنجي تخليقي ۽ شعوري سگهه سان جلا بخشي عروج تي پهچايو. اهو قصو ڏگهو آهي، مون ان بابت (80 صفحن) تي مشتمل، تفصيلي ۽ تحقيقي مضمون پنهنجي ڪتاب "شاهه جي ٻولي" ۾ آندو آهي.

سياسي ۽ سماجي طور شاهه سائين جو دور انتشار وارو هو. ڪلهوڙن ۽ ميرن جون پاڻ ۾ دليون ڪتيون ٿي چڪيون هيون، ٻئي طرف مغل به خاموش ڪو نه هئا. سنڌ جي گهڻ گهرن ۽ قومي جوڌن کي ڏيهي حاڪمن جي هٿان ماراڻ ۾ هنن وسان ڪين گهٽايو. ڪيس به ماراڻ جون ڪيئي ڪوششون ڪيون ويون. سائين مهينن جا مهينا ڪيچ پيچ، اتر اوير، لس ٻيلي توڙي ڪاڇي ۾ گم ٿي ويندو هو ته ان جو هڪ سبب اهو به هو جو ان خطي جا سڄاڻ ۽ سڄڻ ڪيس مقامي حالتن ۽ حڪمرانن جي چالن کان آگاهه رکندا هئا. شاهه عنايت جو شهيد ٿيڻ ڪا ايتري سولي ڳالهه ڪا نه هئي. نه وري خيرپور جي ڪُهڙن ۾ 222 مرد مجاهدن کي نماز ۾ شهيد ڪرڻ ڪا آسان ڳالهه هئي. ٻئي طرف حڪمرانن جي هر وقت ڪوشش اها هئي ته مڪاني قبيلا پاڻ ۾ وڙهيل رهن. "پلاند پراڻا ناهن ٿيندا" اهو محاورو ان دور جو آهي. ٻئي قبيلي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي جنگ جوان، چگن مڙسن مارڻ تي، قاتلن کي پنهنجي سردار هٿان پڳ پارائي ويندي هئي، ڏيکيون پٽ جون لهرائي شادمانا ڪيا ويندا هئا. اهڙيءَ ريت ڏرتي ڏٺي قبيلا پاڻ ۾ وڙهندا رهيا. حاڪمن جي ڪن ذات وارن قبيلن کي اندروني طور مدد حاصل هئي.

شاهه لطيف انهن حالتن کي ڏسي "قومي وحدت" جو جهنڊو پنهنجي هٿ ۾ کنيون. ان اورچ انسان ڇا ڪيو جو سنڌي قوم جي گڏيل گڻن (National Characters) کي اجاگر ڪرڻ لاءِ ڪي طريقا (Tools) اختيار ڪيا. انهن ۾ سرفهرست ٻوليءَ کي رکيو جو کيس خبر هئي تہ ٻوليون ئي قومي سڃاڻپ جو اهم ذريعو هونديون آهن. کيس خبر هئي تہ "تي قوم زنده رهي پر جي زبان زنده رهي". ان لاءِ هن شخص اتر کان لاڙ ڪوهستان کان ڪڇ تائين جهد پٽيا. مختلف قبيلن جا خاص لفظ ۽ محاورا يڪجاءِ ڪندو ويو. هو هيٺين طبقي جي پورهيتن: لوهرن، ڪمين ڪاسبين، ڪورين، ڪنڀرن، سوٽهڙن، ماڇين، مهاڻن، رَڃَ مڙسن، قومي سورمن، سورهين وغيره وٽ ويو. هڪ اندازي مطابق شاهه لطيف کي سر سامونڊي، سريراڳ، گهاتو رچڻ لاءِ سامونڊي پٽيءَ ۾ وتي سان گهٽ ۾ گهٽ ٻہ سال انهن سان رهڻو پيو. هنن جو گذر سفر، ڏک ڏوجهرا، وڻجارين جا سور اکين سان ڏٺا. اهي جذبا، اڌما هن پنهنجي شاعري ۾ پوتا. اهڙي طرح ذڪر ڪيل پورهيت طبقي سان سور سليندو، تسليون ڏيندو: "ماندي نہ ٿي مارئي، تنهنجو الله ٻہ آهي" کين قومي وحدت جي اهميت کان آگاهه ڪندو رهيو. ان وچ ۾ هن راڳ کي اهميت سان اجاگر ڪيو. جنهن ۾ سانگين جا سور سمايل هئا. کيس خبر هئي تہ راڳ ويراڳ اهڙي وٽ آهي، جيڪا مثل دلين کي ٻہ جياري سگهي ٿي. انهن ۾ زندگيءَ جو جذبو جاڳائي سگهي ٿي. ان کان علاوه عام ماڻهن کي ڪٺي ڪرڻ جو ڪو ٻيو مؤثر ذريعو ٻہ نہ هو. اڳتي هلي هن راڳ وسيلي سنڌ جي سخي مردن، (چام ڏاتار) سورهين، سام جهليندڙن، آئي ويل اجهو ٿيندڙ، ننگن تان نثار ٿيندڙ قوم لاءِ سر ڏيندڙ وطن لاءِ قرباني لاءِ هميشہ تيار رهندڙ (اڳيان اڏين وٽ، پوين سر سمايا). پنهنجي مقصد لاءِ جبل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جهاڳڻ، ٿڪرن سان ٺڪر ڪائڻ، پنهنجن سان پيار ڪرڻ (جيھا جي تيھا مون مارو ميجيا)، آزاد وطن لاءِ ڪوشش ڪرڻ، عورتن جي عزت ڪرڻ، واپار کي اهميت ڏيڻ، انهن سوداگرن کي سچو چوڻ، اهڙا هزارين گڻ آهن، جن کي سائين پنهنجي شاعري وسيلي اجاگر ڪيو ۽ جهرجهنگ مشهور ڪيو. پنهنجن فقيرن کي تيار ڪيو جيڪي مهل موقعي سان ڪوناپل ڪچهرين ۾ سندس بول ٻڌائيندا هئا.

سائين قومي اهڃاڻ: درد،سور، فراق کي بہ وڏي اهميت ڏني، چاڪاڻ تہ کيس خبر هئي تہ سنڌي قوم هزارن ورهين کان پراون توڙي پنهنجن پاران ڏنل سورن ۾ ورتل آهي. کين سک جو ڪو سمو نہ سُجهي. سدائين سورن ۾ (اڇو تہ سورن واريون ڪريون سور پچار۔ مٺ مٺ سور سيڪمين مون وٽ وٿاٽا۔ مون سان هلي سا، جا جي مِنو نہ ڪري، اندر جنين اڌ ڏونگر سي ڏوريندين. وغيره

لطيف سائينءَ پنهنجي شاعريءَ ۾ فڪري طور وچين واٽ ورتي يعني تصوف. اهو اهڙو متو (Theory) آهي، جنهن سان ٻئي جي دل آزاري نہ ٿي ٿئي. ٻيائي ڪڍي، اندر اجارڻ جو سبق ٿو ملي. پاڻ ۾ ولر ڪرڻ هلڻ جو درس ٿو ملي. "لڪم دين ڪم، وليّ دين۔ لااڪراه في الدين" ڪنهن جي ذاتي معاملن ۾ مداخلت منع آهي. (چڱن سان چڱايون۔ ائين هر ڪو هوءِ، توجيئن نہ ڪري ڪوءِ۔ بڇن سان ڀلايون.)

اهڙا گڻ اجاگر ڪندي، سائين، قومي فڪر سان سلهاڙيل فردن وٽ ويو. سنڌ جي ڪا ڪنڊڪڙڇ سائين ڪا نہ ڇڏي، جتي هو نہ ويو. (اهو تفصيلي احوال، انسائيڪلوپيڊيا آف شاهہ لطيف ڀٽائي، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر پاران 2018ع ۾ شايع ڪيو ويو آهي).

اتر۔ لاڙ ٿر بر۔ ڪاڇوءِ ڪڇ جي سورهيہ مردن، قومي اڳواڻن، سخي مردن سان فردن فردن مليو کين اصل ماجرا کان واقف ڪيو. تہ 'ڏرئون ٿي ڏاريا مِٺ مُٺي جا نہ ٿيا.' اوهان انهن جي آسري نہ ويهو. پنهنجي ٻاريو سٽ کي ساڻ کڻو "هٽڻ هڪلڻ، ساٿي سارڻ، منجهان ٿي مرڪ، وجهن تان نہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فرق رت وهندي راند ۾". (قصو وڏو آهي تفصيل لاءِ ڏسو راقم جو مقالو: قومي وحدت ۽ فڪري جدت لاءِ جدوجهد) ڪتاب "شاهه لطيف هڪ مفڪر" سنڌيڪا اڪيڊمي 1992ع اهڙي طرح سائين پنهنجي حياتيءَ ۾ قومي وحدت وارو خواب جڙندي ڏٺو.

شاهه لطيف جي ٻوليءَ جي سماجي، سياسي، اقتصادي پسمنظر کي سمجهڻ سان گڏ، هن محدود ايراضي واري ٻولي کي ڪهڙي ريت وسعت ۽ جامعيت ڏني، ان تي اڃا وڏيڪ ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي.

هتي مون عالمي طور ٻولين جي خاص خاصيتن جو ذڪر ڪيو آهي. ان موضوع تي بہ سنڌي ادب ۾ گهٽ لکيو ويو آهي. ڪوشش ڪئي اٿم تہ انهن خاصيتن جي پيٽ سنڌي ٻوليءَ جي حوالي سان ڪندو هلان. ان لاءِ مثال سڀ رسالي مان ڪٺان، اهو بہ پنهنجي مٿي وڏو ۽ عالمگير موضوع آهي. ابتدا ڪئي اٿم. ڪي نرنيهي ان کي توڙ رسائيندا، يا جيئن ئي "جامع لغات لطيف" جو ڪم پورو ٿيو تہ ان موضوع تي وڌيڪ وسعت سان لکڻ جي ڪوشش ڪبي.

پنهنجي تاريخي، سماجي، ثقافتي ۽ اقتصادي پسمنظر جي حوالي سان، هر ٻوليءَ جون ڪي نراليون خاصيتون ۽ خصوصيتون ٿين ٿيون، جن بابت ان ٻوليءَ جا ماهر بهتر انداز ۾ وضاحتون ڪري سگهندا آهن. ڪن صورتن ۾، انهن خاصيتن کي نروار ڪرڻ لاءِ الڳ قاعدا قانون پڻ جوڙيا ويندا آهن. فارسي لفظن جي مصدر ۾ آخر ۾ "ن" ايندو آهي جيئن: خوردن، نشتن، آمدن، رفتن وغيره هندي ۽ اردو ۾ "نا" ايندو آهي. جيئن: آنا، جانا، کهانا، لکهنا، سونا، جاڳنا وغيره سنڌي مصدر پڻ آخر ۾ "ڻ" اچڻ سان ٺهي ٿو. جيئن لڏڻ، اچڻ، وڃڻ، کائڻ، کيڏڻ وغيره.

عربي مصدرن جا قاعدا الڳ آهن. انهن جو بنياد لفظ جو مادو هوندو آهي، جيڪو اڪثر فعل ماضي مجهول هوندو آهي. جيئن: ذهب، ضرب، فعل، علم، ڪتب وغيره. سنڌي مصدر فعل امر حال مان ٺاهيا ويندا آهن، لک ـ لکڻ، پڙهه ـ پڙهڻ، ڏس ـ ڏسڻ، اچ ـ اچڻ وغيره.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

البت علم لسانيات جي حوالي سان، ڪي خصوصيتون گڏيل تين ٿيون، جيڪي هر ٻوليءَ ۾ نظر اچن ٿيون. انهن ۾ مکيه خاصيتون هيٺين ريت آهن:

- خاصيت ادغام (Assimilation)
- خاصيت اڪرمٽ (Metathesis)
- خاصيت بدل (Mutation)
- خاصيت حذف (Elision)
- دخيل الفاظ (Adopted Words)

خاصيت اِدغام (Assimilation)

اِدغام عربي زبان جو لفظ آهي. ان جي لفظي معنيٰ آهي: لغام چاڙهڻ يا ضابطي هيٺ آڻڻ. جڏهن ته علم لسانيات ۾ ان جو مفهوم ان طرح آهي ته: ڪن حرفن/ صوتين/ سُرن (Vowels) يا ڪن صورتن ۾ ٻن پدن (Syllables) ۾ ڪن صورتن ۾ ٻن لفظن (Words) جو پاڻ ۾ ملي هڪ ٽيون يا هڪ معنيٰ وارو لفظ ٺاهڻ.

ٻين لفظن ۾

- اِدغام ۾ بيشڪ ٻه آوان ٻه صوتيا يا ٻه لفظ جڙن ٿا، پر انهن جا آواز ملي يا مدغم ٿي هڪ ٿي وڃن ٿا.
- مرڪب لفظن ۾ ٻه لفظ ملي هڪ ٽيون لفظ ٺاهين ٿا يا ڪا اڳياڙي يا پڇاڙي ڳنڍي ٻيو لفظ ٺاهجي ٿو.
- پيچيده لفظن ۾ اڳياڙي پڇاڙي ڳنڍڻ سان ڪي آواز گم ٿي وڃن ٿا.

جيئن هڪ لفظ آهي 'رُدالي' اصل ۾ اهو ٻن لفظن: رُود= روڄ، راڙو+ والي= واري يعني روڄ ڪندڙ عورت. اهو لفظ هندي، سنڌي، پنجابي، سرائيڪي ٻولين ۾ ٻه عام آهي. اسان وٽ خاص ڪري حيدرآباد، خيرپور ۽ ڪن ٻين شهرن ۾ اڄ ٻه اهڙيون عورتون آهن، جيڪي پيسن تي اچي فوتيءَ لاءِ پار ڪڍي روئنديون آهن. انهن سان گڏ گهر جون ٻيون عورتون ٻه اوسارا ڪنديون آهن. ممڪن آهي ته اهو لفظ 'ميرن جي دور' ۾ جڙيو هجي؛ ڇاڪاڻ ته لفظ جي بيهڪ ٻڌائي ٿي. اهو ٻه ممڪن آهي ته 'رود' جو د> ڄ ۾ بدليو هجي ۽ رود > روڄ ٿيو هجي يا وري روڄ مان رود جڙيو هجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انگريزيءَ ۾ لفظن جي اهڙي جڙاوت واري عمل کي Assimilation چون ٿا. جنهن لاءِ لسانيات جو ماهر ايڊورڊ فنگين لکي ٿو تہ:

Assimilation is the influence that one sound exerts on an adjacent one, changing it so that the two sounds become more alike in their phonetic properties. (1)

"ٻوليءَ ۾ اِدغام ان عمل کي چئجي ٿو جنهن ۾ زورائتا آواز ڀروارن آوازن تي اثرانداز ٿي، نئون لفظ ٺاهين ٿا." 'ادغام' لاءِ ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو تہ (صرفي اصطلاح) ٻن اعرابن يا حرفن جو ملي هڪ آواز ٿيڻ. سنسڪرت وياڪرڻ ۾ ادغام کي "سَنڌي" چوندا آهن. ان جو ڌاتو "سَنڌ" آهي. عام طور اسان وٽ "سَنڌو-سَنڌي سان ملائڻ" محاورو آهي. ٻن عضون يا شين (ڪاٺ، لوهہ وغيره) جي ميلاپ کي بہ 'سَنڌ' چوندا آهيون. هڪ راءِ اها بہ آهي تہ مختلف درياهہ، نديون ملي سنڌو درياهہ يا ندي جوڙين ٿيون. ٻين لفظن ۾ مختلف ندين جي ميلاپ کي 'سنڌو ندي' سڏيو ويجي ٿو.

عربي لفظ 'جلاّد' اصل ۾ 'جل+لاد' آهي، پوءِ ٻئي لام گڏجي هڪ آواز ڪن ٿا. (2) يا وري فارسي شعر جي هڪ مصرع آهي تہ:

"چشم بدور- دلِ ماشاد"

اتي 'بَدور' اصلَ ۾ 'بددور' آهي. شل توکي بري نظر نہ لڳي (توکي ڏسي) منهنجي دل ڏاڍي خوش آهي.

'خوددار' ڳالهائڻ مهل 'خودار' ٿو ٻڌڻ ۾ اچي.

شاهہ عبداللطيف ڀٽائي کي عام لساني اصولن جي چڱي طرح خبر هئي، ڇاڪاڻ تہ پاڻ سنڌيءَ سان گڏ، عربي، فارسي، هندي سنسڪرت ٻوليءَ جو وڏو ڄاڻو هو جن جو هن پنهنجي شاعريءَ ۾ نهايت موزون استعمال ڪيو آهي، ۽ ڪن ڏارين لفظن ۾ ٻولي جي اصولن مطابق ڦيرڦار بہ ڪئي آهي. پاڻ بہ لفظ 'ادغام' ساڳي معنيٰ ۽ مفهوم سان استعمال ڪيو اٿائين. فرمائي ٿو:

ڪثرت آهي قرب ۾، ادغام ۾ اعراب
ڪهڙي منجهہ حساب، هئڻ منهنجو هوت ريءَ
(سهڻي-وائي-11)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساڳي سُر ۾ فرمائي ٿو:

'گهڙي گهڙو هٿ ڪري، الاهي توهار'

توهار < تو= تنهنجي+آهر=آڌار= وسيلي. يا الله! سهڻي درياهه ۾ تنهنجي آڌار آسري، گهڙو ڪٺي گهڙي پئي آهي.

سُر يمن ڪلياڻ ۾ فرمائي ٿو تہ:

سَگهن سُڌ نہ سور جي، ٿا رنڪن رنجوري،
پئا آهن پَٽ ۾، مٿن ماموري

'ماموري' ٻن لفظن: مها= وڏي+ماري= موت ڏيندڙ بيماري= وڏي آفت، طاعون جو مرڪب آهي. بيت مطابق: جيڪي سَگها= صحتمند آهن، تن کي سورن جي ڪا ڪل ئي نہ آهي. جيڪي ڏکايل آهن، سي ڳُٺڪن ۾ ڪِنجهن ٿا. اگهن مٿان ڪا وڏي وبا اچي وئي آهي، جو هو هلڻ ڦرڻ جهڙا نہ آهن ۽ پٽ تي پيا آهن.

لفظ آهي "پَئنڌ"= ٽلهو يا مضبوط رسو جيڪو جانورن خاص طور مست اٺ کي ٻڌندا آهن. ڪن هنڌن تي اهڙي رسي سان اٺ جون چارئي ٽنگون ۾ ڳچي ملائي ٻڌندا آهن. چاڪاڻ تہ مست اٺ ماڻهو کي بہ چڪي وجهندو آهي. لطيف سائين فرمائي ٿو:

نو نيِڙ ڏهہ ڏاوڻيون، پنڌرهن "پئنڌ" پياس،
جڏهن سجڻ ياد پياس، تہ چِرڪ چِنائين هيڪڙي
(ڪنيات)

اهو لفظ اصل ۾ پاڃ= پيير+ بند= رسا، اڳين ۽ پوين پيرن ٻڌڻ جا رسا آهن.

حوالا:

1. Finegan, Language, its structure and use, Thomson learning 2002, p-57.

2. گربخشاڻي هہ م چند "شاهہ جو رسالو" ـ جلد2، ڪمشنر پريس، ڪراچي 1924ع، ص ـ 331.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خاصيت اڪر مٽ (Metathesis)

علم لسانيات ۾ ان اصطلاح جي تشريح ان ريت ڪئي وئي آهي تہ ٻن لفظن، پدن، حرفن جو پاڻ ۾ جاءِ مٽائڻ يا اڳتي پوئتي ٿيڻ. جيئن پ ۽ چ جي مٽاسٽا. مثلاً ڪي 'چپي' چون تہ ڪي 'پچي' چ ۽ ڪ جي ادل بدل جيئن: 'چِڪَ' ۽ 'ڪِچ' سنڌي ٻوليءَ ۾ ان خاصيت جو بهترين مثال 'نَڪ چُٽو' آهي. يعني نڪ مان خراب وار چونڊيندڙ هڪ اوزار، ان کي عام محاوري ۾ چون 'نِچڪٽو.'

انگريزي ٻوليءَ جو عالم ڊيوڊ ڪرسٽل (David Crystal) ان خاصيت بابت لکي ٿو تہ:

Metathesis: An alteration in the normal sequence of syllables, words, or others units. The effects may be heard in everyday speech (as when people say aks for ask), but it is also a noticeable feature of language history. (1)

"عام لفظن جي ترتيب ۾ ڦيرڦار ادل بدل عام طور آوازن/حرفن ۾ جيڪا روزمره جي ٻوليءَ ۾ ٻڌڻ ۾ اچي، البت لفظ جي معنيٰ ساڳي رهي. هن هڪ مثال پڻ ڏنو آهي، لکي ٿو قديم انگريزيءَ ۾ . 'hros' لکيو ۽ پڙهيو ويندو هو جنهن کي جديد ٻوليءَ ۾ 'Horse' لکيو ۽ پڙهيو وڃي ٿو."

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌي ٻوليءَ جي ان خصوصيت تي بحث ڪندي لکي ٿو تہ:

اصلي لفظ 'پرهڻ' هو بمعنيٰ پائڻ يا ڍڪڻ ۽ 'پهرڻ' ۽ پهرائڻ لفظ مال سان مخصوص هو مگر خصوصيت قلب (اڪر مٽ) هيٺ 'پرهڻ' ڪان وڌيڪ عام محاوري ۾ استعمال هن وقت 'پهرڻ' جو آهي. مثلاً

"پنهنجا ساريج سومرا، هو جي پهرين پٽ"

(شاهہ)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يعني مال سان ڀرين.

”تيو ايمان عالم ۾، هليا ڇيڙي ڏڻ ڏنار.
ڦري آيا ڀٽن تي، ’ٻاجهي‘ چئي، ٻڪرار.“

يعني ٻڪرين سان ڦري آيا.

اهو لفظ شاهہ لطيف هن طرح استعمال ڪيو آهي:

”پٽ نہ پرهيان سومرا، جانڪيتان جيان.“
(مارئي)
عمر چو آن ڪيئن پٽ پرهيان سومرا.
(مارئي)

يعني: پٽ پايان يا اوڏيان.

ٻئي هنڌ فرمائي ٿو تہ:

”اگهاڙيون آتڻ ۾، پنهنجون پراهيو“
(سسئي آبري)
”پونڙيون مصحف مٿي آهن پوش،
پرهيا قبرن مٿي پيرن جي پڙ.“

يعني: قبرن تي پيل يا ڏڪيل پڙ.

مگر هن وقت اصل لفظ ’پرهڻ‘ تي مقلوب محاوره ’ڦرهڻ‘ غالب ٿي چڪو آهي. حمل فقير چئي ٿو:

اسين ماڻهو پٽ جا، سي ڪيئن ڦريون پٽ،
سي مِٽ ميان سومرا، تون مير ڳولي لهہ مٽُ.

ساڳئي اصول هيٺ ڊاڪٽر صاحب فارسي لفظ ’همراهہ‘ = گڏ هلندڙ راهي، ساٿي کي سنڌي تقليب (اکر مٽ) مطابق ’هرماهہ‘ معنيٰ عام ماڻهو ساٿي سڏي ٿو. (2)

لفظن جي اهڙي ڦيرڦار جو هڪ سبب حرفن جي ٻاڻ ۾ صوتي مٿاسنا آهي، ٻيو ان جو وڏو ڪارڻ لهجن جو آهي. لهجن ۾ لفظن جي صورت ٿوري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گهٽجي تبديل ٿيندي آهي: مثلاً ڪٿي چون ’ڏيو‘ تہ ڪٿي ’ٻڏو‘. ڪاٿي چون ’گبري‘ تہ ڪٿي اُچارين ’ٻگري‘ جو فارسي لفظ ’بغلي‘ جو بگاڙ آهي. شاهہ لطيف بہ ان صورت ۾ استعمال ڪيو آهي:

”ٻک وڏائون بگرين، جوڳي ڪندا جُڃ
طلب نہ رکن طعام جي اوتيو پيين اُڃ
(رامڪلي)

ٻسه= ٽڪڙو چوٿون جلد. ان جي تقليبي صورت ٿيندي ’پهس‘ شاهہ صاحب ميي کي تاڪيد ڪندي چئي ٿو تہ جلد پڪيءَ جيئن پهچاءِ.

”ننڊو تان ڪوهہ؟ پر وڪين آهي وترو
وجي ڪاڪ ڪنڌِنِ ۾ پهس پکي جنءَ پوءِ
ان ڳر سندو ڪوءِ، ميو ماٺو نہ ٿئي.“
(مومل راڻو)

مومل، سوڍي کي ٿي چئي تہ تو ايتري دير ڪئي، مون صبر سان وقت گذاريو هاڻي مون کي ان صبر توبہ ڪرائي آهي. لفظ ’ڪرايم‘ کي شاهہ صاحب ’ڪاريم‘ ڪيو آهي.

”سندي صبر ساڻ توبه ڪاريم تڪڙي“

ساڳئي فعل جي هڪ ٻي صورت

”موٽي ڪاريا مگٽي طرح تنبي کي تان“(3)

ڪن عالمن جو خيال آهي تہ فارسي ٻوليءَ جو لفظ ’آماج‘ معنيٰ: نشانو تير چٽڻ جو نشان. هدف ـ اهو لفظ ڦري ٿيو ’آجام‘ جنهن کي وري شاهہ صاحب بدلائي ’آچام‘ ڪيو آهي، معنيٰ اُهائي ساڳي اٿس.

”محبت جي ميدان ۾، عاشق ٿي آچام“
(ڪلياڻ)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

’ورچڻ‘ عام سنڌي محاوري جو لفظ آهي، ان جي معنيٰ آهي: بيزار ٿيڻ، ڪڪ ٿيڻ، ٿڪجڻ، رنج ٿيڻ وغيره. شاهه لطيف به ان معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي:

ڏکين ڏات پئي هينئڙو لوهه سنداڻ جئن،
ورچي تان نه وئو سنپاري ڪي سڃڻين.
(يمن ڪلياڻ)

ان جي تقليبي صورت آهي ’وچرڻ‘ معنيٰ اُهائي ناراض ٿيڻ، ٿڪجڻ، رنج ٿيڻ وغيره. سائين فرمائي ٿو ته:

”چنڊ ڇُٽين حق، جي وڙهين، جي وچرين
ٻه اکيون ٽيو نڪ، تو ۾ ناهه پيشاني پرينءَ جي.“
(ڪنيات)

’وراڻ‘=موٽائڻ، عام سنڌي محاوري جو لفظ آهي، شاهه صاحب پڻ استعمال ڪيو آهي.

”وهلو ونءُ وراءِ پرين، آءُ ڪانگا وڻ ويهه“
(بروو)

ان جي تقليبي صورت آهي ’وارڻ‘ موٽائڻ، واپس آڻڻ.
شاهه صاحب ان کي هن ريت استعمال ڪيو آهي.

”وارين سي والي، هينئڙو جنهن هٿ ڪيو“
(سهڻي)

سهانگو= سستو گهٽ قيمت وارو عام جام. ان لفظ کي سائين هِن ريت استعمال ڪيو آهي:

”جو ورن وهاتي سو سر وٽ سَرو ساهنگو“
(ڪلياڻ)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خاصيت 'اڪرمٽ' جا ڪجهہ ٻيا مثال:

بندوق	ڏنبوق
ٻنجو	چنبو
قُفل	ڪلف/ ڪرف
چنير	پنجر
بالٽي	باٽلي(4)

ذڪر ڪيل لفظن لاءِ ٻولي جو ڄاڻو سائين علي نواز جتوئي لکي ٿو تہ هن قسم جي تبديل دنيا جي سيني ٻولين ۾ عام آهي.

حوالا:

(1) Crystal David, An Encyclopedic Dictionary of Language & languages, Blackwell Publisher, Oxford, UK, 2nd Edition 1993- p-249

(2) بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش خان "سنڌي لغت" لکپڙهہ_ مهراڻ ٽماهي خاص نمبر سال 1965/4 ص ص. 6_175

(3) گربخشاڻي هہ م چند "شاهہ جو رسالو"_ جلد 3، ڪمشنر پريس، ڪراچي 1924ع، ص 156

(4) جتوئي علي نواز خان حاجن، "علم لسان ۽ سنڌي زبان" سنڌ پرنٽنگ پريس، حيدرآباد 1968 ص 172

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خاصيت بَدل (Mutation)

Mutation: The Action or process of changing in the form or structure of the word, particularly in vowels or consonants, sometimes in Phonemes or in Morphemes. (1)

ترجمو: لفظي شڪل ۾ تبديليءَ جو عمل، جنهن سبب لفظن جي سُرن ويڃن ۾ فرق اچي. ڪن صورتن ۾ لفظ جي صوتين ۽ صرفين ۾ تبديلي اچي ۽ لفظ پنهنجي صوتي صورت يا شڪل، تبديل ڪري ڇڏي

بَدل عربي لفظ آهي، جنهن جي لفظي معنيٰ آهي: مٽجڻ، تبديل ٿيڻ وغيره. لساني لحاظ کان ان جي معنيٰ آهي= اعرابن، صوتين يا صرفين جو پاڻ ۾ مٽجڻ جيئن ٽُرڪي زبان جو لفظ 'قئنچي' خاصِيت بدل ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿيو 'ڪينچي'. عربي لفظ 'نعش' سنڌي ۾ ٿيو 'لاش'. مسجد ٿيو مسيت، بانگ۔ ٻانگ، ڪي سنڌي لفظ سنسڪرت يا هنديءَ ۾ ل ۾ تبديل ٿيندا آهن اها بدل ٻہ طرفي بہ ٿي سگهي ٿي جيئن جل ۔ جر، ڪنول ۔ ڪنور ٻيا لفظ لمات ۔ لپاٽ، تفحص ۔ تپاس وغيره آهن.

تبديليءَ جو اهڙو عمل خاص طور ڊارين ٻولين مان آيل لفظن ۾ وڌيڪ ٿئي ٿو ڇاڪاڻ تہ بقول لسانيات جي ماهر ڊيوڊ ڪرسٽل جي "ڊارين ٻولين جا آواز مختلف هوندا آهن، جيڪي آساني سان سمجهہ ۾ نہ ايندا آهن، پوءِ ساڳئي خاندان سان تعلق رکندڙ سگهارا آواز مٿن غالب پئجي ويندا آهن." (2)

هيٺ شاهہ جي رسالي مان وڌيڪ مثال پيش ڪجن ٿا:

عربي لفظ "آقا"، ترڪي ۾ آقا، فارسي ۾ آغا، پشتو 'آڪا' سنڌيءَ ۾ ٿيو 'آگا'

"والله مع صابرين آگو ايئن چوءِ"
(يمن ڪلياڻ)

"آگي ڪيا اڳمين نسوروئي نور".
(ڪلياڻ)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آئينو فارسي لفظ ’آهينہ‘ مان ورتل آهي. ان جو ڌاتو آهي: آهن= لوهہ_ آهنگر= لوهار. هہ ء ۾ تبديل ٿي آهي. اڳ لوهہ کي گهٽي اهڙو اجرو ڪندا هئا، جو منهن صاف ڏسڻ ۾ ايندو هو. سائين ٿو فرمائي.

”اندر آئينو ڪري، پر ۾ سو پسيج“
(سهٽي)

يعني: پنهنجي اندر کي اهڙو اُجار جو پراڻهون پرين توکي نظر پيو اچي.
سنڌي لفظ ”آوگهڙ“ سنسڪرت جي لفظ ’اوگهٽ‘ جي ابدالي صورت آهي. (يا ان جي ابتڙ سنڌيءَ مان سنسڪرت ۾ ويو) بنيادي معنيٰ اٿس= ڪولڻ، پردو لاهڻ. سائين فرمايو:

”آتڻ ۾ اوگهٽ، ڪانڌ ڪنهين جي مَ ڪري“
(ديسي)

’سج‘ بنيادي لفظ آهي، جيڪو عام رواجي طور استعمال ٿئي ٿو. سائين ان کي ڪيترن هنڌن تي ’سجُ‘ ڪري استعمال ڪيو آهي.

”الُمي سج آوير ڪي، ڏٺائين ڏونگر“
(حسيني)

”سج اُيرندي جا ڪري، سامي سائي روءِ“
(مومل راڻو)

عربي لفظ ”امن“ جي معنيٰ آهي: صلح، سک، سلامتي، حفاظت_ امين ۽ امانت بہ ان لفظ مان ورتل آهن. ان مان سنڌي لفظ جڙيو ”امان“ سائين فرمايو:

”ڪنڌي ساريان ڪان، يا امن امان“
(سريراڳ)

”امان“ لفظ کي سائين ابدالي صورت ڏئي ”اماڻ“ بہ استعمال ڪيو آهي. معنيٰ اٿس: ”امانت“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"عمر اي آماڻ ثابت رکج سومرا"
(مارئي)

'سفيد' لفظ فارسيءَ جو آهي. ان جو اصل اچار آهي 'سپيد' = صاف، اجرو. سائين اصل لفظ جي 'د' کي 'ت' ڪري ڇڏيو آهي.

'سڙهه ڏٺاري صاف ڪر، صابڻ ساڻ سپيت'
(سر حسيني)

لفظ آهي "اِت" يعني ان هنڌ. ان مان وري ٻيا ظرفي لفظ جڙيا: اتان، اتاهين، اتائين وغيره. يعني ان هنڌ تان. شاهه صاحب ان جون هيٺيون ابدالي صورتون پيش ڪيون آهن:

"اڇيو اتاهم گهڙي، جتان جيءَ وڻاءُ"
(سهڻي)

"ٻيا در وڃي مَ ووڙ اِيءَ اُملَ اِتائين سپجي"
(يمن ڪلياڻ)

عربي لفظ آهي "حاذق" معنيٰ اٿس: قابل، پارکو، سُڄيت.
شاهه صاحب به ان معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي:

ڪوهُ نه گرهَڙَ گڏِيين حاذقُ حالُ حُضورِ
پکِي ڀِريين پُورِ ماڙِي ڳُوُنرَ ڳلابَ جا.
(ڪارايل)

ان جي ٺيٺ سنڌي صورت آهي "هاتڪ" معنيٰ ساڳي اٿس:

"ٻڏندي ٻوڙن کي، ڪي هاتڪ هٿ وجهن."
(سهڻي)

سنڌي ٻوليءَ جو لفظ "سڄڻ" = سٺو ماڻهو ضد "ڏُڄڻ" خراب ماڻهو. ساڄن لفظ به ان مان ورتل آهي. ان جي سنڌي صورت سائين هيٺن بيان ڪئي آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"ساڃن آهنجي سور، ڪين جيان تي ڪيچيا."
(حسيني)

شيءِ جي ڪنهن ٽڪري/ حصي کي چون 'ذرو' شاهه صاحب ان کي 'جرا' ڪري ڇڏيو آهي.

'ڏينديس ماهه مرن کي، آئون جرا جيءَ ڪري'
(حسيني)

اصل لفظ آهي 'خان' جنهن مان لفظ 'خانه' جڙيو. بنيادي معنيٰ اٿس، پنهنجي گهر وارو، مال ملڪيت وارو. پوءِ اڳتي هلي اهو لفظ لقب طور استعمال ٿيو. شاهه صاحب ان کي 'ڪان' ڪري پيش ڪيو آهي.

"هو ڪانُ ڪتوري هيرئون مون ۾ صابڻ ڇٽ"
(گربخشاڻي، جلد 2، ص 155)

عربي لفظ صلح= ناهه، ان مان لفظ جڙيو 'مصلحت' شاهه صاحب ان کي خاصيت بدل مطابق بلڪل نئين صورت ڏني آهي:

"اديون عبداللطيف چئي منهنجي محبن سان مصلات"
(ڪاهوڙي)

عربي لفظ آهي "هول" معنيٰ: ڳڻتي، ڪٽڪو وهم فڪر، وسوسو. ان جي سنڌي صورت ٿي: "هورَ" معنيٰ ساڳي. عام محاورو آهي ته "هورا ڪورا" ڇا جي آٿئي= ڪهڙي ڳڻتي ۽ فڪر ۾ پيو آهين. سائين پنهنجي شاعريءَ ۾ عربي صورت سان گڏ سنڌي صورت به استعمال ڪئي آهي:

"تو پڇاڻان سپرين هينئڙي اچنم هَولَ"
(مومل راڻو)

سنڌي صورت:

"ماريو جي معذور، ته هيڪاري هورُ لهي"
(سسئي آبري)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سائين ’هول‘ لفظ جي ٻي معنيٰ بہ ڏني آهي، ’هول‘= لوهي ٽوپلو جيڪو جنگ جي حالت ۾ بچاءَ لاءِ مٿي تي پائبو آهي. (گربخشاڻي جلد3، ص_ 505)

”پاونگ اُپو پڙ ۾ هٽي هزاري هول“
(ڪيڏارو)

پاڙڻ= نباهڻ، وعدو وفا ڪرڻ، ان جو ضمير متصل ٿيندو پاڙج= تون نباءِ، تون وعدو پورو ڪر. سائين ”ڙ“ کي ”ر“ ۾ تبديل ڪيو آهي.

”جي مون سين ڪئي قَول، سي سگها پارج سپرين.“

سنڌي ٻولي جو عام لفظ آهي ’ماٺو‘. ’ماٺپو‘ بہ ان مان جڙيو آهي. پر لاڙي لهجي ۾ ان کي چون ’ماڙهو‘ سائين ڪيترن هنڌن تي اها صورت اختيار ڪئي آهي.

”چُڪس سپ چٽي ماڙهو شهر ڀنڀور جا.“

”تي ٻوڙائي دليل تہ پنهون ماڙهو موڪليو.“
سنڌي ٻوليءَ ۾ لفظ ’مهمان‘ فارسي ٻوليءَ مان آيو آهي. ان جون پاڙون وري سنسڪرت ۾ لڳن ٿيون، جنهن جو اشتقاق ٿيندو مهہ= وڏو+مان= عزت يعني وڏي عزت وارو وڏي مرتبي وارو. فارسي ۾ ’جاٽي‘ کي بہ ’مهمان‘ چون.[...son in law A guest, a] (3) پائنجي ٿو تہ هي لفظ اسان جي ديس جو آهي. خاصيت بدل هيٺ شاهہ صاحب ان جون ٻيون صورتون بہ استعمال ڪيون آهن:

”مون گهر اڄي جي ٿئي، مينڌرو مهماڻ،
پيڪن سوڙو پاڻ، گهرتڙ گهوريان پرينءَ تان.“
(مومل راڻو)

عام سنڌي صورت ’مزمان‘ بہ ڪن هنڌن تي سائين استعمال ڪئي آهي.

”مون پانيو مزمان هميشہ هوندا پرين.“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عربي لفظ مقبول مان مرائيءَ ۾ ٿيو 'ماڪل'= قبول پوڻ، پسند پوڻ. پٺائي سائين ان کي استعمال ڪيو آهي: 'ماڪر' 'ماڪل' جي بگڙيل صورت (4)

"ہي پر ڪنهن نہ پون، ماڪر محبوب سان."
(ڪلياڻ)

لغوي قاعدي مطابق 'س'– 'هہ' ۾ سولائي سان بدلبو رهندو آهي. جيئن: ڦاسي– ڦاهي، گاس–گاهہ ، سانس – ساهہ وغيره. ان اصول هيٺ سنڌي لفظ 'ماس' 'ماه' ۾ تبديل ٿيو جيئن فرمائين ٿا:

"سيخن ماه پچاءِ جان نالو ڳيڙءِ نيه جو"
(ڪلياڻ)

ڊاڪٽر ٽرمپ، مرزا قليچ، پانهي خان اهو قافيو استعمال ڪيو آهي. البت ٻيا قافيا 'ڄ' تي ختم ٿين ٿا. انڪري گربخشاڻي، ڪلياڻ آڏواڻي، عرساڻي، شهواڻي ۽ ڊاڪٽر بلوچ قافيي جي نسبت سان 'سنڄي' استعمال ڪيو آهي. هاڻي اهو لفظ رسالي جو ليکبو.

سنڌي لفظ سَجي= تيار ڪري، تيار ٿي، سنباهي– شاهہ لطيف ان کي تبديل ڪيو آهي، سنڄي= سنباهي تيار ڪري

"پڇج پوءِ پريتڻو پهرين سِرُ سنڄي"
(ڪلياڻ–5 وائي)

لغت جي هڪ ٻئي اصول هيٺ، ر–ل پاڻ ۾ بدليا آهن. جيئن: جر–جل، ہر–ہل، ميرُ– ميلُ، ڪَرَ– ڪل، ڪنور– ڪنول وغيره. سنڌي لفظ سُڌير= ڌيرج وارو ڏاهو/ سياڻو– شاهہ لطيف ان جي صورت بدلائي 'سڌيل' ڪري ڇڏي آهي: معني بلڪل ساڳي

"هينئڙا ٿيءُ سُڌيل، ڪالهہ قريبن لڏيو"
(بروو)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي لفظ ـ نير = ڳوڙها, لڙڪ. شاهہ لطيف ان کي ساڳئي اصول هيٺ تبديل ڪري 'نيل' ڪيو آهي:

"لِکئي لامون ڪوڙيون, نيڻين وهي نيل"
(بروو)

سنڌي لفظ آهي اُهڃاڻ= نشان, علامت, پارپتا ـ بيدل سائين ان جي 'ڃ' کي 'ي' ۾ بدلائي هن طرح استعمال ڪيو آهي:

'آڏوتن اُهياڻ' (بيدل وحدت نامو ص87)

سر معذوريءَ جي بيت جي هڪ سٽ آهي:

"جاڳايس جنبور ڪُتي قريبن جي"

'جنبور' ابدالي صورت آهي 'زنبور' جي. فارسي لفظ جي معنيٰ آهي: ڏينبو يعني ڏينبو جهڙو ڏنگيندڙ اورچ ۽ سجاڳ ڪتو. (5)

اهڙي طرح عربيءَ ۾ تکي هلندڙ اٺ کي 'جماز' چون, پر سائين ان کي 'جماج' ڪري ڇڏيو آهي:

"تر ڏونگر (بر) روهہ, ميي سڀ مناڙيا.
هاٿي آڳڻ آسي ڪوهہ, آهي اُن جماج کي."
(ڪنيات)

سر مومل راڻي ۾ هڪ بيت آهي تہ:

سوڍي سُتي لوءِ ڪا جا مون سان ڳالهہ ڪئي,
سا جي پڌر پوءِ, تہ سرتيون ڪانہ سمهي.
(مومل راڻو)

لفظ لوڪ يعني عام ماڻهو لاءِ سائين 'لوءِ' ڪتب آندو آهي.
(گربخشاڻي جلد ٽيون ص:286)

جنم هندي لفظ آهي. ان جو ڌاتو 'جن'= ڄڻڻ, پيدا ڪرڻ آهي. جنم جي بہ اهائي معنيٰ ٿيندي= پيدائش, ولادت, زندگي, ڄمار وغيره سائين خاصيت بدل هيٺ ان جي صورت بدلائي آهي,

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"وڻڙا سي وَهي، جنب گذاريم جن سين"

(مارئي)

زور= فارسي لفظ جي معنيٰ آهي: طاقت، ڏاڍ، ٻل وغيره

سائين فرمائي ٿو تہ:

درد نہ لهين داروئين، زلف زور ڏنوم،
ڪاڪل ڪاله ڏنوم رخساري تي روپ سين.

(سسئي آبري)

ان جي عوامي صورت هن طرح تبديل ڪئي اٿائين:

"عمر تي جور ڪري، جيلاه راج آڳاهون"

(مارئي)

عربي لفظ آهي 'ملول'= ماندو پريشان، حيران، سائين ان جي صورت بدلائي 'ملور' ڪئي آهي.

"محلين ماندي مارئي، ڏنيم منه ملور"

(مارئي)

عربي لفظن جي بدل واري صورت سائين تمام گهڻي استعمال ڪئي آهي. هيٺيان ٻہ چار مثال ڏسو:

لفظ آهي 'ميت'= لاش، مڙهہ سائين ان کي 'مئٺ' ڪري ڇڏيو.

"مران جي هن هنڌ، تہ نجاهُ مئٺ ملير ڏي"

(مارئي)

لفظ آهي سلامت= محفوظ، سائين ان کي رواجي صورت ۾ 'سلابت' ڪري استعمال ڪيو آهي:

"سر سلابت سپرين! مُرڪڙَ تون مَ مريج"

(ڪاموڏ)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

'همير' سومرا خاندان جو آخري حاڪم هو. انتظامي طور ڪافي ڪمزور هو. ڪانئس واڳون ڄام فيروز الدين عرف ڄام انڙ ورتيون. ڊاڪٽر گربخشاڻي جي راءِ مطابق اهو لفظ اصل 'امير'= حاڪم، بادشاهه آهي. سائين ان کي واحد توڙي جمع جي صورت ۾ استعمال ڪيو آهي.

"همين هڪون، جاڙ جسي کي پاتيون"

(مارئي)

هي چار مثال فارسي لفظن جا ڏجن ٿا، جيڪي خاصيت بدل هيٺ سنڌي محاوري جو حصو بنيا آهن.

گمان= شڪ، شبهو انديشو وغيره. سائين ان کي اصل صورت ۾ پڻ پيش ڪيو آهي.

"هاڻي وچ گمان صحي سڃاتا سپرين"

(آسا)

عوامي لهجي مطابق هن طرح استعمال ڪيو آهي.

"لاهي غير گماڻ اگڻ آءُ اُڪنديين"

(مومل راڻو)

"ڪافور" وڻ جي پيدائش آهي، فرهنگ آصفيه مطابق اهو وڻ چين ۽ ملڪِ ختا ۾ پيدا ٿيندو آهي، پٺي هنڌ ان جي پيدائش جو مثال نه ٿو ملي، اهو خوشبوءِ دار هوندو آهي، جيڪو راڻيون لڱن کي لائينديون آهن ۽ سڄي ڪمري ۾ سرهاڻ ڦهلجي ويندي آهي. فرهنگ آصفيه ۽ فيروز اللغات مطابق اهو لفظ عربي آهي. ڊاڪٽر بلوچ جامع لغات سنڌي ۾ ان جو مادو سنسڪرت "ڪپور" ڄاڻايو آهي. ڊاڪٽر گربخشاڻي جو به اهو رايو آهي. البت ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو ته: "بهشتي چشمي" جو هڪ نالو (جلد 4، ص 329) سائين ان کي 'ڪپور' طور استعمال ڪيو آهي:

"پيس لوهه لطيف چئي ٿيس ڪوڏ ڪپور"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

’طاق‘ لفظ مان ڊاڪٽر گربخشاڻي مطابق سنڌي لفظ ’طاس‘ نهيو آهي. جنهن کي رواجي محاوري ۾ ’تس‘ چئون ٿا. ان جي ننڍي صورت ’تسري‘ به استعمال ۾ آهي. سائين فرمائي ٿو:

آگر اوطاقن ۾ ڪٺوري ڪتن
اوتيائون عبير جا مٿي طاق ٽڙن

يعني اوطاقن ۾ اگر بتيون ٻاريائون ۽ ڪتن تي ڪٺوري هاريائون ۽ پترڙ/ٻندر تي عنبير جا تس هاريائون. سائين ’تس‘ کي ’تس‘ واري صورت ۾ به استعمال ڪيو آهي.

”آٽيون وجهن آهرين سندا توهن تس“
(مارئي)

’چِش‘ مان ڦري ’چس‘ ٿيو معنيٰ وَٽ، ذائقو.

”ميوا ميجر، ماڪيون، سڀ ڪا چکن چس“

’شال‘ هاڻي عام استعمال ۾ آهي، جو مرد توڙي عورتون عام جام اوڍين ٿيون. پر اهو لفظ فارسيءَ جو آهي سائين ان جي سنڌي صورت ’سال‘ استعمال ڪئي آهي:

”سائي سال ڪُلن ۾ سامي سوُن سري“
(مومل راڻو)

به چار مثال مڪاني ٻولين جا ڏجن ٿا:

سنسڪرت ۾ ’مڪٽ‘ چون موڙ ۽ ڇٽ کي، سائين ان جي رواجي صورت ’مگٽ‘ استعمال ڪئي آهي:

”اڇي تي عطر جي، منجها مُگٽ بوءِ“
(مومل راڻو)

سنسڪرت ۾ ’مِهلا‘ چون عورت، ناري کي، هنديءَ ۾ ٿيو ’مهيلا‘. سائين ان لاءِ لفظ استعمال ڪيو آهي ’مهري‘

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"هميراٽا هٽڙا، مهري ڪين مڃيندي"

متي مارونڙن جي.

(مارئي وائي)

’رنگ ڏيڻ‘= پنهنجي مرضيءَ جو رنگ (Color) ڪرڻ. سائين ان لاءِ چئي ٿو: رچن ڏهو رنگ، اصل بيت آهي.

"جان گهڙندا گهاتوئا، تان رچن ڏهو رنگ
سڳائيون ۽ سگ، ڪلاچي ڪين ڪري"

(گهاتو)

سُر سورٺ ۾ فرمائي ٿو:

اگهڻ متي آهجي، ڪمي ڪين قوال،
پلا ڪري پال، امن ڏهو ان کي

مينهن جو ’چيٽو‘، اٺ جو ’ليڏوٽو‘ گڏهه گهوڙي جي لڏ. ٻڪريءَ جون ’ڦولڙيون‘ پر سائين ان کي لاڙي لهجي مطابق ’پولڙيون‘ استعمال ڪيو آهي:

"پاسا پولڙين ۾، ٻانهون سر ٻئي"

(مارئي)

ساٽيهه= وطن، ديس، ملڪ. شاهه صاحب ان کي خاصيت بدل هيئت "ساڙيه" ڪري استعمال ڪيو آهي.

"هي سِرُ ساڙيه سامهون، ممجو نج ميان"

’سُڄاڻ‘= سني ڄاڻ واري، باخبر، هوشيار اهو ٿيو صفت، ان جي اصل فعل واري صورت سائين استعمال ڪئي. يعني راڻي جي مهانڊي ڪو ڪونهي مونکي پيا بہ سوڊا سجهن ٿا يا ’سڄن ٿا‘ "سڄان" دراصل فعل مان تميل آهي. مصدر ’سُڄَڻ‘ مانِ ’سڄان‘

"روءِ راڻي جي ناهه ڪو، سوڊا ٻئا پہ سُڄان"

سنڌي ٻوليءَ جو بنيادي لفظ آهي ’ڌڻ‘ معنيٰ ٻڪرين ۽ رڍن جو وڏو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انگـ جيئن تـ قديم زماني ۾ ناڻو ڪونـ هو تـ گهربل شين جي متاسٽا مال ۽ اناج وسيلي ٿيندي هئي. ان لفظ مان جڙيو 'ڏن'= مال. ملڪيت_اصل ۾ رڍون، ٻڪريون. مالڪ کي چون ڏڻي = ڏڻ وارو. ان جو مؤنث ٿيندو 'ڏڻياڻي' اڳتي هلي 'ڻ' حذف ٿي ويو ۽ لفظ جي صورت بيٺي 'ڏياڻي'= ڏڻ يا مال رکندڙ گهر جي مالڪ. رواجي محاوري ۾ ان کي 'ڏجاڻي' بـ چون. معنيٰ اها ساڳي. سائين اهو لفظ هن طرح استعمال ڪيو آهي:

"پايو پٽين وٺيون، ڪاڪ ڏجاڻيون ڪڪ"

ڪيپٽن اسٽيڪ جي ڊڪشنريءَ ۾ "دنيا" کي "ديجا" لکيل آهي. "نياءُ" (انصاف) کي "جياءُ" "پُنَ" (ثواب) "پيج" ٿئي ٿو اهڙا ٻيا مثال بـ ملن ٿا.

'ويد' تـ عام طور قديم ڪتابن کي چيو وڃي ٿو جنهن ۾ زندگي، جو وڏو فلسفو سمايل آهي. ويد ڄاڻيندڙ پنهنجي دور جا وڏا اڪابر انسان هئا. ڪين جل، ٿل، تارن جي علم سان گڏ، انساني طبيعت جي بـ وڏي ڄاڻ هوندي هئي، سنڌ ۾ وڏن 'طبيبن' کي 'ويج' چوندا هئا.

شاهـ سائين ان جو ڪيترن ئي هنڌن تي ذڪر ڪيو آهي:

ويهڻ ويڄن وٽ، جي سڪين تـ سگهو ٿئين،
اڳين عادت مٽ تـ اگها عاجز نـ ٿئين.
(يمن ڪلياڻ)

وديا <-> وڄا ويد <-> ويج ڪهڙو لفظ پهرين هو ڪهڙو پوءِ نميو ان بحث ۾ نٿا پئون.

عربي ٻوليءَ جو هڪ ٻيو لفظ آهي 'الدڪان'= ٿلهو ويهڻ جي اوچي جاءِ (المنجد. عربي_ اردو لغت ص:331) اڳ هنرمند متاهين زمين تي ويهي، ڪرت ڪندا هئا. عام طور ان کي 'دُڪان' چيو ويندو هو پر ٻهراڙي ۾ ان ڏي 'دڪاڻ' چوندا هئا.

شاهـ سائين بـ عام ڳوناڻو لهجو اختيار ڪيو آهي:

"عاشق معشوقن جو وٺي وبهـ دڪاڻ"
(ڪلياڻ)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساڳي ٻوليءَ جو هڪ ٻيو لفظ آهي: 'طاقت'= زور، ٻَلُ، سگهه، همت: ٻهراڙيءِ ۾ ان کي چون 'ڪاڪت'= سگهه، ٻل، ست.

"ڪرهي ڪاڪت ڇڏي، وريس نہ وائي"
(ڪنيات)

عربي لفظ آهي مدد= ساٿ، سهارو، پنيرائي. ان کي رواجي ٻوليءَ ۾ چئون 'مدت'. سائين بہ اها عام ترڪيب استعمال ڪئي آهي:

"مدت تي ميهارا! يار ساهڙا! سائر سير ۾."
(سهڻي وائي)

فارسي لفظ آهي 'سگ' = ڪتو 'سگبان' ڪتا ڏاريندڙ. سائين ان کي قافئي جي گهرج مطابق 'سڱ' ڪيو آهي:

"تون سپڙ آءٌ سيڪڙو تون صاحب آءٌ سَڱُ
پُڇي تنهنجو پڳهہ ڪلهي پاتم ڪينرو"

(پرڀاتي)

'بادشاهہ' فارسي لفظ آهي. ان جي لفظي معنيٰ آهي: باد= هوا، زماني جو واءُ+ شاهہ= وڏو سگهہ رکندڙ. اهڙو حاڪم، جيڪو زماني جي گردش کي مُنهن ڏيڻ جي قوت رکندو هجي.

شاهہ صاحب ان ۾ بہ تبديليون ڪيون آهن. ب > پ ۽ د > ت ڦيرايو اٿس، ٻهراڙيءَ جي ٻولي، ۾ ان جو اچار اهو هو.

"محبتي ميڙي، ڳوٺ ٻڌجي هيڪڙو
تنين جي ويڙهي، پاٺي ايندو پاتشاهہ"

ان لفظ جي شاهہ سائين هڪ ٻي صورت بہ ڪتب آندي آهي:

"پاڇاهي نہ پاڙيان، سرتيون سُئي ساڻ
ڏکي اُگهاڙن کي، ڪين ڏکيائين پاڻ،
پيم چاپي چاڻ، ابرَ جي اوصاف کي."
(مارئي)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاتشاهہ= نگهبان   پاچاهي= بادشاهي

فارسي ٻوليءَ جو لفظ آهي. 'چشم' اک، نيڻ۔ رسالي جي سر پورب جو بيت آهي تہ:

"سو ور چشمن سان چلي، جو درباري دوس جو"

لوڪ ادب ۾ ان کي چون: 'چم' آنک، اکيان، نيٽ/نيڻ ڪنول چاهہ چشم، عين، اک، خن نيڻ، نيتر، چم.

(سنديلو۔ڏهس نامو ص 1 بيت 4) شمع۔ 'شمع پارينديءِ شب، برهہ باکون ڪڍيون'. ان کي لوڪ ادب ۾ چمان ۽ شمر/چم بہ چون. (ڏهس نامو ص:56) 'پاتال'= عميق يا تمام گهرو پاڻي جو هيٺيون ترو. ان لاءِ لطيف سائين لفظ 'پيال' ڪتب آندو آهي:

"ايندي بوءِ بوتن جي، تون جهلج پب پيال"
(معذوري)

اصطلاحي معنيٰ پب جو هيٺيون پاسو يا پاڙ
سر ڪنيات جي هڪ سٽ آهي:

هاهر ڪندو هل، تہ ڪِجايون ڪرن کي.

ان سٽ جي معنيٰ ٿيندي: اي ڪرها! هونگار ڪندو هَل تہ ڪرن= خراب عادتن وارن، بدنيت ۽ مَدن ماڻهن کي لَکا ئي نہ ڏيون. 'کر' لفظ شاهہ صاحب رقيب جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي.

ڪر جا بہ ڏاتو ملن ٿا: ڪر= ڪريل، ناجائز تعلق رکندڙ هڪ محبوب جو ٻيو عاشق يعني رقيب، حسد ڪندڙ ٻيو فارسي لفظ 'خر'= گڏهہ آهي، جيڪو خاصيت بدل سبب 'ڪر' ٿيو آهي. يعني گڏهہ، بيوقوف، ننر خصليتن وارو.

'عدن' اسان جو پاڙيسري ملڪ هو. جنهن سان چڱي پيماني تي واپار هلندڙ هو. ان جي صورت سائين هن ريت بيماري آهي.

"ساري سبحان وجي عادنئون اُڪتا"

(سريراڳ)

يعني ٻاجهاري ڌڻيءَ کي سارينديءِ وڃي عدن ملڪ پهتا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا:

(1) Oxford Advanced Learners Dictionary, Jonathan Crowther 5th Edition p-767.

(2) Crystal David, An Encyclopedic Dictionary of Language & languages, Blackwell Publisher, Oxford, UK, 2nd Edition 1993, p-260.

(3) Steingass, Dr. Persian-English Dictionary Sang e Meel, Publication, Lahore, 2000. p-1356.

(4) گربخشاڻي، هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو" جلد پهريون، ڪمشنر پريس، ڪراچي، 1923ع، ص 416.

(5) گربخشاڻي، هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو" جلد ٻيون ڪمشنر پريس، ڪراچي، 1924ع، 433.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خاصيت حذف (Elision)

Elision: The omission of Sounds, syllables, or morphemes in words in connected Speech, as shown in such forms as febr‘y, Y‘know, and cup o‘ tea. It contrasts with intrusion. We‘ll Elision is a normal and unavoidable feature of in normal discourse, though it is condemned as lazy speech by purist critics. (1)

ترجمو: لفظن مان آوازن، پدن، يا صرفين جو ڪرڻ، جيئن مٿين مثالن ۾ ڏيکاريو ويو آهي، February مان ’uar‘ حذف ڪيا ويا آهن. you know مان ’ou‘ ۽ ’Cup of tea‘ مان ’f‘ حذف ڪئي وئي آهي ’We ll‘ مان’Wi‘ حذف ڪيا ويا آهن ۽ ان جي جاءِ تي Apostrophy ڏني وئي آهي. ان اصطلاح جو ضد آهي، داخل: (Intrusion). لفظن ۾ نون آوازن، صوتين يا صرفين جو شامل ٿيڻ. حذف ٿيڻ جو عمل ڳالهه ٻولهه ۾ رواجي ۽ ناگزير آهي، جيتوڻيڪ ٻوليءَ کي خالص رکندڙ عالمن پاران حذف ٿيندڙ حرفن کي ڪمزور (Lazy) آواز به سڏيو ويو آهي. (پر ٻولين جي پاڻ ۾ رابطي سبب ان عمل کي روڪڻ ناممڪن آهي.)

’حذف‘ عربي ٻولي جو لفظ آهي. ان جي معنيٰ آهي: ڪِرڻ، گم ٿيڻ وغيره. لساني لحاظ کان اهڙي صرفي خاصيت، جنهن مطابق لفظ مان حرف/صوتيه ڪري پون يا گم ٿي وڃن. مثلاً ’گهڙا منجي‘= گهڙن/دلن رکڻ جي مَنجي. ان مان ’م‘ نڪري لفظ بڻيو: ”گهڙانجي“. ۽ ڪي وري ان کي ’گهڙامچي‘ به چون. هندي لفظ آهي: ’اڇڇا‘= خواهش يا مرضي. ان مان ’ڇ‘ حذف ٿي، هاڻي لفظ ٿيو: اِڇا= خواهش، مرضي. عام طور سنسڪرت جا اهڙا لفظ جن ۾ ’ڪش‘ گڏ ايندا آهن، اهي سنڌي ۾ ’ڪ‘ جو آواز ناهيندا آهن، جيئن: ڪشير= کير، اڪشرِ= اکر، آڪش= اک. ڪش کي ڇ ۾ به بدلائيندا آهن. لڪشمي= ليڇمي، لڪشڻ=ليڇڻ. انهيءَ اصول هيٺ ’آڪشوت‘ سنڌيءَ ۾ ٿيو آکوٽ < اکڙوٽ (2) شاهه صاحب انهيءَ جي اڇا به ننڍي صورت بيان ڪئي آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"آڪون، ڏاڪون سرڪنڊ شاخون جت چوڪا چندن ڪونر"
(مومل راڻو)

يعني جتي اڪڙوٽ، ڏاڪ، صندل ۽ چندن جا جهجها وڻ آهن.

عام سنڌي لفظ "ڏانهن"= طرف آهي، جنهن کي شاهه سائين 'ڏنهه' ڪري استعمال ڪيو آهي.

"اتر ڏنهه آلاپ، ڪالهونڪر ڪونج ڪري"
(ڏهر)

فارسي لفظ آهي "پاره سنگ" يعني پٿر جو ٽڪرو، عام طور جڏهن تارازي جي پڙن ۾ فرق اچي ويندو آهي تہ وزن سڌي ڪرڻ لاءِ، ڪاڻ جي پئي پاسي گهربل تور جو پٿر ڪانيءَ ۾ اڳڙي سان ٻڌو ويندو آهي. ان کي 'پاره سنگ' چئبو آهي. شاهه سائين ان مان 'ر_ء' حذف ڪري نئون لفظ 'پاسنگ' جوڙيو آهي.

"ڏَرَ جيڏو ڏڙونِ، پاسنگ مور نہ پڇٽان"

يعني ان جو هڪ ڏَڙو يا بار ڌرتيءَ جيڏو آهي، ان ۾ ڪيترو پاسنگ پائيبو!

ساڳيءَ سٽ ۾، شاهه صاحب 'ڌرتي' لفظ مان 'تي' حذف ڪري لفظ 'ڌر' استعمال ڪيو آهي:

"ڌر جيڏو ڏڙون، پاسنگ مور نہ پڇٽان"
(رپ)

فارسي لفظ آهي 'خانہ وند'= خانہ= گهر+ وند= وارو گهر وارو مالڪ. ڏٺي، شاهه لطيف فرمائي ٿو تہ:

"خاوند خاص خلقي، محمد مڪائين"
(ڪلياڻ)

هتي خانہ مان "نہ" حذف ڪيو ويو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عربي ٻولي جو لفظ آهي ”جماعت“= ميڙ، ڪٽ، سٿ وغيره ان جي رڪن کي چوَن ”جماعتي“ يعني ساٿي، حامي وغيره. شاهه سائين ان جو همزو حذف ڪري، لفظ استعمال ڪيو آهي:

”ڪوفين ٿهر ڪيو ٿيا جماتي يزيد جا“
(ڪيڏارو)

”ٻئي تنين کان ٻچ، جي جماتي يزيد جا“
(ڪيڏارو)

’اسلحو‘ = هٿيار عربي لفظ جو پهريون حرف حذف ڪري، شاهه سائين هن طرح، استعمال ڪيو آهي:

”ڪوبا ڪلي ڪوڏيا، سائو سِلحدار“
(ڪيڏارو)

عربي ٻولي جو لفظ آهي ”ساعت“ گهڙي، مهل، وير. ان مان ”ع“ حذف ٿي ”سات“ جڙيو آهي، معنيٰ اُهائي: گهڙي، ويل وغيره.

عاشقن الله جي سدا وائي وات،
فاذ ڪروني! اذڪر ڪم، تن ۾ اها تات.
انهن کان ڪا سات، سڄڻ ويل نه وسري.
(ڪلياڻ)

شاهه لطيف اصل صورت وارو لفظ به استعمال ڪيو آهي:

”ڏني ڏينهن ٿيام، ڪه چاڻان ڪمڙا پرين،
تنين سال ٿيام، جنين ساعت نه سهان.“
(سهڻي)

شاهه صاحب ان لفظ جي ٽين صورت به پيش ڪئي آهي،

”سَهِي نه سَگهان ساتَ سِيئن، تَنهِنجي راسِنِ رونَقَ“
(مومل راڻو)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساٿ < ساعت= گهڙي پلڪ (3)

سنڌي ٻوليءَ ۾ ٽي زمان ٽين: حال، ماضي ۽ مستقبل: اڄ، ڪالهہ ۽ سڀاڻي.
عربيءَ ۾ ٻہ زمان ٽين: ماضي ۽ مضارع. زمان ماضي-ڪالهہ- جو استعمال:

"ڪالهہ گڏيو سون ڪاپڙي، بابو بيڪاري"
(مومل راڻو)

ان لفظ جي لاڙي لهجي مطابق "هہ" حذف ڪري ٿيو:"ڪال"
شاهہ لطيف ڪافي هنڌن تي اهو لفظ پڻ استعمال ڪيو آهي:

"اڄا تنوراءِ ڪالَ ڪيڍياسون سڄڻين"
(يمن ڪلياڻ)

عام سنڌي لفظ آهي: 'جانور' فارسيءَ ۾ ان کي چون 'جاندار'
شاهہ صاحب ان کي 'جانار' ڪري استعمال ڪيو آهي.

"دهشت دم درياهہ ۾، جت جايون جانارن"
(سهڻي)

'ماپڻ'= ڳچڻ، ڪٿڻ، اندازو لڳائڻ، ان جو اسم ٿيندو. 'ماپ'=ڪڇ، ڪٿ، انت، خبر. ان جي حذف واري صورت هن طرح پيش ڪئي وئي آهي:

"نڪو سنڌو سير جو مپ نہ ملاحن"
(سهڻي)

يعني پاڻي ۾ ايڏي تڪ آهي، جو نہ تہ سير جي ڪا خبر پئي ٿي، نہ وري ملاح پاڻيءَ جو ماپو/ڪاٿو ڪري سگهن ٿا.
لفظ آهي: 'اوڙاهہ'= وڏي کڏ- پاتال جتي ڪا شيءِ وڃي اوجهل ٿي وڃي.

"وساڻو سو واءُ، جنهن پر ڏٺن ناڪتا"
پيئي گرَ ڳُنن ۾، اوجهاڻو اوڙاهہ.
ان جي ٻي صورت آهي 'آڙاهہ'= باهہ جو مچ. سائين 'آڙاهہ' جي حذفي صورت 'آر' هن طرح پيش ڪئي آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"محبتي ميمار جون دل اندر دونهيون،
آٽيون وجهي آر ۾ لوهاٽو لوهيون."

يعني جلائيندڙ عشق، سڪ ۾ سڙيل عاشقن کي گهليو آٽيو 'آڙاهہ' ۾ تو اچلائي. (4)

درياهہ جا ٻہ پار ٿين: هڪ اوران ٻيو پران، ان کي گڏي 'ڊوپار' بہ چون، پر سائين ان جو 'و' حذف ڪيو آهي:

"ڪارا ڪن، ڪاري تڳي ڇِت ڪاريهر ڪڙڪا،
مَٿي مَتي مهراڻَ ۾ اڇن ڊُپارا دڙڪا."
(سهڻي)

ڳٽپ جي قديم سرشتي ۾ 'ڪوڙي' = ويهہ کي چون. قديم چوٽي آهي تہ: "مڙسن ٻنان ويهون ڪير ڪري!" پوءِ جڏهن انگ وڌيا، سوَ هزار لک ۽ ڪروڙ... تہ سائين ڪروڙن کي حذفي صورت ڏئي 'ڪوڙين' ڪيو:

"ڪوڙين ڪاياڻون تنمنجون، لِکَنِ لَکَ هزار"
(ڪلياڻ)

"وحدت جي واديءَ ۾، ڪوڙين ڪي قليل"
(سهڻي)

موجوده ٻوليءَ ۾ رائج لفظ: مينهن- شينهن- نينهن آهن. انهن جا آخري حرف حذف ڪري، انهن جي ٻيهڪ هن ريت بيماري وئي آهي.

"ڪاري رات ڪچو گهڙو مٿان وَسي ميه،
هڪ پؤ ٻيراهہ جو ٻئو سانيارا سيه،
شال مَ ڇجي نيه، گهڙان گهورئو جندڙو."
(سهڻي)

ڊاڪٽر گربخشاڻي لفظ 'آڪو' جي تشريح هن ريت ڪئي آهي: پرا. آڪو> سن. آپڪو) اڻ پڪل دلويا ڪچو گهڙو. (5)

"جي ڪچي ساڻ ڪهن، آڪو تن اوياهين"
(سهڻي)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”پايم نہ پيلو مون کي ڏاءَ ڏُتارئو
آڪي متي اُسري، روح ڏنو ريلو“
(سهٽي)

سر سهٽي ۾ سائين فرمائي ٿو:

هٽندي ٿڪم هٽ، هيڙي حجون چڏيون
لک لهرِنِ گڏئو موجون وريون مٽ

متي مارڪ ٿيل لفظن جون اصل صورتون ترتيبوار:
هينئڙي۔ حجتون۔ متان آهن.
سر سهٽي جي هڪ بيت جي آخري سٽ آهي:

”پرين تهجو پارُ پسان مان پرڪمر“

”تهجو“ > تنهنجو. پرڪمر > ڪنهن پر، ڪنهن ريت.
ڪمر دراصل ’ڪمين‘ جي پراڻي صورتخطي آهي، ’م‘ کي غني لاءِ ڪم آڻيندا هئا. جيئن:

سائينم سدائين ڪرين متي سنڌ سُڪار

وائي جي هڪ سٽ آهي:

”مون سو ملاحن کان تڙ آڙانگا تار“
(سهٽي)

مون سو= مون سُئو بڌو مون ملاحن کان بڌوآهي تہ بندر ڏاڍا اڙانگا/ڏکيا آهن. پاڻي تارو تار آهي. سسئي آبري ۾ فرمائي ٿو:

”آٽي ڏي عليل کي، معجونون موچار“

سسئي ٿي چئي تہ آءُ بيمار آهيان، مون کي ڪي ’موچارا‘ معجون آڻي ڏيو تہ ڪائي سگهي ٿيان.
اڄ جي دور ۾ انگريزي اصطلاح (International) جو ترجمو بين الاقوامي ڪيو وڃي ٿو. جڏهن تہ شاهہ صاحب ان لاءِ ’ڏيهان ڏيهہ‘= ديسان ديس، استعمال ڪيو آهي. پر حذف واري صورت ۾ فرمائي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"چوڏس چنيسر ڄام جو ڏِها ڏِهہ ڏهڪار"
(ليلا چنيسر)

يعني اسان جي حاڪم ڄام چنيسر جي هاڪ ۽ ڌاڪ مُلڪان مُلڪِ مشهور آهي. ساڳي سر جي وائي ۾ فرمائي ٿو تہ:

"پچن ليلا، هو ڪن حيلا ٻهرا آچئو ٻيئي
هار هٿا مون ڇڏيو...."
(ليلاچنيسر)

ٻهرا = ٻاهران اچي، حيلي ٻهاني سان ٻئي ماءُ، ڌيءُ منهنجو اچي پڇن ٿا.
هٿا= هٿان، مون هار تان هٿ ڪنيو صرف ٿون ماڳ تي موٽي اچ.
ساڳي وائي جي سٽ آهي تہ:

"تو در اچي، داسڙا آر ڪرينديس ڪيمي."

اصل لفظ آهي آر >'آرو'= انگل، ناز. تون جو ناهين تہ پوءِ اهي ناز نخرا مان ڪنهن سان ڪنديس، مون ڪي هاٽي جيڏين سان گڏ لوڪ بہ ٽوڪي ٿو:

"اچئو اچئو 'اَڳلي' چئي ليلا کي لوڪ"

شايد ان ڪارڻ جو هن ۾ ڪي وِڏون ڏنيون هيون.

"جڪس ڪم سندام، جونا ڏنا جيڏيين."

اصل لفظ: جيڪس= شايد، هوند آهي.
هيرن موتين جي پارکوءَ کي "وينجهار" چوندا آهن. شاهہ صاحب اهو لفظ پنهنجي بيت ۾ استعمال ڪيو آهي:

"ويا سي وينجهار هيرو لعل ونڏين جي."
(سريراڳ)

سر ليلا چنيسر ۾ ان لفظ جي 'ي' حذف ڪئي وئي آهي:
"وَهَمَ لَهي ونجهار دليون پرکي داسڙو"
"پوري ڪئي پاڻ تي آيئي ڏَنءُ ڏهاڳ جو"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

'ياڻ' حذفي صورت آهي: پاڻئڻ جي معنيٰ اٿس: خودي، هٺ، مغروري،

"مون تي وهر وڙيءَ وارو ڏيندم وَلهو"

وهر: اصل ۾ واهر= مدد آهي.

مومل راڻي جو هڪ بيت آهي.

ڪال گڏئو سون ڪاپڙي، پهر سچ ڪان پوءِ،
پسو سُنه سامي جي رت ورنو روءِ،
جو مُه مومل پوءِ، موٽڻ ته مس ٿئي.

بيت ۾ مارڪ ڪيل لفظن جون اصل صورتون هيٺ ڏجن ٿيون:

ڪال < ڪالهه= هڪ ڏينهن اڳ

سُنه < سونهن= حسن، رونق

مُه < مُنهن= چهرو

پوءِ < پوي= جيڪو مومل جي منهن تي پوي ٿو يا ڪيس ڏسي ٿو. ان جو صحيح سلامت موٽڻ مشڪل آهي.

ساڳي سُر ۾ سائين رات جي ٽاڻن جو ذڪر ڪندي فرمائي ٿو تہ:

"ڪتِن ڪر موڙئا، ٽيڙو اُيا ٽيئي"
راڻو رات نہ آئيو ويل ٽري ويئي.

آڪاش نروار جا رنگ ئي پنهنجا آهن. اسان جا وڏڙا ٻڌائيندا هئا تہ هاڻي اها ڪت ظاهر ٿي آهي، ان ڪان پوءِ وڇون اڀرندو تہ ان وقت رات جا هيترا پهر گذري چڪا هوندا، ۽ جڏهن ڪتيون ڪر موڙي، ٽيڙو اڀرندو تہ پوءِ رات وهامي ويندي، سائين بہ اهو منظر پيش ڪيو آهي. درست لفظ آهي: ڪتي جمع ڪتيون: سائين فرمائي ٿو تہ

"تارا ڪتيون تائب ٿيا، ديکيندي دلبر"
(ڪنيات)

مٿين بيت ۾ سائين ڪتين مان 'ي' حذف ڪئي آهي: ڪتن ڪر موڙئا....

اسان غريباڻي اَجهي لاءِ جهوپڙي، ٻنگي، پکو چونرو ڇن، مَنهه وغيره چوندا آهيون. شاهه صاحب ساڳي سر جي وائي ۾ هن طرح ذڪر ڪيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”چنا منه ماڙيون، اوڏانهين اڏائي.“

مَنه جي هن وقت صورت ’منهن‘ آهي.

ساڳئي سر جي بيت نمبر 12 ۾ فرمائي ٿو ته:

”جڻءَ ايندھ موٺه ميندڙا وڏي جاڙ ڪِئاءِ.“

مارڪ ٽيل لفظن جي اصل صورت هيٺين ريت آهي:

جڻءَ= جيئڻ ايندھ= ايندئي

موٺه= موٽيين. (6)

مومل، راڻي کي ٽي چئي ته: راڻا تو اچڻ سان ئي وري واڳ پٺ تي ورائي، جهٽ ڪن ترسين ها، يا مونکي جاڳائين ها ته سڀ خبر پئجي وڃئي ها. ايئن وڃڻ توکي نه پيو جڳائي، تو مون سان وڏي جٺ ڪئي آهي. ’تنوار‘ = ذڪر، يادگيري ان جي حذفي صورت سائين هن ريت پيش ڪئي آهي.

”ڪانه ٻي توار ٿئو مڙو ئي ميندڙو“

(مومل راڻو)

ڪانه= ڪانهي توار= تنوار

ولايت=منزل، درجو اعليٰ رتبو پرڏيھ پيو ملڪ، سارو ملڪ عربيءَ جو اهو لفظ شاھ صاحب پنهنجي مختلف بيتن ۾ انهن معنائن ۾ استعمال ڪيو آهي:

”ويچيندي ولايت ۾ ذرو ٿئي نه ضايع“

سر مومل راڻي ۾ ان جي تخفيف ڪندي فرمائي ٿو ته:

راڻي جي رهاڻ مان ڪو آديسي آيو.

”ڪتوري خوشبوءِ سين ولات واسي“،

سر مارئي جو هڪ بيت آهي ته:

وطن مون ملير، قضا آنديس ڪوٽ ۾،
چانڪ پينديس پري سين، پائر جو پنير،
هاڃو ڪئو همير، بالله نئي تو بند ۾.

مارڪ ٽيل لفظ جي ڊاڪٽر گربخشاڻي وضاحت هن ريت ڪئي آهي: چانڪ= چوان ڪ. مان پئي چوان ته، يعني مون ليکي ته. (7)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مارئي تي چئي تہ جڏهن مارو هتان لڏي ويا، تن کي هاٺي ڪمڙا ڏوراپا ڏيان:

"مارئڙا ملير ڏي واري وڳ وئا،
تنين ڏونهہ ڪها، ڏيئي ڏوراپا چاڻيان."
(مارئي)

مارڪ ٿيل لفظن جي اصل صورت آهي:

ڏونهہ= ڏانهن ڪِها= ڪمڙا

چاڻيان= چوائيان، چِورائي موڪليان. هاٺي ڪين ڪمڙا ڏوراپا ڏياري موڪليان. سر ڪاموڏ جي سٽ آهي تہ:

"ڪوءِ سميون، ٻن سومريون، جي اڇن اُنچي ڳاٽ"

اُنچي مان 'و' حذف ٿيل آهي.

'ڪاهڻ' عام سنڌي محاوري جو لفظ آهي. معنيٰ اٿس: هلڻ، پنڌ ڪرڻ، مسافريون ڪڻالا، ڪاهون (8) شاهہ صاحب ان جي حذفي صورت 'ڪهون' استعمال ڪيو آهي.

"ڪندين توءِ ڪهون، جي نالو ڳيڙءِ نيہ جو"
(سسئي آبري)

جي تو نيهن پاليو آهي تہ پوءِ توکي ڪشالا بہ ڪيڻا پوندا. ساڳي سر ۾ ان جي اجا بہ وڌيڪ تخفيف ڪئي اٿائين فرمائي ٿو:

"ڪندبين ڪهہ ڪيٽان، جهہ سي اُن اورانگهئا"
(آبري)

سسئي آبري جي هڪ وائي ۾ لفظ 'وناهيو' ڪتب آيو آهي.

"لاهي يار پنيور ۾، ويندو گهوٽ وناهيو"

ڊاڪٽر گربخشاڻي معنيٰ هن ريت ڄاڻائي آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وَناهيو. وَنهہ ۾ وهاريو. ونهہ < منهن، منڊپ يا شاميانو جو شاديءَ جي ڏينهن ڪوڙيو آهي ۽ جنهن جي هيٺان گهوٽ کي وهاريو آهي. انهيءَ رواج ڪري ’وناهڻ‘ معنيٰ شاديءَ لاءِ سنيرائڻ (9).

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي صاحب جو خيال آهي تہ ’ونهہ‘ مان لفظ جڙيو ’ونواهہ‘ مسلمانن جي رسم مطابق ڪنوار کي تيار ڪرائڻ لاءِ گهر جي ڪنهن ڪنڊ ۾ 5 کان 7 ڏينهن وهاريو آهي، جتي روز ڪنوار جي آٽڻ سان ممٽ سهٽ ٿئي. ان کان پوءِ ڪيس تيار ڪري آندو ويندو آهي. لائون لهڻ سان گڏ پيا ساٽ سٽوڻ ڪري، گهوٽ حوالي ڪيو ويندو آهي. (10)

حوالا:

(1) Crystal David, An Encyclopedic Dictionary of Language & languages, Blackwell Publisher, Oxford, UK, 2nd Edition 1993, p-117

(2) گربخشاڻي هوتچند مولچند ڊاڪٽر ”شاهہ جو رسالو“ جلد 3، 1931ع، ص، 265

(3) ساڳيو ص، 258

(4) گربخشاڻي هوتچند مولچند ڊاڪٽر ”شاهہ جو رسالو“ جلد 2، 1924ع، ص 341

(5) ساڳيو۔ ص 366

(6) ساڳيو۔ ص 404

(7) گربخشاڻي هوتچند مولچند ڊاڪٽر ”شاهہ جو رسالو“ جلد 3۔ ص، 298

(8) گربخشاڻي هوتچند مولچند ڊاڪٽر ”شاهہ جو رسالو“ جلد 3۔ ص، 382

(9) ساڳيو۔ ص 428

(10) سنديلو عبدالڪريم ڊاڪٽر ”تحقيق اللغات سنڌي“۔ تاج محل پريس، حيدرآباد، ڇاپو چوٿون۔ 1963ع۔ ص 368.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حذف جو نرالو نمونو

آخري حرف ڪيرائڻ (Apocope)

Apocope: The deletion of the final element in a word as, when of is reduced to a vowel in such phrases as cup o' tea. The omission may involve a single sound, a letter or a whole syllable (1)

ترجمو: لفظ جي آخري صوتئي، حصي يا پد کي حذف ڪرڻ يا ڪيرائڻ. جيئن مثال ۾ ڏيکاريو ويو آهي تہ 'cup' 'tea o' مان 'f' ڪٽي، وڃي سُر يا (Vowel) o بچايو ويو آهي. ان عمل هيٺ لفظ جو ڪو آخري آواز حرف يا پد ختم ڪيو ويندو آهي.

اصل ۾ 'Apocope' 'Elision' حذف جو ئي هڪ قسم آهي پر هن نرالي خاصيت مطابق لفظ جو آخري پد يا حرف ڪيرائبو آهي. ان ۾ گهٽو ڪري آخري سُر حذف ٿيندو آهي. ان کي عربيءَ ۾ 'ترخيم' چئبو آهي.

نئدي ڪنڊ جي مشهور لغت "فرهنگ آصفيہ" جي مصنف جو رايو آهي تہ "اهو اصطلاح عربي، اسم مؤنث ـ لغوي معنيٰ پڇ ڪاٽڻ. نحو(Syntax) جي ياڱي ۾ لفظ جي پڇاڙي مان ڪنهن حرف، جز لفظ کي ختم ڪرڻ. جيئن مانند مان، ند ۽ گوزن مان 'ن' ڪٽي گوز جوڙيو ويو آهي." (2)

فيروز اللغات جي مصنف مولوي فيروز الدين جي بہ لڳ ڀڳ ساڳي راءِ آهي.(3) ٻنهي عالمن جو خيال آهي تہ اهو 'نحو' جو اصطلاح آهي. جڏهن تہ اسان جو خيال آهي تہ اهو 'صرف' جو اصطلاح آهي يا وري ٻوليءَ جي لغوي خاصيت آهي.

'ترخيم' عربي ٻولي جو اصطلاح آهي، جنهن جو مادو آهي 'خم' = پُڇ يا آخري حصو. علم لسانيات مطابق ٻوليءَ جي اهڙي خاصيت، جنهن مطابق لفظ جو آخري حرف يا پد گهٽايو/ختم ڪيو وڃي. هيءَ عمل اسان وٽ عام طور شاعريءَ ۾ بحرن وزن کي هڪ ڪرو ڪرڻ لاءِ ڪيو ويندو آهي. جيئن فارسي لفظ آهي دوست=ساٿي، سنگتي، ان مان آخري حرف 'ت' ختم ڪري لفظ 'دوس' ٺاهيو ويو آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"دوس درسن تنهنجي وڏو ٿار ٿپن"

(يمن ڪلياڻ)

عربي ٻوليءَ جو لفظ آهي "نوع"= قسم، نمونو ان جو جمع آهي 'انواع' = قسمين، قسمين، مختلف نمونا.

"جانب منهنجي جيءَ ۾ آزار جا انوا"

(يمن ڪلياڻ)

ان مان شاهه صاحب 'ع' ختم ڪري ڇڏيو آهي.

شاهه صاحب پنهنجي تخليقي سگهه سان عام رواجي شين جون وصفون بيان ڪري انهن جي اهميت اجاگر ڪئي آهي. جيئن سُئي جي خاصيت ٻڌائي آهي تہ اها پاڻ تہ اگهاڙي رهي ٿي پر ٻين کي ڍڪي ٿي. اهڙي نموني ڪنڊيءَ پر ٻيئل ڪانهه جي واڪاڻ ڪئي اٿس، فرمائي ٿو:

ٻڌندي ٻوڙن کي ڪي هاتڪ هٿ وجهن،
ڀَسو لڄ لطيف چئي ڪيڏي کي ڪکن،
توٽي ڪنڊيءَ ڪن، نات ساٿِن وچن سير ۾.

وڌيڪ فرمائي ٿو تہ:

ڪچي ڪاني ڪانهه ٻڏا ڪيڏي پار مان،
يا لنگهائي لطيف چئي يا ڏريا ڪري دانه.

(سهڻي)

يعني ڪانهن جي ڪچي ڪاني آهي، اها بہ ٻڏن کي ٻاهر ٿي ڪيڍي يا تہ اها لنگهائي پار ڪندي يا وري شروع ڪان دانهون ڪندي

اصل لفظ 'ڏُريان'= مُنهُ ڪان ٿي، اول ٿي آهي، شاهه صاحب خاصيت ترخيم مطابق ان جو 'ن' ڪٽي ڇڏيو آهي.

سسئي آبريءَ جي داستان چوٿين، بيت نمبر 2 ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻي بيت هن ريت آڻي ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڏائتي سپ ڪا، ٻڪ نہ ٻاسي ڪا،
جيمي تيمي ذات جي جنبش ڪانه جا،
مون سين هَلي سا، جا جيءُ منو نہ ڪري

يعني پنهنجي محبوب سان ملڻ لاءِ سپ ڪا آس رکي ٿي، پر جبل جهاڳڻ ۽ ڪشالا ڪڍڻ، جهڙي تهڙي عورت جي وس جي ڳالهہ نہ آهي. مون سان اُهائي هلي سگهندي، جيڪا پنهنجي جان جگر قربان ڪرڻ جو حوصلو رکندي هجي. ان بيت ۾ اصل لفظ آهي 'جاءِ' جنهن جون ڪيتريون ئي معنائون آهن. جيئن هنڌ، ماڳ، مڪان،همت، حوصلو مجال وغيره. شاهہ صاحب 'ءِ' ڪٽي لفظ 'جا' استعمال ڪيو آهي. جنهن جي معنيٰ آهي: مجال، حوصلو.

ساڳي طرح 'ڪانه' اصل ۾'ڪانهي' بدران لکيل آهي، هتي 'ي' ڪيرايل آهي.

سسئي آبري- گربخشاڻي ۾ آيل آهي تہ:

هلج هوت پنهون ڏي مڇها نيه نڪو ٿي
آتڻ وڃهي آڳ ۾ مڇها جوٽن جوءِ ٿي.

سنڌي ٻولي جو عام لفظ آهي 'منجهان'= ان مان، شاهہ صاحب ٻنهي هنڌن تي 'ن' حذف ڪيو آهي.

'نيه' اصل ۾ 'نينهن' آهي.

سر ديسيءَ (ڊاڪٽر گربخشاڻي) ۾ سائين، سسئي لاءِ فرمائي ٿو:

مڙي منڌ ڏي آئيون ساهيڙيون سمجها
السفر قطعة من النار هاري موٽ هِتا
سڱ صراط المستقيم جو آتي تان اَڳتا.

بيت ۾ آيل آخري حرف هن ريت آهن:

سمجان: سمج مان، ڪوڏ مان، ڪل خوشي مان

هتان: هن جاءِ تان، هن هنڌ تان موٽي وڃ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڳيان: آڏو سامهون

ٿنهي لفظن مان آخري حرف 'ن' حذف ڪيو ويو آهي، ساڳي سر جي ست آهي:

'پهه ڪياٺون پاڻ ۾ ٺنها مخفي مام'

مارڪ ٿيل لفظ جي اصل صورت هن ريت آهي:

مون+هانِ= مون ڪان، يعني پاڻ ۾ ڪو منصوبو ٺاهياٺون، پر مون ڪان مخفي، ڳجهو رکياٺون.

ٻنهي لفظن جا آخري 'نون' ختم ڪيا ويا آهن.

سر سريراڳ ۾ پاڻ فرمائي ٿو ته

منجها پيئي مڪري ڪا جا پاٽي بوند.
مون سي ڏٺا روند، وڪر جن وڄائيو.

منجها= اصل ۾ 'منجهان' آهي.

۽ روندَ= اصل ۾ 'روئندا' آهي، ترڪيب ترخيم هيٺ پهرين لفظ مان 'ن' ۽ ٻئي لفظ مان 'ء' ۽ 'ا' حذف ڪيا ويا آهن.

سسئي جي سڪ لاءِ فرمائين ٿا ته جنهن ڪي اندر ۾ اڪير آهي، ان ڪي ڪنهن خاص ڏينهن (ٽِٽ= مقرر ڪيل ڏينهن) جي ضرورت نه آهي:

تٽ ته ڪي ناهه ڪو لڪ مڙيئي لس
حُب جنهين ڪي هوت جي، وندر تنهن ڪي وَسَ

ته= تنهن

'وس' اصل ۾ وسنهن، آبادي آهي. (4)

معذوري ۾ شاهه صاحب 'ڏينهن' جي ترخيم هن ريت ڪئي آهي:

"آئون نه ڳڏي پري ڪي هيءَ پڻ ڏيه ويو."

—

"آئون نه ڳڏي پري ڪي تورا ڏيه ٿيا."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

'پريت' جو ڌاتو ٿيندو 'پريہ' پيارو دلبر. ان جو اسم فاعل ٿيندو 'پرين' پيارو محبوب، دلبر وغيره.

"پرين جي پرديس، سي مونکي مينهن ميڙيا."
(سارنگ)

سائين سر معذوري جي داستان ستين ۾ ڏهن ڪان بہ مٿي بيتن ۾ 'پري' ترخيم وارو لفظ استعمال ڪيو آهي:

1. آئون نہ گڏي پري کي پوبون ٿيو پساءَ.

2. آئون نہ گڏي پري کي سهسين سج وٿا

3. آئون نہ گڏي پري کي جوڀن وِئو جاڙ. وغيره

سائين 'پري' جي بہ ترخيمي صورت ڏني آهي:

"اي پِرَ تهجي پت، جنءَ وِلهيون ڍڪيين وَلها"

پِرَ= پرين، محبوب (گربخشاڻي جلد 3- 229)

ووءِ ووءِ! حرف ندا آهي، جنهن جي معنيٰ آهي هاءِ گهوڙا ڪرڻ، سخت ارمان ۽ افسوس جو اظهار ڪرڻ. اهي لفظ تڏهن استعمال ٿيندا آهن، جڏهن ڪا هاج هٿن مان نڪري ويندي آهي. سائين ان ڪيفيت جو اظهار سُر حسيني ۾ ڪيئي ڀيرا ڪيو آهي. جڏهن پنهون کي ڪنيو ٿي ويا تہ ان جو اظهار سسئي هن طرح ڪيو آهي:

ووءِ ووءِ وڃن نڱئا، گهوڙا گهٽي پون.
مادر مٿان مون، ڪانگ لنوندا ڪڏهن.

جڏهن گهوڙا گهٽو پنڌ ڪري نڪري ويا تہ سسئي افسوس سان گڏ موت کي پئي ياد ڪري، پر سائين ڪيس تاڪيد ڪندي چئي ٿو تہ جيستائين پنهل سان ملين، تيستائين ان ارمان کي ورجائيندي:

'ووءِ ووءِ ڪندي وت، مٿان ووءِ وسارئين'

افسوس وارو اهو لفظ اصل ۾: 'ووڪ' آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: ڪوڪ، دانهن، رڙ (5)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

’رُجن ۾ رَڙ تي، ڪر ڪوول جي ڪوڪ
ولولو ۽ ووڪ، اِي تان آهي عشق جي.‘

’هميشہ‘ لفظ فارسي ٻوليءَ جو آهي. يعني سدائين، هر دم وغيره. سائين فرمائي ٿو:

”ڪڙي ۽ قاتل جا هميشہ هيراڪ“

هڪ ٻئي بيت ۾ سائين ان جو آخري حرف ڪٽي هن طرح استعمال ڪيو.

”چوٽا تيل چنبيليا هاها! هو هميش“
(مومل راڻو)

قيامت: اهو ڏينهن، جڏهن بني بشر کي قبر مان اٿاريو ويندو ۽ ڪائنات حساب ڪتاب ورتو ويندو. ڪير بہ ڪنهن جي سفارش ڪونہ ڪندو هرڪو پنهنجي مصيبت ۾ پورو هوندو. ان لفظ جي ترخيمي صورت سائين هن ريت ڪئي آهي:

’تو ڪيئن ٻوڙي ٻوڙي سوهڻي ٻيلي منهنجي ٻانهہ
درياهہ توتي دانهہ، ڏيندسِ ڏينهن قيام جي.‘

سر حسيني جو هڪ بيت آهي:

مون سڏيندي سڏڙا، ساٿي سڏ نہ ڏين،
وِلهي جي وٿاڻ تي توڏ نہ تارين،
هيڏا هاڃا ٿين، ٻُري هن ٻنيپور ۾.

توڏا= گورا، اٺن جا ڦر. هن لفظ مان آخري ’الف‘ ختم ڪري ’توڏ‘ ڪيو ويو آهي.

ساڳئي سر ۾ هڪ ٻيو بيت آهي:

آن ڪي ساٿي ڏِٺ؟ جي مون ويڙهہ وڃائيا.
رٺان رت ميٺ، هاٺي تن پرين کي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اصل صورت: اوهان کي ساڻي ڏنا؟ جيڪي مون کي جهنگ ۾ ڇڏي ويا؟ مون کان جهنگ مان وڇڙي ويا.

ساڳي سر ۾ سائين فرمائي ٿو ته:

جيڪي فراقا، سو وصالا نه ٿئي،
اڇي اوطاقا، مُنکي پرين پري ڪيو.

موجود صورتخطي مطابق اُهي لفظ هن ريت آهن.

فراقا > فراقان وصالا > وصالان

اوطاقا > اوطاقان منکي > مون کي

گرامر مطابق سيني جي حالت جري آهي، يعني فراق مان، وصل يا ميلاپ مان، اوطاق مان. 'ن' هجڻ لازمي هو پر سائين ترخيم جي اصول هيٺ ڪٽي ڇڏيو آهي.

سسئي جي محبوب جو نالو پنهون خان هوت بلوچ هو. پر سائين ان کي به 'پنهو' ڪري ڇڏيو آهي.

"پنهو! پريشان پرا پرا نڪو خان نه ڪو مان"

'حجت' عام سنڌي محاوري جو لفظ آهي، معنيٰ اٽس 'انگل' آرو لاڏ، اميد، آسرو. حجت هميشه پنهنجن سان ٿيندي آهي، سسئي ٿي چئي:

حجت هوت پنهل سان، مون ڪميٽيءَ ڪيهي،
هو جي پائن پير ۾ آءُ تنهن جتي ته جيهي

سائين ان جي ترخيمي صورت هن طرح پيش ڪئي آهي:

"ڇڏيم هج هلڻ جي، چکيم چاڙ هيڪا،
اديون اڙيڪا هيڙي پيم هوت سين".

اصل لفظ: هيڙي ـ هينڙي هُج = حجت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا:

(1) Crystal David, An Encyclopedic Dictionary of Language & languages, Blackwell Publisher, Oxford, UK, 2nd Edition 1993, p-23.

(2) مولوي سيد احمد دهلوي' فرهنگ آصفيه' جلد 1_ الفيصل ڪتب خانه لاهور 2017ع_ ص 858.

(3) مولوي فيروز الدين 'فيروز اللغات'نئون ايڊيشن 1980ع_ ص 320.

(4) ساڳيو_ ص 463

(5) ساڳيو_ ص 446

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻين ٻولين جا اهڙا لفظ جيڪي سالم صورت يا ٿوري گهٽي فرق سان استعمال هيٺ هجن، اهڙن لفظن کي 'داخل ٿيل' لفظ ڪوٺيو ويندو آهي. ان ڏس ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ناليواري عالم حڪيم فتح محمد سيوهاڻي پنهنجي ڪتاب "آفتاب ادب" ۾ تفصيل سان بحث ڪيو آهي. لکي ٿو ته:

"دخيل" اهڙي لفظ کي چئبو آهي، جو هڪڙي ٻوليءَ مان ٻيءَ ٻوليءَ ۾ داخل ٿيو هجي ۽ اصلوڪي ٻوليءَ واري صورت ۾ ئي هوبهو قائم رهيو هجي. جهڙيءَ طرح ڪِتاب، قلم، ڪاغذ، مضمون، اخبار، وڪيل، اصيل، فيصلو قسمت، قيمت، نصيب، طبيب، حبيب، حڪيم، دوا، علاج، ديوان، عامل، منشي، وغيره وغيره. دخيل لفظ سنڌيءَ ۾ بيشمار آهن، جي (سنسڪرت) عربي، فارسي، ترڪي، انگريزيءَ وغيره مان آيل آهن. ڏسجي ٿو ته لفظن جو سلسلو سنڌي توڙي دنيا جي ٻين سڌريل ٻولين ۾ اچا ٻـ هليو اچي ٿو ۽ انهيءَ طرح سڀ ڪنهن سڌريل ٻوليءَ جو ادب ۽ ساهت وڌندو ئي رهي ٿو." (1)

سيوهاڻي صاحب وڌيڪ لکي ٿو ته:

"جيڪڏهن ڪن حرفن، يا ڪن حرفن جي اعرابن جي ڦيرڦار يا اڳ پوءِ ٿيڻ سان، ڪو هندي لفظ عربيءَ ۾ اچي ته اِن حالت کي "تعريب" چئبو آهي، ۽ اُنهيءَ لفظ کي 'مُعَرّب'ـ جهڙيءَ طرح هندي لفظ 'چندن' عربيءَ ۾ مُعَرّب بنجي، 'صندل' ٿيو 'ڪپور'، 'ڪافور' ۽ 'جائقل'، 'جائفل' يا 'جعفر'.

جيڪڏهن عربيءَ جو لفظ مٿين حالت سان فارسيءَ ۾ آيو ته انهيءَ کي 'تفريس' چئبو ۽ انهيءَ لفظ کي 'مُفَرّس'. ساڳيءَ طرح، جيڪڏهن عربي، فارسي يا ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ جو لفظ ڪن حرفن يا ڪن اعرابن جي ڦيرڦار يا هيٺ مٿي ۽ اڳ پوءِ ٿيڻ سان سنڌيءَ ۾ عام طرح چالو ٿي ويو، ته انهيءَ حالت کي 'تسنيد' چئبو ۽ انهيءَ لفظ کي 'مُسنَدُ'". (2)

اسان ٻئين باب ۾ ان ڳالهه تي روشني وجهي آيا آهيون ته ڪهڙن سببن ڪري ڌاريا لفظ ٻولين ۾ داخل ٿين ٿا. ان سان گڏ 'ٻولي جي خاصيتن'

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

واري باب ۾ تفصيل سان عرض ڪري آيا آهيون تہ ڪهڙين خاصيتن سبب ڌارين لفظن جي صورت، هيئت، نوعيت، معنيٰ وغيره ۾ فرق اچي وڃي ٿو.

هن ڀاڱي ۾ اسان اهڙن ڌارين لفظن جو ذڪر ڪنداسين، جيڪي سالم صورت ۾ يا بنهہ معمولي فرق سان اسان جي ٻوليءَ ۾ استعمال ٿين ٿا. سندن صورت، هيئت توڙي معنيٰ ۾ فرق نہ ٿو پوي.

شاهہ صاحب پنهنجي ڪلام ۾ هزارين لفظ ٻين ٻولين جا استعمال ڪري ثابت ڪيو آهي تہ ڌارين ٻولين جا لفظ ضرورت وقت استعمال ڪري سگهجن ٿا. اهو عمل لساني اصولن مطابق هجڻ گهرجي. عربي، عبراني ، فارسي ۽ ترڪي ٻولين جي اهڙي داخلا کي عربي اصطلاح مطابق "دخيل" چئجي ٿو. سنسڪرت ۽ ٻين پراڪرتن جي اهڙي عمل کي "تتسم ۽ تديو" چئجي ٿو.

شاهہ جي رسالي ۾ وڏ ۾ وڏ ڌاريا لفظ عربيءَ جا استعمال ٿيل آهن. ان جا مکيہ ٽي سبب هئا:

الف- عربن 712ع ۾ سنڌ تي قبضو ڪري، پنهنجو سياسي، سماجي ۽ اقتصادي نظام آندو. ان سببان سماج ۾ وڏي اٿل پٿل آئي. ان سان گڏ، هنن نئون دين اسلام متعارف ڪرايو. ان حوالي سان مذهبي لفظ ۽ اصطلاح رائج ڪيا. سندن تسلط ڪنهن نہ ڪنهن حوالي سان مغلن جي دؤر (1680ع) تائين رهيو. ايستائين هزارين عربي ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿي چڪا هئا. اندازاً لک کان مٿي لفظ سنڌيءَ ۾ داخل ٿي چڪا هئا.

ب- عربي ٻوليءَ ۾ چوڻي آهي تہ "رعيت تي حاڪمن جي ٻولي ۽ ثقافت جو وڏو اثر ٿئي ٿو". ان جي واضح صورت ان دورٖ ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿي. وڏي انگ ۾ مقامي ماڻهن مذهب متاثر سان گڏ، پنهنجا نالا، ذاتيون ۽ ريتون رسمون تبديل ڪري ڇڏيون. حاڪماڻي رعب تاب ۾ اچي هنن ڪٽنب، قبيلا ۽ سماجي طور طريقا تبديل ڪيا ۽ حاڪماڻي هلت اختيار ڪري، پاڻ کي سماج ۾ معتبر سڏائڻ لڳا.

ت- اسلامي تعليم ۽ مذهبي طور طريقن کي رائج ڪرڻ لاءِ عربن سخت انتظامي اپاءَ اختيار ڪيا. هر ننڍي وڏي شهر ۾ مسجدون جوڙايون،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عربي ٻوليءَ جي سکيا جو بندوبست ڪيو. مسجدن لڳ مدرسا ۽ مڪتب قائم ڪيا. مُلن، مُدرسن ۽ عالمن لاءِ پگهارون مقرر ڪيون.

سرڪاري انعامن ۽ وظيفن جي ترغيب سان چڱو خاصو طبقو پاڻ ڏانهن مائل ڪيو. ان ڪانپوءِ فارسي ڳالهائيندڙ حڪمرانن جو دور آيو فارسي سرڪاري ۽ درسي ٻولي هئي، جنهن ۾ پڻ گهڻا عربي لفظ موجود هئا ۽ جڏهن اها مدرسن ۾ ذريعه تعليم بڻي، تہ عربي ۽ فارسي لفظن جو استعمال وڌيو. ۽ اهي روزمره زندگيءَ ۾ گفتگوءَ جو حصو بڻيون.

دخيل لفظن لاءِ اسين هيٺ مکيہ ٻولين: عربي، فارسي، ترڪي، بلوچي، انگريزي وغيره جو ذڪر ڪنداسين.

رسالي ۾ عربي ٻوليءَ جا تہ هزارين لفظ آهن. پر مثال خاطر هتي ڪي ٿورا بيان ڪجن ٿا:

عربي لفظ:

اول الله عليم اعليٰ عالم جو ڌڻي،
قادر پنهنجي قدرت سين، قائم آهي قديم،
والي واحد، وحدهٗ رازق رب رحيم،
سو ساراهہ سچو ڌڻي، چئي حمد حڪيم،
ڪري پاڻ ڪريم، جوڙئون جوڙ جهان جي.
(ڪلياڻ)

وحدهٗ لاشريڪ لهٗ جن اُتو سين ايمان،
تن مڃيو محمد ڪارڻي قلب ساڻ لِسان،
اوءِ فائق ۾ فرمان، آ ر ڪنهن نہ اوليا.
(ڪلياڻ)

پاڻ ئي جل جلالهٗ پاڻهين ئي جان جمال،
پاڻ ئي صورت پرينءَ جي، پاڻ ئي حُسن ڪمال،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڻ ئي پير مُريد ٿئي، پاڻ ئي پاڻ خيال،
سو سيوئي حال، منجهان ئي معلوم ٿئي.
(ڪلياڻ)

جُسي ۾ جَبار جو خفي خيمون ڪوڙ
جَلي تون زبان سين چارئي پهر چور
فڪر سين فرقان ۾، اسم اعظم ڏور
پيا در وجي مَ وڙ اي امل اِئائين سپجي.
(يمن ڪلياڻ)

ٺاڪئو نگهبان، مُعلم منجي خبرون،
جن ساري ڪنيو سموند تي، سفر جو سامان،
لطف سان لطيف چئي، تن لنگهيو طوفان،
سنياري سبحانُ، وجي عادنئون اُڪتا.
(سريراڳ)

گهڙو پڳو تہ گهوريو آسر مَ لاهيج،
لا تقنطوا من رحمت الله، ٿُرهي ان تريج،
حبيباڻي هيج، پسين منهن ميهار جو.
(سهڻي)

لَيل نہ جاڳينءَ لِڪَ سين، ڪُلي نوڙ ڪياءِ،
قُمر تي پهچ قريب ڪي، اِجلس تو نہ جُڳاءِ
(ڪوهياري)

ڪاله گڏيو سون ڪاپڙي، جهڙو ماهہ مُنير،
فيض فراق فقير، جوڳي جاڳائي ويو.
(مومل راڻو)

حال قربان، مال قربانُ گهوريان لُڏاڻو
فدا ٿيءُ فقير جو شل رُسي نہ راڻو.
(مومل راڻو)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عربي ٻوليءَ جي لفظن کان علاوه شاهه لطيف پنهنجي ڪلام ۾ 113 قرآني آيتون، تمثيلون، ورجيسون، حديثون پڻ استعمال ڪيون آهن. مثال خاطر ڪي چند جو هيٺ ذڪر ڪجي ٿو:

- اَلستُ بربڪم، قالو بليٰ پر اها پاري (سهڻي)
- وَالله بِڪُلِ شيءِ مُحيط اي آرياڻي اُهڃاڻ. (سسئي آبري)
- وَنحن اَقرب اِليه من حبل الوريد تنهنجو تونهين ساڻ. (آبري)
- لَم يَلدُ ولم يولد ونءُ اوڏاهين پيهي. (آسا)
- وَتُعزمن تَشاءُ وَتُذل من تشاءُ ايئن اُتائين (پرڀاتي)
- فَڪان قاب قوسين او ادنيٰ، اي ميسر ٿيس مڪان (بلاول)
- والله مَع الصابرين آگو ايهين چوءِ (يمن ڪلياڻ)
- اِن اَوليائي تحت قَبائي، پنهنجا پاڻ پراهي (حديث) (آسا)
- العشق حجاب بين العاشق والمعشوق لاشڪ ٿي لاهي حديث/مقولو(سسئي آبري)
- هُناڪ جسمي والفواد لديڪم هينئون هت سندوم (عربي چوٽي) (مارئي)
- الفراق اَشد مِن الموت هتي نه هونداياس (چوٽي) (آبري)

فارسي لفظ:

فارسي ٻولي سنڌ ۾ قبل مسيح کان رائج هئي. ان کان علاوه پاڙيسري ٻولي هجڻ ڪري به ان جا اثر واضح آهن. ارغونن، ترخانن، مغلن جي دور ۾ ته ان ٻوليءَ جو وڌو ڏاڪو هو. ان کي سرڪاري حيثيت مليل هئي. سڄو ڪاروبار ان ٻولي ۾ هلندو هو. ان ٻوليءَ جي سکيا بابت وڏي انگ ۾ مدرسا قائم هئا. سنڌ ۾ موزون شاعري فارسيءَ وسيلي رائج ٿي. رسالي مان فارسي لفظن جا ڪجهه مثال هيٺ پيش ڪجن ٿا:

عقابيل اکين ۾، ٻاري توکي ٻان،
اُيو اڳرايون ڪرين، ماڳ هٽيو مستان،
جانب تون زبان، اکين سين ايذا ڪرين.
(يمن ڪلياڻ)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محبت جي ميدان ۾، عاشق تي آچار،
سامهان سل سيد چئي ڪندءِ تير تمار.
(ڪلياڻ)

پئج پيش پرينءَ جي، پٽي وجهي پاڻ،
تہ تون تنين ساڻ سَدا هوئين سرخرو.

پرين پاتا پير، آئون ڪيرا! ڪميڻي آهيان.
(وائي ـ ڪنيات)

دو دستي دو پير، سيني سنگهر رڪ جي.

جڏهن پئي تي ياد، صحبت سپيرين جي،
فريادون فرياد، ناگهہ وڃن نڱئو.
(بروو)

ساجن سپاهي، آءُ اوهان جو . آهيان.

تون صاحبزادو سپرين، آءُ نسورو نوڪر،
بيحد ڪريان بندگيون، هٿ ٻڌي حاضر،
چنا هڏ نہ ڇڏيان، دوست تنهنجو در.
(بروو)

نڪا بوءِ بازار ۾، نڪا چلر ڇٽ.

ميان مُندارن سين، مون ڪي وجه مَ ڪاڻِ.
(گهاتو)

مختلف سرن ۾ آيل فارسي لفظ معنيٰ سميت پيش ڪجن ٿا:

- خَر ـ گڏهہ (ليلا چنيسر)
- پوچا = ڏنگا، ٽيڏا (ليلا)
- پَرو = پٽو سُڌ (ليلا)
- بابو بيڪاري = پينو فقير (مومل)
- ماهہ = چنڊ (مومل)
- سال = شال (مومل)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

- روءِ= منهن (مومل)
- لال= ڳاڙهو (مومل)
- نيش= پڙڪا (مومل)
- طاق > طاس= طس، ٿالهہ (مومل)
- مي= شراب (مومل)
- شب= رات (مومل)
- بانگ > بانگ= آزان (مومل)
- پاراپو > پيام= پيغام (مومل)
- ساز= اوزار (مومل)
- تن= بدن (مارئي)
- پرور= پاليندڙ (مارئي)
- آرم= اوني ڪپڙو (مارئي)
- ارغچ= بانٽو (مارئي)
- بي باڪ= بي فڪر، آزاد (مارئي)

سردر قدم يار فدا شد= جيڪڏهن يار جي قدمن تان سر صدقي ٿيو تہ چا ٿيو (سهڻي) ديد= نظر، ساجاهہ (سهڻي) بيراهہ= رستي کان پري ڀٽڪيل (سهڻي) همہ= سڀ (سهڻي) تلاش= ڳولا (سهڻي) دم= ساهہ (آبري) شبان = رات وارو چوڪيدار ڏنار (سسئي آبري) خيز= اپرڻ، ٽپو (آبري) تنگون= ٻوڙون، سٿون (آبري) ڪوهيار= جبل جو رهاڪو (آبري) جُنبش= هلڻ (آبري) جام= پيالو (آبري) ڪاڪل= وارن جي چڳ (آبري) رُخسارو= ڳل، ڳٽو (آبري) روان= روانا، هلندڙ (آبري) درماندي= پريشان (آبري) جاڳير > جاگير = مالڪي واري زمين (آبري) اندوهہ= درد، سور (آبري) سرڪار= حڪومت، محبوب (آبري) پيمال= لتاڙيل، زبون (آبري) گس= رستو (آبري) گرد= لٽ، دز (آبري) سرفراز= منهن مٿي، سرخرو (آبري) تارون= جڙون، پيچ (آبري) سگبان= ڪتا ڌاريندڙ (معذور) پستان= ڇاتي، ارهہ (معذوري) فردا= سڀاڻي (معذوري) خان > کان= هوند وارو پنهون (معذوري)، ڪمتر= گهٽ (معذوري) گام= وک (ديسي) دود= دونهون (ديسي) پرتو= دهو جلوو (ديسي) ڪوءِ= ڳلي، گهٽي (ديسي) هما= خيالي پکي (ديسي)، سرگردان= حيران پريشان (ديسي).

ترڪي لفظ:

سنڌي ٻوليءَ ۾ ترڪي لفظن جو واهپو هاڻي نہ رهيو آهي. البت ڪي ٿورا لفظ رهجي ويا آهن، اهي هاڻي سنڌي ٻوليءَ جو ورثو آهن. ترڪي ٻوليءَ جي لفظن بابت حڪيم فتح محمد سيوهاڻي لکي ٿو تہ:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"ترڪ سپاهي مغل بادشاهن جي زماني ۾ هندستان ۽ سنڌ ۾ گهڻو وقت رهيا. سنڌ ۾ اڃا تائين بہ ذات جا تُرڪ مسلمان موجود آهن. اُهي ترڪ ذات جا تعلقي دادوءَ جي خداآباد جي ڦڪن جي ڳوٺ ۾ مون پاڻ ڏٺا آهن. اهي صفا سنڌي ڳوناٺا آهن. منجهن ڪابہ نشاني ترڪن جي ڪانهي. نہ صورت، نہ شڪل، نہ لباس، نہ ٻولي. هو نج سنڌي آهن. فقط ذات جا ترڪ سڏائيندا آهن. انهن ترڪن جي ڪري، ڪي ٿورا ترڪي لفظ بہ سنڌيءَ ۾ اچي ويا. پر اهڙا ترڪي لفظ سنڌيءَ ۾ اٽي ۾ لوڻ مثل آهن. هيٺيان ڪي ترڪيءَ لفظ سنڌيءَ ۾ موجود آهن:

چقمق، چاقو قينچي، چاق، چليمچي، چغل، چغلي، چِقُ، (چڪ- دروازي تي ٽنگڻ واري)، چمچو چُغو قابو قُلي، بيرق، بغچو يا بقچو (بجڪو)، غاليچو قلندر، قليج، قُمچي (گهوڙي لاءِ چمبڪ) اوطاق، بورچي، آزبڪ، سوغات، بيگ، بيگم، چِپ (هي لفظ جدا نہ ايندو آهي، ڪن اسمن ۾ حرف اضافت طور گڏيل هوندو آهي، جهڙو گهڙيالچي، نغارچي، مشعلچي)، قاشقو (چمچو)، طمانچو، قنات، سوغات وغيره". (3)

ڪجهہ مثال رسالي مان پيش ڪجن ٿا :

سورن اچي سومرا، اندر ڪِي اوطاق.
(مارئي)
تول وهاٽا توشڪون.
(مومل راڻو)
بيرقون بحرن ۾ چوڙي چڏيائون.
(سامونڊي)
اڳيان ڪؤ مَ ڪپ، اي قالي آڏو ڪيچ ڪي.
(ڪوهياري)

بلوچي ٻولي:

بلوچي ٻولي پڻ هڪ تهذيبي، تاريخي ۽ قومي ٻولي آهي. ان جو دائرو وسيع آهي. اها ايران، پاڪستان، افغانستان ۽ سينٽرل ايشيا جي ڪيترن ئي ملڪن ۾ ڳالهائي ۽ پڙهائي وڃي ٿي. عالمگيريت (Globalization) واري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دور ۾ بلوچ پاڻر عرب، يورپ ۽ ايشيا جي ڪيترن ئي ملڪن ۾ رهن ٿا ۽ پاڻ ۾ سندن رابطو آهي.

ٻوليءَ جي ماهرن جي هڪ راءِ آهي تہ ان تي فارسي ٻوليءَ جو ٻنهہ گهڻو اثر آهي. ڪن تہ اهو بہ لکيو آهي تہ اها فارسي جو بگاڙ آهي. شاهہ لطيف جي پهرين شارح مانواري ليلارام وطڻ مل جو چوڻ آهي تہ:

”حقيقت ۾ بلوچي فارسي جو بگاڙ آهي. ان سَوين لفظ سنڌيءَ کان اڌارا ورتا آهن ۽ انهن جي اڳيان پويان حرف (Suffixes & Prefixes) ملائي نوان لفظ جوڙيا آهن.“(4)

ان طرف شاهہ سائين بہ اشارو ڪيو آهي. فرمائي ٿو تہ:

’بَرو بگر بي، ڏين پارسيون پاڻ ۾‘

اهي لفظ تہ بلوچي جا آهن، جيڪي سائين بلوچي بيتن ۾ شامل ڪيا آهن، پر پوءِ بہ انهن کي ’پارسي‘ ڪوٺي ٿو. ان جو هڪ سبب اهو بہ هو تہ عام راءِ هئي تہ بلوچي فارسي جو بگاڙ آهي. ان دور ۾ جيئن تہ عام ماڻهن کي فارسي سمجهہ ۾ نہ ايندي هئي، نتيجي ۾ اهو اصطلاح جڙيو: ’پارسي ڏيڻ‘= ڳجهہ ۾ ڳالهائڻ يا ڳجهارت ڏيڻ.

اهو هڪ فطري عمل آهي تہ پرپاسي وارين ٻولين جا لفظ لڳ لاڳاپن ۽ سماجي رابطن سبب ٻولي ۾ شامل ٿي ويندا آهن. ان بابت اسان ٻوليءَ جي خصوصيت وارن بابن ۾ تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي. انهن لفظن لاءِ هڪ راءِ اها بہ آهي تہ اهي بروهي ٻوليءَ جا لفظ آهن.

هتي اسان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي رسالي تان بلوچي لفظ ۽ محاورا مثال طور پيش ڪري رهيا آهيون. انهن لفظن جي صحت بابت مختلف عالمن جي الڳ راءِ آهي. ان بابت اسان پنهنجي ”جامع لغات لطيف“ ۾ تفصيل سان بحث ڪيو آهي.

بُرو ٻِگر بي، ڏِين پارسِيُون پاڻَ ۾:

بُرو= وڃ، ويڃو- بگر= جهليو- بي= سواءِ

بُرو ڦاذا بات جن جي، ٿانگ روان ٽيشي،
ما وَ ذي براث برون، ايذ ٻِلون ايشي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻُرو= وڇ+ ڦاڏا= اُٺي. ٻرون ڦڏا= پوئتي موٽو. ٽانگو= ڪيڏانهن- ڪمڙي پاسي+ رَوان= وڃان. ٽانگ روان= ڪيڏانهن وڃان (ن ب)

شيشي: تو چا چيو؟ - ٿيشي= اوهان ڪان (ن ب)

مَا= اسان + وڏي= پنهنجو + براٺ= ڀاءُ+ ٻَرون= وڃي (ن ب)

ايڏ= هتي + بليشي= هن ڪي ڇڏيون- ايڏ= هتي + ٻِلون= ڇڏيون + ايشي= هن ڪي (ن ب)

ٻُرو ٻگر بيلغان، مون نہ پروڙي مامَ
تو داٿو ڳُشتَغان، ڇلي ڇپر لامَ
اڇي پٽي ٽِن سامَ 'دُراه دُراه' ڳن جي.

بيلغان= يارو ساٿيو- تَوَ < تَوَ= بخار تپ- داٿو < داتو= ڏنائون، ڏيئي، ڳُشتغان= مون کي ماريائون. دُراهہ دُراهہ= خوش خوش

جيڪَر رَوان روش، مَروشِي محبوبَ ڏِي،
مَنا ڳُشتَئِي مولدِي، دِيما پنهون دوش،
ٽئي ڳنواک مَنِي گوشَ، سُٽِي مانَ سَگهي تِيان.

روان= وڃان- روش= ڏانهن- مروشي= اڄ — منان= مون کي- گشتئي= چيائون- مولدِئي= تون ٻانهي- دِيما= پويان- ٻانهي خان- اتي 'ديوا' لفظ ڪتب آندو آهي= معنيٰ: ڏيان ها. دوش= ميار، ڏوهہ (ٻ خ) + پنڌ پئو(ن ب) ٽَئي= تنهنجو- ڳنواک= سڏ- مني= منهنجو- گوش= ڪن

مهارون مين جيون، ڦيرياڻون،
مروشي جبل روون اِيءَ وائي واريائون،
مونکي ماريائون، پاروچي پولِي ڪري

رَوون= ويندا سين.

ڦڏا ڏير ڦنگي وِٽا، هُٽا جوراٽا جَتَ،
ايڏ ننديي ايڪوا، هُنِ پِلاٽِئا پِربَتَ،
ماڙهو ڏِيئَمِ مَتَ، لَڄ بَلوچان نِشتغان.

ڦنگي= ڪَنبِي- ايڏ= هتي- ننديي= ويهي- هُجي- ايڪوا= اڪيلي- ويٺي هجان (ن ب) لڄ بلوچان= بلوچن جي لڄ، ننگ، نشتگان < نشتغان= ويٺي آهيان، (ب-خ)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شوا وھاوَ شموشِ، سِگھي مڙنڍينءَ سسئي،
ليڙن جو لطِيفُ چئي، گُنواک نہ ڪِيئڙُو گوش،
روش مروشِي روش، ڪاوِ تہ ڪيچين کي رسين.

شوا< شب= رات_ وھاوَ= ننڊ_ شموش= وسار_ روش مروشي روش= اڄ، اڄوڪي ڏينھن

گِنڊِي گُشتيشِ پاڙَ ۾ ڪِنِ گِرَہَ باتِ
اِھا ٻولي واتِ، ايش گِلِ ٻِرہَ ٻُروُن

چمان ٻُروان زير ڪني، سجڻَ لڳ خُدا
چشمان تي ڪُش مرا، تيري نيٹين ڪئا گھاء

ٻِرئُون گُشتيشِ ٻر چڙھيا، نِڌائُون نيئِي
بارِي بَلوچِنِ سِين مِھري مڙيئِي

متيان ٽئي بيت ڪنھن بہ مستند رسالي ۾ موجود نہ آھن. البت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ "شاھ جو رسالو" جلد ڏھون_ رسالي جو ڪلام ۾ ذڪر هيٺ آندا آھن. ڊاڪٽر صاحب جو رايو آھي تہ انھن بيتن جي ٻولي ڪچي آھي. اھي ڪنھن سگھڙ يا رواجي شاعر جا آھن. (5)

ڊاڪٽر گربخشاڻي تہ ٻنھ اُھي بلوچي بيت ئي پنھنجي رسالي ۾ شامل نہ ڪيا آھن. وٽس دليل سان گڏ ھڪ روايت بہ سامھون ھئي، لکي ٿو تہ:

"ستين داستان جي منڍ ۾ ست بيت (سر 1_7) ڏنل آھن. جن ۾ ھرويرو بلوچي لفظ ۽ جملا تنبيل آھن مير صاحب (مير عبدالحسين خان سانگي) واري قلمي نسخي ۾ مڙيئي ارڙھان اھڙا اڌ سنڌي ۽ اڌ بلوچي بيت ھڪ جدا داستان ۾ ڏنا ويا آھن. پر حاشيءَ تي فارسيءَ ۾ لکيل آھي:

ترجمو: سالڪن جو رھنما، حاجي ميان احمد ٻتائي چوي ٿو تہ ھي بيت پنھنجي ڀاٽيجي کان سواءِ ٻئي ڪنھن کان بہ سماع ۾ نہ ٻڌا اٿم ۽ نڪي ڪي مون وٽ انھن بابت ڪا سندَ آھي ۽ درگاھ جي ٻين پاڪ معتبر ماڻھن کان معلوم ڪيو اٿم تہ ھي بلوچي بيت شاھ صاحب جو ڪلام نہ آھن پر اتفاق سان پوين فقيرن کان ٻڌي رسالي ۾ درج ڪيا ويا آھن. انھن کان سواءِ ھڪ ٻيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بيت نمبر 23 بہ هن داستان ۾ آيل آهي، جو پڻ نڪي قلمي نسخن ۾ آهي، نڪي ٽرمپ صاحب واري ڇاپي ۾. اهو ڏاريو ڪلام سپ خارج ڪيو ويو آهي". (6)

ٻئي طرف ٻانهي خان شيخ، پنهنجي 'شاهہ جي رسالي' جلد ٻئي، داستان تيرهين ۾ ڪي 22 بيت ڏنا آهن. اُنهن ۾ ڪتب آندل بلوچي لفظن ۾ ٻين رسالن جي بيتن ۾ ڪافي فرق آهي. ان ڪانسواءِ شيخ صاحب معنائن ۾ بہ فرق ڪري ويو آهي. ڏسو: سر ديسي، داستان تيرهون بيت نمبر 5 کان 27 (7)

"انهن بلوچي لفظن کان پوءِ ڪي بروهڪي ٻوليءَ جي لفظن وارا بيت ڏنا ويا آهن. پر اُهي ڪنهن بہ نسخي: بمبئي، ٽرمپ توڙي پٽ شاهہ واري گنج ۾ نٿا ملن". (8)

سرائيڪي:

قديم تهذيبي ۽ وڏي ايراضيءَ ۾ پکڙيل ٻوليءَ جا ڪيئي لهجا (Dialect) ۽ اپ لهجا (Sub dialect) ٿين ٿا. سنڌي ٻوليءَ ۾ بہ اهي سڀ خاصيتون موجود آهن. اها محض ستن لهجن تائين محدود نہ آهي، ان جا ڪيئي اڻ ڳڻيا لهجا/اپ لهجا موجود آهن. سرائيڪي، سنڌي ٻوليءَ جو هڪ لهجو آهي، جيئن ٻوليءَ جي اڳوڻن عالمن لکيو آهي. سر جارج گريئرسن، جنهن هندستان جي ٻولين جي ورڇ بابت بنيادي ڪم ڪيو آهي. "سندس راءِ آهي تہ سنڌي ٻولي جا ڇاتل سڃاتل ڇهہ لهجا آهن: وچولي، سرائيڪي، (گريئرسن اهو لفظ "سري جي ٻولي" واري معنيٰ ۾ لکيو هو، جنهن کي اڳتي لهندا واري حصي ۾ درست ڪيائين ۽ سرائيڪي کي لهندا ۾ داخل ڪيائين.) لاسي، لاڙي، ٿريلي ۽ ڪڇي." (9) جڏهن تہ ڪوهستاني، ڏاتي، ميمڻڪي وغيره الڳ آهن. ان موضوع تي تفصيل سان تحقيقي ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر نواز علي شوق جي چيئرميني وارن دورن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لهجن تي ٿورو گهڻو ڪم ٿيو. پر اهو لساني اصولن مطابق نہ ٿيو. لهجن کي "ٻولي" ڪري لکيو ويو. سري جي سرائيڪي کي ٽن ڀاڱن: اُترادي، ماٿيلي- اپا وڙيي، شڪارپوري ۾ ورهايو ويو. انهن تي الڳ ڪتاب شايع ڪيا ويا. سنڌي ٻوليءَ جي لهجن تي ڪنهن ٻئي واري تفصيل سان لکبو.

هتي صرف ڪجهہ سرائيڪي جا لفظ مثال خاطر لکجن ٿا. جن کي شاهہ لطيف پنهنجي شاعريءَ ۾ استعمال ڪيو آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دامن تيڏي چنگل ميڏا روز قيامت تائين.
(سهڻي)
پير اسانڏا حضرت ميران، گل دي آس پڄائين
(سهڻي)
توکي مگان، جو تون آهين، ڀئو در ڪونہ سڃاڻان
(سهڻي)
نمين نمين ميڏي وس، وو بنا دلبر هي دل ماندي
(سهڻي)
سب کا پريان ڪون پوڄي
(ڪلياڻ)
دل ماهي دي نال لوڪو دل رانجهن دي نال لوڪو
مئن رانجهن دي، رانجهن ميڏا.
(ڪلياڻ)

عشق ساجن دا لڳا مئن نون مائي،
برهہ ڊولڻ دا لڳا مئن نون مائي.
(ڪلياڻ)

سرائيڪي گهڻي قدر وائين ۾ ملي ٿي، گمان آهي تہ شاهہ جي ڪلام ۾ اهي ڪن راڳين جي ڪري داخل ٿيون هجن. انهن جي ٻوليءَ تي بہ تحقيق جي ضرورت آهي. هتي ڏنل وائي ”عشق ساجن دا لڳا مئن نون“ سرائيڪي نہ پر پنجابي آهي. سرائڪيءَ ۾ ’مئن ڪون‘ ٿيندو.

اکر ڄُتي هيڪڙي ڀون جي نہ ٻُجهن.
(يمن ڪلياڻ)
سائو مُهہ، شنه ڳئي سِڪڻ اِي شرط
(يمن ڪلياڻ)
تارا ڪتيون تائب ٿيا، ڊيکيندي دلبر.
(ڪنيات)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪڏهن ڪهين نہ ڪيو ڄُلڻ منجهان چاڻ
(آبري)

مَنهَہ ملاحن جي آيو چام ڄُلي
(ڪاموڏ)

تَتسم ۽ تَدڀو

”هي اصطلاح خاص طور سنسڪرت وارن لفظن لاءِ استعمال ٿيندا آهي“. تتسم جي لفظي معنيٰ آهي: تت= اهو+ سم= ساڳيو برابر يعني اهڙا الفاظ جيڪي هو بهو سنسڪرت ۾ بہ استعمال ٿيندا هجن. پوءِ اهي سنڌيءَ مان اوڏانهن ويا يا سنڌيءَ ۾ آيا۔ اها ڳالهہ تحقيق طلب آهي. اهڙن لفظن کي ’تتسم‘جي سري هيٺ پيش ڪجي ٿو. جيئن:

آوگهٽ	=	اوگهڙ
آوتٽ	=	آوَتڙ
سوريہ	=	سج
مِتر (مائٽ)	=	مِٽ
پُتر	=	پُٽ
وياپار	=	واپار
وائي	=	وائي
راج۔ پرجا (رعيت)	=	راج > راڄ
راجا	=	راڄئا (جهڙو راجا تهڙي پرجا)
رنگ	=	رڱ
سجن	=	سڄڻ وغيره

مثال خاطر تتسم جا ڪجهہ لفظ شاهہ جي رسالي مان ڏجن ٿا:

● سنڌي۔ وَرُ= مڙس، پتار

”تہ سُمهو ڪين سُکِ ٿي پاسو ور ڏيئي“
(سهڻي)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

• چوتو= ڇُتڙ ڍڪڻ لاءِ ڪپڙو لانگوٽ

”گهڙي گهڙو هٿ ڪري، چيلهہ ٻڌي چوتو“.
(سمٽي)

• سهج= سياءُ، فطري لاڙو عادت [اهو لفظ سنڌيءَ ۾ بہ عام آهي.]

”سهسين سائر گجن، توءِ سهج نہ مٽي“.
(سمٽي)

• ميہ= ميون اٺ

”ميا تو مهار سڀي پايان سون جي“.
(ڪنيات)

”ميي ڪي مجاز جو ڳُڙهہ اندر ڪو سور.“
(ڪنيات)

• ڪايا= بدن، وجود، صورت

”آرياڻي آمل ڪايا ۾ ڪانڌ ٿيو.“
(سسئي آبري)

• سُڌير= هوش ۾، فرحت ۾

”هڏ نہ ساهہ سُڌير، دل درماندي دوس ري“.
(آبري)

• آڌر= جنهن جو ڪو آڌار وسيلو نہ هجي، نڌڻڪي [اهو لفظ سنڌيءَ ۾ بہ عام آهي.]

• نڌر= جنهن وٽ ڪجهہ بہ نہ هجي. بي وس، نڌڻڪي. [اهو لفظ سنڌيءَ ۾ بہ عام آهي.]

”آڌر نِڌر اَيري اَسونهين آهيان“
(آبري)

• ويڌ= ويڌن، تڪليف مصيبت. [اهو لفظ سنڌيءَ ۾ بہ عام آهي.]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"آڏا ڏونگر ڪرڪرا، ويڌ وِنگايون وَرَ"
(ديسي)

- ساڌ= چڱو شريف۔ ضد= چور

"ڪتو چئي قريب جا، آهيون ساڌ سَهي"
(معذوري)

تديو۔ تد> تت= اهو + ڀو= ٿيڻ يعني اهڙا لفظ جيڪي سنسڪرت جا تہ هجن، پر بلڪل ان جهڙا نہ هجن، انهن ۾ ٿوري گهڻي ڦيرڦار آيل هجي. مثلاً

ون	=	ورڻ
ٻُڌي	=	ٻُڌي (سُڌ ٻڌ ۾)
ڀاڳيہ (بخت، حصو)	=	ڀاڳ، نصيب
ڀاس (چمڪندڙ سج)	=	روشني، سوجهہ، پرروڙ
ڀوءِ (ڀومي)	=	ڀون
پالن	=	پالڻ
چلن	=	چلڻ
جيوَ (حيات)	=	جيءُ
چِتَ (دل، من)	=	چيتو وغيره (10)

رسالي مان ڪجهہ مثال تديؤ جا ڏجن ٿا.

- سن: آنڪ ۔ سنڌي: انگ

"مولي ڪيو معمور، انگ ازل ۾ انِ جو"
(ڪلياڻ)

- سن: گُن ۔ سنڌي: گُڻ، ڳڻ

"نيہ نيٽين ڳڻ ڳالهيين وو"
(وائي ڪلياڻ)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

- سن: چِت ـ سنڌي: چِٽُ= چيتو

”جا چتايم چت ۾، سجڻ سا تو پُڇهي“
(وائي ـ ڪلياڻ)

- سن: وهسن ـ سنڌي: وهسڻ= گهٽو ڪلڻ، خوش ٿيڻ

”عاشق زهر پياڪ، وهه پسئو وهسن گهٽو“
(ڪلياڻ)

- سن: وارن ـ سنڌي: وارڻ، واريو

”آهم اي عجب، جيئن واريو ويچ وهارئين“
(يمن ڪلياڻ)

- سن: داترو ـ سنڌي: ڏاتر، ڏاتار= ڏيندڙ

”تون ڏيين، تو لاهيين ڏاتر ڪي ڏڪندن.“
(يمن ڪلياڻ)

- سن: جاتن ـ سنڌي: جات= موراهين، هرگز بلڪل

”ترس طبيبن جو جڏن ڪيو نه جات“
(يمن ڪليان)

- سن: سَرَ، شر ـ سنڌي: سَر= تير، ٻاڻ

”سر جو سَجيئو سجڻين، پر پيڏي ڏيئي“
(يمن ڪلياڻ)

- سن: دوش سنڌي: ڏوس= ڏوهه، ملامت

”تنهنجو ڏوس ڏمر، ڪونه سهندو اُن ري“.
(يمن ڪلياڻ)

نوٽ: تتسم ۾ تديو جا مثال ڊاڪٽر گربخشاڻي جي رسالي ياڱي پهرئين ۾ ڀئي تان ورتا ويا آهن. البت هاڻي لفظن جي بنيادن بابت نظريا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تبديل ٿي چُڪا آهن. انهن تي وڌيڪ گهرائي سان ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي. مون پنهنجي جامع الغات لطيف ۾ وضاحت ڪئي آهي ته ڏاتن ۾ مون جيڪي ڏاتو ڊاڪٽر گربخشاڻي يا ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جا ڪنيا آهن. اصل ۾ اهي لفظ ڪنهن دور ۾ سنڌي مان سنسڪرت ۽ پين پراڪرتن ۾، ان صورت ۾ ويا هئا. خاص طور ٻن صوتين (Allophones) واران حرفن ٽ، ڊ، ڍ، وارا لفظ سمنڊ > سمنڊ، چنڊ > چندر، پُٽ > پتر، مٽ> متر وغيره. 'ٽِقلي' (دوا جو نالو) کي هندي ۾ 'تريفل' ۽ عربي ۾ 'طريفل' چون. سمن جي آخري دور ۾ ارغونن جي آزار کان پاٽ شريف جا عالم هندستان ۾ آباد ٿيا. ان کي اڄ به 'پاتر شريف' لکن ٿا. ڏسو: "برهان پور ڪي سِنڌي اولياءَ" سنڌي ادبي بورڊ.

داخل ٿيندڙ لفظن جا ڪي مکيه اصول

لفظن جي جوڙجڪ، بيهڪ، سوس، واڌ وغيره لاءِ اسان گذريل بابن ۾ تفصيل سان ذڪر ڪري آيا آهيون. جيئن لفظ جا بنياد، اشتقاق، لڏ پلاڻ، معنيٰ ۽ لغوي قاعدن هيٺ جيڪا لفظي ۽ معنوي ڦيرڦار ٿئي ٿي، انهن کي مثالن سان سمجهائي آيا آهيون.

ٻوليءَ جي خاصيتن وارن بابن: ادغام، اڪرمٽ، بدل، حذف، آخري حرف ڪيرائڻ ۽ لفظ جي داخلا ۾ واضح مثالن سان شاهه لطيف جي بيتن مان حوالا ڏيئي وضاحت ڪري آيا آهيون ته مختلف لساني خصوصيتن سبب لفظ ڪهڙيءَ ريت روپ مٽائن ٿا ۽ هڪ ٻوليءَ مان ٻي ٻوليءَ ۾ شامل ٿين ٿا. ان حوالي سان ڪجهه مکيه اصول هيٺ بيان ڪجن ٿا:

- ڌارين ٻولين جا اهڙا لفظ جيڪي اسان جي ڪلاسيڪي شاعرن: قاضي قادن، شاهه ڪريم، ميون شاهه عنايت رضوي، خاص طور تي شاهه عبداللطيف ڀٽائي جن شعوري طور ٻاهرين ٻولين جي لفظن کي گهڙي يا اصل صورت ۾ استعمال ڪيو آهي. اهي سڀ لفظ اسان جي ٻوليءَ جو ڪلاسيڪي ورثو آهن، انهن کي ڌاريا لفظ هرگز ڪين چئبو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

- انهن شاعرن کان علاوه سچل سرمست، سامي، بيدل سائين، بيڪس، رکيل شاهہ، مصري شاهہ وغيره جن کي ڪلاسيڪي شاعرن ۾ شمار ڪيو ويجي ٿو. انهن پاران استعمال ڪيل الفاظ ۽ اصطلاح
- اهڙي طرح پيڙي فقير سگهڙ جي دور تائين لوڪ شاعري جنهن ۾ صورت ۾ ملي ٿي: بيت، ڏوهيڙا، مولود، منقبتون، معجزا، ڏور، سينگار، ڏهس، ڳجهارتون، هنر وغيره جا سمورا الفاظ، سنڌي ٻوليءَ جو آملهہ ورثو آهن. انهن کي ڌاريا لفظ يا اصطلاح هرگز نہ چونداسين، ڇاڪاڻ تہ اهو دنيا جي ٻولين جو دستور آهي تہ جيڪي لفظ ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾ داخل ٿي ويا. شاعرن، سگهڙن يا عالمن انهن کي جوڳي جاءِ ڏني، اُهي ان ٻوليءَ جو حصو ٿي ويا. ساڳيا اصول سنڌي، عربي، فارسي، ترڪي، هندي، اردو پنجابي، انگريزي، جرمني، لاطيني، اسپيني وغيره سان لاڳو آهن.
- اسان کي واضح نموني سمجھڻ گهرجي تہ ح، خ، ع، غ، ق، ص، ض، ذ، ط ظ، ء، وارا صوتيا عربيءَ وسيلي اسان جي ٻوليءَ ۾ عربن جي دور کان رائج ٿيا. باقي سڀ اکر اسان جا پنهنجا آهن، جيڪي هزارن سالن کان وٺي رائج آهن. ان ڪري پٽيءَ جي صورت کي ڏسي هرگز نہ ينيلجڻ گهرجي تہ ڪي الف ـ ب، پ، ت، ٿ، ج، ڇ، د، ڏ، ل، ل، م، ن، ي، هہ وغيره اُچار عربي يا فارسي جا آهن! چوٽين نقطي ۾ ذڪر ڪيل صوتين کان علاوه باقي سڀ آواز اسان جا آهن، صرف انهن جي صورتخطي اڌاري ورتل آهي، جيڪي پٽي ۾ ظاهر آهن. اجا ڪجھ رهيل آهن. ان ڪري، اهڙن حرفن تي مشتمل لفظ اسان جي پنهنجي ٻوليءَ جا آهن.
- هاڻي ذڪر ڪجي ٿو رواجي انگريزي لفظن بابت، جيڪي لساني اصولن هيٺ سنڌي ٻوليءَ جو حصو ٿي ويا آهن. پر اسان انهن اصولن کي نہ سمجھڻ سبب انهن کي انگريزي يا ڌاريا لفظ سمجهون ٿا. لسانيات جو اصول آهي تہ جيڪڏهن ڪنهن لفظ تي ان ٻولي جي لغت ۽ گرامر جا اصول اثرانداز ٿين ٿا تہ اهو لفظ ان ٻوليءَ جو حصو آهي، مثال خاطر پنجن ڇهن لفظ جو جائزو پيش ڪجي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گلاسُ (Glass)

گرامر	انگريزي	سنڌي
جنس	بيجان	مذڪر
عدد جمع	گلاسز	گلاسَ
حالت جري	—	گلاسن ۾
ڪارج وسيع: عمومي طور جي شين کي چوڻ		پاڻي پيئڻ جو ٿيو شيشي پوءِ اهو شيشي جو هجي، لوهہ يا پتل جو اسٽيل جو پلاسٽڪ جو يا مِٽيءَ جو.

ٽيبل (Table)

جنس	بيجان	مؤنث
عدد جمع	ٽيبلس	ٽيبلون
حالت جري	——	ٽيبلن تي
ڪارج	لکڻ لاءِ	لکڻ لاءِ

ڪاليج (College)

جنس	بيجان	مذڪر
عدد جمع	ڪاليجز	ڪاليجَ
حالت جري	——	ڪاليجن ۾
ڪارج	تعليم گاهہ	تعليم گاه

ڊاڪٽر (Doctor)

جنس	مذڪر	مذڪر
عدد جمع	ڊاڪٽرس	ڊاڪٽرَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حالت جري	To, for, with Doctors	ڊاڪٽرن کي
ڪارج	ماهر: طبي، علمي ۽ سائنسي شعبن جو	طبي چڪاس ڪندڙ علم جي ڪنهن موضوع تي مهارت رکندڙ

ڪپ/ڪوپ (Cup)

جنس	بيجان	مذڪر
عدد جمع	ڪپس	ڪوپَ
حالت جري	In/with Cups	ڪوپن ۾
ڪارج	چانهن پيئڻ جو ٿانءُ	

اسٽيشن (Station)

جنس	بيجان	مؤنث
عدد جمع	اسٽيشنس	اسٽيشنون/ اسٽيشنُون
ڪارج	بيهڻ جي جاءِ (ريل وغيره)	ريل گاڏي جي بيهڻ جي جاءِ

اسڪول (School)

جنس	بيجان	مذڪر
حالت جري	To, in School	اسڪولن ۾
عدد جمع	اسڪولس	اسڪولَ
ڪارج	تعليم گاهه	=

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا:

(1) سيوهاڻي حڪيم، فتح محمد: "آفتابِ ادب"، سنڌي ادبي بورڊ (ڇاپو ٽيون-1974ع)، ص-63-64.

(2) ساڳيو ص 61.

(3) ساڳيو ص 68-69.

(4) Watan Mal Lela Ram, Life, Religion and Poetry of Shah Latif Indus Publication Karachi. 2nd Edition 1985. P-91.

(5) بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر "شاهه جو رسالو-جلد ڏهون رسالي جو ڪلام" علامه قاضي تحقيقي رٿا. 1996ع ص 91- 490.

(6) گربخشاڻي هوت چند مولچند ڊاڪٽر "شاهه جو رسالو" جلد پهريون ڪمشنر صاحب جو ڇاپخانو 1924ع ص 8-447.

(7) شيخ ڀانهون خان "شاهه جو رسالو" جلد ٻيو شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي يونيورسٽي 2012 ص 214-220.

(8) Watan Mal Lela Ram, Life, Religion and Poetry of Shah Latif Indus Publication Karachi. 2nd Edition 1985. p-95.

(9) پريم هدايت ڊاڪٽر "اترادي ٻولي" سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد- سنڌ، 1995ع- ص 19.

(10) سنديلو عبدالڪريم ڊاڪٽر "تحقيق لغات سنڌي" تاج محل پريس حيدرآباد (ڇاپو چوٿون) 1963ع ص 10.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دنيا جي هر ٻوليءَ جي لفظن ۾ اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون هونديون آهن. جيڪي لفظن جي معنيٰ، مفهوم کي هاڪاري، ناڪاري اثرائتو بنائينديون آهن ۽ وياڪرڻي صورتن جي وضاحت ڪنديون آهن. ڪجهه مثال پيش ڪجن ٿا:

'واٽ' سنڌي ٻوليءَ جو قديم لفظ آهي. جنهن جا چِٽا آثار سنسڪرت، پالي، هندي ۽ ٻين پراڪرتن ۾ ملن ٿا. معنيٰ: راهه، رستو. ان مفهوم لاءِ شاهه لطيف مهل موقعي جي حوالي سان ٻيا ٻه لفظ استعمال ڪيا آهن: جيئن، رند، پيچرو دڳ، واهه، پَٽ، پَهو پَهي، لڪ، لنگهه، سبيل، ڳلي، سٽڪ، گس، گذر گهٽ، گهاڙ وغيره:

"وني ور واٽ ٿيا بر چڙهي باڪا"
"سئين سپيرين جي وَنگي پانءَ مَ واٽ"
(ڪنيات)

جمع جي صورت ۾:

"واٽون ويهه ٿيون، ڪهه جاٽان ڪيمي ويا."

شاهه لطيف واٽ لفظ ۾ اڳياڙيون- پڇاڙيون وجهي نيون معنائون مرتب ڪيون آهن.

"اجا تون 'اَواٽ' واٽان پاسي ويسري"

"سُونهين ٿي 'سُواٽ'، تـه منجهان دل دَڳُ لهين"
(ڪوهياري)

آواٽ= گمراهه رستي کان ڀٽڪيل.
سُواٽ= سڌي رستي سان.

"ويجهو وڃ مَ واٽ کي، ڪمج ڏنهه ڪُواٽ.
اُجهي منجهان آٽ، آويسي ٿي آءُ تون"
(ڪاهوڙي)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪُوات= خراب رستو اڙهانگي راهه.

آٽ= خراب راهه، ڏکيو گس.

'واٽ' ٿيو اسم، ان جو فاعل ٿيندو 'واٽهڙو'.

"الڙ ٿي اَچ مَ تون، واٽاڙن وائي."

لاڙي لهجو= واٽاڙن = واٽ ويندڙن کي.

واٽ جو جمع ٿيندو 'واٽن'

"سڪڻ ۾ سوري، پئي اکر هيڪڙي
وهڻ 'واٽن' تي ڪارڻ ضروري"
(يمن ڪلياڻ)

پئي بيت ۾ 'واٽان' پاسي ويسري، استعمال ٿيو آهي.

اترادي لهجي مطابق تہ اهو واٽ جو جمع آهي. پر اصل ۾ اها "واٽ ڪان" جي معنيٰ ۾ حالت اپادان واري جري صورت آهي. واٽن ڪانِ- يعني واٽن، رندن، رستن جي لاهين چاڙهين ڪان ويسرو آهي، اٽڃاڻ آهي. بي خبر آهي. هڪ ٻيو مثال ونون ٿا:

انساني طبيعت ۾ سردي-گرمي، بيماري سيماري ازل ڪان آهي. عام لوڪن پنهنجي سوچ ۽ تجربي آهر پئي علاج ڪيو. تان جو وقت جي ضرورت مطابق درست علاج لاءِ طبيب پيدا ٿيا. جيڪي پوءِ درجي بدرجي مهارت حاصل ڪندا رهيا. شاهہ لطيف جي دور ۾: طبيب، حڪيم، ويڄ، حاذق هئا. جيڪي دردن جي دوا ڏيندا هئا. هر هڪ عامل جو سائين پنهنجي موضوع مطابق بيان ڪيو آهي. اسان هت مثال خاطر صرف 'ويڄ' جو ذڪر ڪيون ٿا تہ سائين ان ۾ اڳياڙيون، پڇاڙيون، صفاتي، جري توڙي ظرفي اضافتون لڳائي، لفظن جون نيون ترڪيبون ۽ معنائون مرتب ڪيون آهن.

"وِڄي ڄَن وڍياس، وري ويڄ ٿي سي ٿيا،
پرت پڏائون پٽيون، روح ڪيائون راس."
(يمن ڪلياڻ)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جمع جي صورت ۾:

"ويڄن ويٺي ٿي دوست پيمي در آئيو
پيڙ پري ويئي، اڇڻ ساڻ عجيب جي."
(يمن ڪليان)

"اٿيو ويڄا مَ وهو وڃو ڏيپ ڪٽي،
ٻڪي ڏيندا ٻاجهه جي آيا سور ڏٽي."
(وائي)

(منفي) صفاتي صورتون:

"ڳئيس ڳويڄن تن طبيب نہ ڳڏيا،
ڏيئي ڏنپ ڏڏن، پاٽان ڏيل ڏکوئيو."
(يمن ڪلياڻ)

"انڌا اونڌا ويڄ، ڪل ڪچاڙتا ڪانئيين،
اسان ڏکي ڏيل ۾ تون پياريين پيچ."
(ڪلياڻ)

"سر جو سَيڄئو سجڻين، پر پيڏي ڏيئي،
ويڄڻئون ويئي، ٿي وَهيٺي سجڻيين."
(يمن ڪلياڻ)

'ويڄڻئون' = ويڄن کان (لاڙي ويڄئان) جري صورت ويڄن جي علاج کان ويئي. هاڻي ان جي درد جو دارون صرف دلبر جو ديدار آهي.

انهن ـ اڳياڙين، پڇاڙين ـ کان سواءِ ٻولي غير متحرڪ ٿي ويندي آهي. اهي علامتون هر ٻوليءَ ۾ پنهنجي مزاج مطابق ڪارج ادا ڪنديون آهن. علم لغت جيئن تہ ٻوليءَ جي لفظن جي بيهڪ ۽ جوڙجڪ تي بحث ڪري ٿو. ان حوالي سان، اسان سنڌي ٻوليءَ جي پنهنجي نرالي انداز سان جڙيل اڳياڙين ۽ پڇاڙين تي بحث ڪنداسين. واضح رهي تہ هي بحث لفظ جي بيهڪ ۽ معنوي جوڙجڪ بابت آهي. ان جو صرف (Morphemic) سان ڪو تعلق نہ آهي، جيئن اسان جي ڪن ڏيهي عالمن ڏيکاريو آهي. ان کان علاوه اسان چونڊ اڳياڙيون/پڇاڙيون ڪنيون آهن. انهن مان گهڻن جو تعلق عربي، فارسي ۽ سنسڪرت لفظن سان آهي. ٻين ٻولين ۾ بہ اهڙي طرح

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏارين ٻولين جون اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون استعمال ٿينديون آهن. مثلاً انگريزي-يوناني، لاطيني، جرمن، عربي- عبراني، سرياني، سميري، ترڪي، فارسي، زند، اوستا، پهلوي، سنسڪرت-سنڌو براهمي، پالي ۽ ڏيهي پراڪرتون وغيره پر جيئن تہ اهي سنڌي ٻوليءَ ۾ رواني سان رائج آهن، انهيءَ سبب هن باب ۾ آنديون ويون آهن.

اڳياڙيون (Prefixes)

عام طور اڳياڙيون لفظ جي هاڪاري (Positive) يا ناڪاري (Negative) مفهوم کي واضح ڪنديون آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ هاڪاري اڳياڙيون هيٺين ريت آهن:

س: سَڄڻ، سُڄاڻ، سَبوجهہ، سُپت، سَبر، سُپتيو سپوت، سَچر، سباجهو سَرهو سُتڙ سُڏير، سَياڳ، سُواڏائي، سَپر، سُترو سَڦل، سُڄاڳ، سَروپ، سُڳنڌ، سَڳٺي، سَمانو سُلچڻو سُندر سُرڳ، سُپڪ، سجر، سواهرو سهج، سُماڳ، سهانگو سُڏاتورو، سُک، سُوات، سَڌر سُڪاج، سُڪر.

پر: پرڪاش، پرتاب، پريات، پرگهٽ، پرماتما، پرمل، پروهت، پريتم، پرسهيہ

پهس= تڪڙو جلد پهس پکي جان پوءِ (شاهہ)

ناڪاري اڳياڙيون:

اَ: اَياڻو اَڄاڻ، اَملهہ، اَرهو اَريج، اَسونهون، اَپرو اَڪارڻ، اَڏر اَڪاج، اَبوجهہ، اَڪارت، اَڪٽ، اَديس، اَڏوتي، اَچل، اَچيت، اَمانو اَواڻ، اَنات<اَنات، اَڏرمي، اَماس، اَشپ، اَهنسا، اَڇوت، اَياڻو اَوير، اَڪو اَپار، اَرڪ، اَنوٽ، اَياڻو اڪٿ.

اَپ: اَپمانُ، اَپڪار (برائي، خراب ڪم)

اَڻ: اَڻهوند، اَڻ ميو اَڻ چيو اَڻ لک، اَڻ پليو اَڻ ڪوٽ، اَڻجاڻ، اَڻ پڙهيو اڻ ڏٺو اَڻ ڏوتو، اڻ ٻڌو اڻ سرت، اڻاسو.

اَو: اوگڻ، اوٽو اوتڙ، اوگهٽ، آوتار، آوسار.

بي (فارسي): بي پاڙو بي وڙو بي چيو بيڪار بي نور بي سُرو بي سهارو بي مهار بي خبر، بي روح، بي حال، بي بها، بي حد، بي راهہ، بي چين، بي صبر، بي شڪر، بي ايمان، بي بدل، بي مهل، بي رخو بي حيا، بي شرم، بي عزت، بي هوش، بي مثال، بي وفا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بد (فارسي): بدسوڻ، بدلحاظ، بدروح، بدنصيب، بدحواس، بدحال، بدشڪل، بدصورت، بداخلاق، بدتميز بددماغ، بدمعاش، بدچال، بدافعال، بدبخت، بدبوءِ، بدڪار بدنام.

ڏُ: ڏُجڻ، ڏُبرو ڏُچر، ڏُهاڳ، ڏوڳرو ڏڪ

غير (عربي): غير حاضر، غير موزون، غير ذميدار، غير موجود، غير آباد.

لا (عربي): لاحد، لاچار، لامڪان، لا اولاد، لاحاصل، لاشڪ، لافاني، لاپرواهه، لاوارث، لاطمع، لامذهب، لاغرض، لاثاني، لامحال

مَ: مَجاڻ، مَچڏ، مَسهو مَٺن، موسٽ (ڪوڙو بهانو) مُهن (ناس ڪندڙ)

ن: نِڪمو ناڪام، ناسور ناسمجهه، نِهنو نِڏر، نَهڪر، نٺر، نهال، نامهربان، نياڳ، ندورو نپٽيو نراس، نرجو نماڻي، نِڪٽي، نَڪين.

نا (فارسي): نافرمان، نادار، نامراد، ناعاقبت، نااندیش، ناڪاره، ناسمجهه، ناروا.

ڪ: ڪُمهلو ڪُريت، ڪُچاڙو ڪُم، ڪُپٽيو ڪُڏو ڪُلچٽو ڪُبيلي، ڪپوت، ڪُلات، ڪُول (بدلچڻ) ڪُڏا تورو ڪُوبج، ڪاهري، ڪُپَر، ڪُرند (خراب رستو)

پڇاڙيون (Suffixes)

جيئن اڳ ۾ ذڪر ڪري آيا آهيون ته اڳياڙين جو مکيه مقصد لفظ کي هاڪاري، ناڪاري ڪن صورتن ۾ سگهارو بنائڻ هوندو آهي. مٿي ذڪر ڪيل اڳياڙين جا گهٽي قدر مثال شاهه لطيف جي رسالي مان ورتا ويا آهن، اهڙا هزارين مثال پيا به موجود آهن، جن کي پيش ڪيل خرفن جي آڌار تي سمجهي سگهجي ٿو.

هيٺ پڇاڙين جا ڪجهه رواجي مثال پيش ڪجن ٿا. پڇاڙيون عام طور لفظ جي معنيٰ، خوبي، ڪم ۽ صفاتي پهلوئن کي اجاگر ڪن ٿيون.

آر: ڪنيار، سونار، ڏنار، لوهار، وڻجار، ميهار، پينار، پڪرار، ڏاتار، ڏانار، ملهار، پلهار، دلدار، پنهوار، پلهار.

دار (فارسي): چوڪيدار، چوبدار، مهندار، صوبيدار، سمجهدار، سردار، خبردار، تپيدار، مالدار، راهدار، قربدار، مزيدار، قلدار، ڪاردار، پڳهاردار، ڪنجي دار، دلدار، پهريدار، پڳدار، حبدار، ميااردار، ٻهاريدار، شاندار، زميندار.

دان (فارسي): نادان، قدردان، قلمدان، روشن دان، باردان، سگ دان.

ڪار: شاهوڪار، ڪماٽيڪار، سنڌيڪار، وٽڪار، ڪلاڪار، فنڪار، واقفڪار، گلوڪار، پيشڪار.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

افزا (فارسي): روح افزا، صحت افزا، همت افزا، رونق افزا، اميد افزا.
انديش (فارسي): دورانديش، عاقبت انديش، ڪوتاهہ انديش، خيرانديش.
وارو: ڪم وارو عقل وارو سونهن وارو هنر وارو سوپ وارو مال وارو هوٽل وارو چانهن وارو قرب وارو عزت وارو ڀاڄهارو رتبي وارو.
وان: فارسيءَ ۾ انکي 'بان' بہ چوندا آهن. جيئن دربان، ميزبان، نگهہ بان، بادبان، قربان، شبان، سگبان، باغ بان، چٽيوان، ٻلوان، پهلوان، ڏياوان
مند (فارسي): هنرمند، عقلمند، صحتمند، دولت مند، هنرمند.
وند (فارسي): ساڃهوند، مال وند، دياوند.
گار (فارسي): روزگار، گناهگار، پرهيزگار، آزمونديگار.
گاهہ (فارسي): درس گاهہ، عبادت گاهہ، عيدگاهہ، آرام گاهہ، منزل گاهہ، پناهہ گاهہ، رسدگاهہ، انتظار گاهہ، چراگاهہ

فاعلي ۽ صفاتي صورتن کان سواءِ ڪوڙ ساريون پڇاڙيون اسم، صفت، ظرف حرف جر، حرف ندا ۽ فعل طور بہ ڪم ايندڙيون آهن شاهہ جي حوالي مان هيٺ ڪجهہ مثال پيش ڪجن ٿا:

لفظن جي نسبت ڏيکارڻ لاءِ گرامر ۾ حرف جر ٿئي، جيئن 'اڪبر جو گهوڙو' ـ جهنگ جو مال. 'ڀاڄهہ جو ٻڙو' وغيرو. فارسي ۾ جري حرف مٿائي، زير اضافت لڳائين. ان خاصيت کي اردو ٻوليءَ ۾ اختيار ڪيو ويو آهي. جيئن: ڪارِ خير، 'مهر وفا' دارِ صحت رازِ الفت، روزِ اول، همتِ مردان وغيره. ان جي پيٺ ۾ سنڌي ٻولي زير اضافت اختيار ڪئي آهي. جيئن:

"تون تماچي تَڙَ ڏَٽي آءُ مهاٽي مي"
(ڪاموڏ)

تَڙَ ڏَٽي= تڙ يا تلاءَ (ڍنڍ) جو مالڪ.

"اوتياڻون عبير جا مٿي طاق تڙن."
(مومل راڻو)

طاق> تش> تس: تلاڻن تي عبير جا تس پري اڇلاياڻون. اسان وٽ بہ زير جو استعمال ٿئي ٿو پر ٻنهي ۾ فرق آهي.

"گهرِ تہ گهرجين تون، مُند مڙوئي مينهن جي."
(سارنگ)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"وينيون گهرِ گهورين پرينءَ متي جندڙو"

"وڏيري هياس ميڙو مون گهرِ سرتيون."
(ليلا چنيسر)

جري صورتون

"تڙي طبيبن گهايل گهران ڪڍيو."
(يمن ڪلياڻ)

گهران= گهر مان

"اجان ٿنوراءِ ڪالهه ڪڍيا سون سڄڻين."
(يمن ڪلياڻ)

ٿنوراءِ= ٿنور مان
سڄڻين= سڄڻن کي

"ان گهوڙن هنئي گهٽيون، دوسنئان ڏار ڪيون."
(ليلا چنيسر)

دوسنئان= دوستن کان، محبن کان.

"معرفت جي ماٺ سين، ڏِسَ اندر ڏورين،
ڪُلهنئون ڪورين، عاشق عبداللطيف چئي"
(ڪلياڻ)

ڪُلهنئون= ڪلهن کان.

پسو پکيئڙن ماڻهنئا ميث گهٽو
(ڏهر)

ماڻهنئا= ماڻهن کان

جمع جي صورت ۾ ان جا مثال ڏسو:

"حسن مير حُسين کي رُنو ٽن ٽولن،
گهر ماڙهئين، جنگِ مروئين اُڀن ۾ ملڪن"
(ڪيڏارو)

گهر ماڙهئين= گهر ۾ ماڻهن جو روچ هو.
جهنگ مروئين= جهنگ ۾ جانور ٽي رنا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”ڪوٺين لڳن ڪير، محلين مُنجهي مون هِنئون“
(مارئي)

محلين= محلن ۾.

ضمير متصل جا ڪي مثال:

”آلتيم جا هنيان، سان نہ سَلتيم ساھہ ڪي.“

آلڻ= ڳجهو رکڻ، مون جيڪا ڳالھہ هينئن ڪان ڳجهي رکي،
سَلڻ= پڌائڻ، سا (ڳالھہ) ساھہ سان بہ نہ سَلِيَم.

”اندر روح رهيام، سچڻ اوطاقون ڪري“

رهيام= مون وٽ رهيا.

”پڇج پوءِ پريتڙو پهرين سِرُ سجي.“
(ڪلياڻ)

”جي پائن ڪانُ ڪمان ۾، تہ سينو سپر ڏيج،
منهن ۾ معشوقن جا، جهالو تي جهليج.“
(يمن ڪلياڻ)

”اوياهيوس آئين، لطف سان لطيف چئي.“
(ڪنڀات)

اوياهڻ= بيهارڻ، بچائڻ، (اوهين ان کي ڏتاري ڪڙو ڪريو)

”اديون عبداللطيف چئي ايندم آرياڻي.“
(ديسي)

ايندم= منهنجو (آرياڻي) ايندو.

هيڪ جي نہ چاياس، بيو چاپندي جي مران،
واجهائي وطن کي آءُ جي هت مياس،
ميائي جياس، جي وجي مڙھہ ملير ڏي

چاياس= مان چايس
مياس= مان مئس
جياس= مان جئس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نتيجا

هن ڪتاب ۾ مختصر طور 'علم لغت' بابت جيڪي پهلو اجاگر ڪيا ويا آهن ۽ لغت سازيءَ (Lexicography) يا علم لغت (Lexicology) جي جن مرحلن کي بيان ڪيو ويو آهي. انهيءَ مان ٿلهي ليکي اسين اُهو اخذ ڪري ٿا سگهون تہ:

'علم لغت' کي ٻوليءَ سان لاڳاپيل علمن جي 'ماءُ' تصور ڪيو وڃي ٿو. ڇاڪاڻ تہ ٻوليءَ ۾ ڳالهائڻ جو بنيادي ايڪو 'لفظ' آهي، جنهن جي جوڙجڪ، بنياد، بيهڪ، درست صورت، معنيٰ، مفهوم ۽ ان مان جڙيل اصطلاحن ۽ محاورن سان بحث اهو علم ڪري ٿو. لغت جي صحيح پرک ۽ درست استعمال سان، اسان ٻولي جي وڌندڙ بگاڙ کي روڪي سگهون ٿا. لفظن جي علمي ۽ بامعنيٰ بيهڪ قائم ڪري سگهون ٿا، انهن کي محفوظ بنائي سگهون ٿا. ان علم وسيلي اسان پنهنجن ۽ پراون لفظن ۾ فرق ڪري سگهون ٿا. مثلاً اڄ اوهان ڪنهن پڙهيل کان پڇندا تہ جتي مال/ڍور ٻڌجن ان کي ڇا چئجي تہ جواب ملندو وٿاڻ ۽ جتي گهوڙا ٻڌجن، ان کي ڇا چئجي؟ 'طنبيلو'. حالانڪ اسان وٽ ان لاءِ الڳ لفظ موجود آهي: 'ڪڙهہ' آخوند گل محمد هالائي جو هڪ شعر آهي:

جت بيهن گهوڙا گهڻا 'ڪڙهہ' ان کي چون.
جت رڍن، ٻڪرين جا ڌڻ ان کي 'وٿاڻ'

موجوده محاوري ۾ 'وٿاڻ' چوپائي مال لاءِ ڪتب اچي ٿو. رڍن، ٻڪرين لاءِ 'واڙ' هوندي آهي. اهڙي طرح اسان وٽ تقريباً سڀني جانورن، پکين پکڻن جي جاءِ لاءِ الڳ الڳ لفظ موجود آهن.

ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ لفظن جي لڙهين کي اکر ڀنڊار (Vocabulary) چئبو آهي. انهن کي الف ب وار ترتيب ڏئي، هڪ هنڌ گڏ ڪبو تہ اها لغت (Lexicon) ٿي پوندي ۽ ان جي جوڙجڪ جي سمورن مرحلن، عنصرن جي علم کي علم لغت يا Lexicology چئبو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ان ڳالھ جو بہ پتو پوي ٿو تہ معنيات يا Semantics جي ان علم ۾ ڪيتري ۽ ڪهڙي اهميت آهي، ڇاڪاڻ تہ ٻوليءَ جو تاجي پيٺو لفظن جي تصورن تي آڌاريل هوندو آهي. جيئن اڳ ۾ ذڪر ڪري آيا آهيون تہ اهي تصور هر قوم جا الڳ الڳ ٿيين ٿا، ان جا مکيہ ڪارڻ سندن سماجي زندگي ۾ فرق، عام وهنوار جا الڳ طور طريقا، الڳ تاريخ، تهذيب ۽ ثقافتي اهڃاڻن ۽ قدرن ۾ الڳ هوندا آهن.

علم لغت وسيلي، اسان ڄاڻي سگهون ٿا تہ ڪهڙا لفظ ٻين ٻولين مان آيا آهن، انهن لفظن جي صورت، هيئت ۽ معنيٰ تي ڪهڙو فرق پيو آهي، ڪهڙن سببن ڪري لفظ سفر ڪن ٿا. مختلف ملڪن ۽ تهذيبن مان ٿيندا اچي ٿاڪ ڪن ٿا. جيڪي ان علم (Philology) جا ماهر آهن، اهي نہ صرف لفظن جي ڄمار ٻڌائي سگهن ٿا، پر لفظن جي راهن رندن (Routes) بابت بہ ٻڌائي سگهن ٿا. مثلاً جڏهن اسين چئون ٿا تہ ”منهنجو سڪر واري پل تي ـ هو جمالو“ يعني اهو محاورو 1932ع کان پوءِ جو آهي. جڏهن سکر بيراج ٺهيو. سنڌي ۾ هڪ اصطلاح آهي: ”ازبڪيون چڙهڻ“ يعني ٻتاڪون يا ڌاڙون هڻڻ. اهو لفظ 1520ع کان پوءِ جو ٿي سگهي ٿو جڏهن سنڌ ۾ ارغون ۽ ازبڪ حملو ڪري آيا هئا. لسانيات ۾ ان علم کي وڏي اهميت ڏني ويندي آهي. اسان هن ڪتاب ۾ بہ ڪافي مثالن ۽ وضاحتن سان ان جي اپٽار ڪئي آهي تہ جيئن عام پڙهندڙ بہ ان مان استفادو حاصل ڪري سگهن.

علم لغت ۾ معنيٰ جو تہ هڪ وسيع جهان آهي، ان ۾ ڪئي شاهي رستا آهن، جن سان پڙهندڙ آساني سان مطلب جا موتي هٿ ڪري وڃي پار پئي ٿو تہ ڪن هنڌن تي سوڙهيون گهٽيون آهن، اهي بہ هموار نہ آهن، ان ڪري اتان گذرڻ ۾ ڪيس ڪافي ڏکيائي ٿئي ٿي. پوءِ يا تہ پڙهندڙ اٽل ارادو ڪري آڏن ترڇن رندن تان رڙهندو، مقصد ماڻيندو اڳتي وڌندو رهي يا وري ڪو استاد هٿ ڪري، جيڪو انهن علمن جو ڄاڻو هجي، اهو کيس اوکا پنڌ پهاڙ جا ڏسيندو آساني سان پار پهچائيندو.

باقي سطحي ڄاڻ رکندڙ لفظن جي اندر موجود تصورن کي اصل نہ سمجهي سگهندو. لطيف بہ چيو آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اکر چتي هيڪڙي ٻهون جي نہ ٻُجهن،
ڪوهہ ڪبو ڪي تن، سچي سٽائي ڳالهڙي
(يمن ڪلياڻ)

’علم لغت‘ پنهنجي جوهر ۾ هڪ وسيع، گهڻ رخو گهڻ علمي/فني علمن جو نچوڙ آهي، جنهن کي سمجهڻ لاءِ ذڪر ڪيل علمن جي بنيادي ڄاڻ حاصل ڪرڻ ضروري آهي. ان ڪان پوءِ ان لاءِ راهون کُلنديون وينديون. ڪن عالمن ان کي پڪي راڳ سان تشبيهہ ڏني آهي. جيئڪو موسيقي جا چار اکر ڄاڻي ٿو ان کي خبر آهي تہ ان لاءِ رياضت ڪرڻ ۽ استاد جي رهنمائي وٺڻ ڪيتري ضروري آهي. پڪي راڳ- ’ٺمري يا خيال‘ کي سمجهڻ ۽ پيش ڪرڻ لاءِ هڪ زندگي گهرجي! هي ڪو پنجن اٺن سالن جو کيل نہ آهي. جيئن ڀٽائي چيو آهي تہ:

عشق ناهي راند، جو ڪي ڪنس ڳيرو
جيءُ جُسي ۽ جان جي پيچي، جو هيڪاند،
سسي نيزي پاند، اُڇل تہ اڏ ٽٽي.
(يمن ڪلياڻ)

علم لغت جي ڄاڻ، گرامر يا وياڪرڻ جي علم ڪانسواءِ اڻپوري چئبي خاص ڪري علم صرف تہ آهي ئي لفظن جو علم- لفظن جو نهڻ ۽ فعل مطابق ڦيرا (گردان) جوڙڻ توڙي علم نحو مطابق انهن جو مقرر جاءِ تي مقام (Position) رکڻ بہ لغت جي جوڙيندڙن لاءِ اهم آهي. ان ڪانسواءِ تہ ڪا معني بہ سمجهہ ۾ ڪانہ ايندي.

مان پنهنجي تجربي، مطالعي ۽ مشاهدي مطابق علم لغت جي فن واري ماهر کي ٻوليءَ جو ”عاشق“ سمجهان ٿو جنهن لاءِ لطيف سائين چيو آهي تہ:

”عاشق شهر فقير، در در هٽن سين.“

لغات جا مُشتاق، واهڻ وسندين، ڳوٺن شهرن ۾ صدائون هڻندا، ڪو لفظ ڪو محاورو ڪو پهاڪو هٿ ڪندا گوڏڙين ۾ گڏ ڪندا ويندا آهن. پوءِ انهن کي سوڏي سنواري مشاهدي، مطالعي ۽ محاوري جي پرک

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ڪسوٽي) تي پرکي ترتيب مطابق پوئي لغت مالها ٺاهيندا آهن. مانوارو پرمانند ميوارام جنهن سنڌي-انگريزي (1910ع) ۽ انگريزي-سنڌي (1933ع) لغتون جوڙيون آهن، سو چا ڪندو هو جو جمعي يا آچر تي سول اسپتال حيدرآباد ۾ اچي هٽ پاٽي جو پنهنجي پرسان رکي، سامهون هڪ خالي ڪرسي رکندو هو. پوءِ سُرت وارن کي سڏي، ڪرسي تي ويهاري ڪانئن عام زندگي ۽ ڪرت بابت سوال-جواب ڪري لفظ، محاورا پچي بندي تي لکندو ويندو هو. پوءِ پڪ ڪري (چيپل لغتن سان پيٽي) رجسٽر تي چاڙهيندو هو. اهڙي ريت هن ڳوٺاڻي زندگي جا هزارين لفظ ۽ محاورا سميڙي گڏ ڪيا. ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي پنهنجي مضمون "سنڌي لغت نويسيءَ جي تاريخ" ۾ لکي ٿو ته، "هن نه فقط اڳين سنڌي ڊڪشنرين تان مدد ورتي آهي، پر پنهنجي ليکي پڻ سنڌ جا جدا جدا ڳوٺ گهمي، ڳمين ڪاسبين کان ڏنڌي وار لفظ ۽ اصطلاح گڏ ڪري درج ڪيا." (1)

ساڳيو طريقو مرزا صادق علي بيگ ۽ اڌارام ٿانور داس به اختيار ڪيو. هو ڳوٺن ۽ هٽن تي هليا ويندا هئا. اتان لفظ پچي بندين تي اتاريندا هئا. پوءِ پادري شرٽ وٽ کڻي ويندا هئا، جيڪو انهن جا اچار ۽ مطلب انگريزيءَ ۾ لکندو هو. اها ڊڪشنري 1879ع ۾ شايع ٿي.

اوهان سترامداس سائل جي "سائل ڪوش (احمدآباد بڙودا 2004ع)" جو مهاڳ (پرستا ونا) پڙهي ڏسو لکي ٿو ته: "پارت جي ورهاڱي کان پوءِ مون سينٽ زيويئرس ڪاليج، احمدآباد ۾ پروفيسري جو پد پاتو. اُتي مان سنڌي ۽ پارسي سيکاريندو هوس. احمدآباد ۾ رهي مون هنديءَ ۽ گجراتيءَ جو ابياس ڪرڻ شروع ڪيو. هتي رهي مون سنڌي اصطلاح گڏ ڪري ٻن پاڱن ۾ ڇپايا. ٿوري وقت کان پوءِ مون سنڌي ڀاڪن جا به پاڱا ڇپائي پڌرا ڪيا. ائين ڪندي مان نه رڳو سنڌي اصطلاحن ۽ ڀاڪن کان پوريءَ طرح واقف ٿيس پر اُنهن کي الف بي وار ٺاهي رکڻ جو آزمودو به پرايم. هر هڪ ڊڪشنريءَ ۾ اهو به ڄاڻائڻو پوندو آهي ته هر هڪ لفظ، گرامر موجب ڪهڙو ڳالهائڻ جو لفظ آهي، ان لاءِ سنڌي گرامر جي به پوري ڄاڻ هئڻ کپندي هئي. ائين ڏهن سالن جي اندر مون سنڌيءَ ۾ چار جدا جدا سنڌي گرامر ڇپائي پڌرا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيا. ائين ڪندي مون کي گرامر تي پوري پڪڙ حاصل ٿي. سنڌي ڪوش ۾ اهڙا بہ ڪيترا لفظ ۽ اصطلاح اچن ٿا جيڪي ڳوٺاڻي جيوت، ڳوٺاڻي بوليءَ، ريت رواج، نباتات، پاڻي چرخن، نهرين، نارن، کيتن، باغن، واڙين ۽ قدرتي نظارن سان واسطو رکن ٿا. ڳوٺن جي انهن سيني سنڌي لفظن ۽ اصطلاحن جي مون کي ڪافي ڄاڻ هئي ڇو تہ مان 24 سال پنهنجي ننڍي ڳوٺ مهر ننڍا (لاڙڪاڻي) ۾ گذاريا هئا. سنڌي ڪوش جي اندر سَوَنِ ۾ پسارڪين شين جا نالا بہ ڏسجن ٿا. منهنجو پيءُ هڪ هاڪارو حڪيم هو. ان جو مڏباهوءَ (لاڙڪاڻو) ۾ حڪمت جو عاليشان دڪان هو. مان اُتي سنڌي اسڪول ۾ پڙهندو هوس. اُتي مون کي بہ ڪئين پيرا مريضن جي لاءِ دوائن جا پڙيڪا ناهڻا پوندا هئا. اهڙيءَ طرح مون کي سَوَنِ پسارڪي شين جي ڄاڻ ملي. نہ رڳو ايترو پر ڪيترن مرضن جي نالن ۽ طبابت جي دڪان سان واسطو رکندڙ بين چيزن جي بہ ڄاڻ مليم. لغت ۾ آيل انيڪ پسارڪي وکرن مان گهڻا تہ مون پنهنجي اکين سان ڏٺا. ان ڪري اُنهن کي سمجهائي لکڻ ۾ مون کي بلڪل دقت ڪانہ ٿي." (2)

ڪاڪو پيرومل پنهنجي حوالي سان لکي ٿو تہ:

"سن 1902ع کان وني گشت ڪرڻ لڳس تہ سنڌ جي جدا جدا ڀاڱن ۾ خاص ڪري لاڙ ۽ ٿر ۾ ڪيترن ماڻهن کي اهي ساڳيا رسالي ۾ ڪم آيل لفظ ڪتب آڻيندي ٻڌم. ڪيترا ٻيا لفظ، اصطلاح ۽ پهاڪا بہ ڪٺي ڪيم. اهڙي طرح ٻارنهن ورهين جي اڀياس ڪرڻ کان پوءِ رسالي جي اَهنجن لفظن جون معنائون جي 1893ع کان 1905ع تائين هٿ ڪيون هيم سي ڏار ڪري ڪتاب ۾ سرن موجب لکي تعليم کاتي واري شاهہ جي رسالي جي لغت تيار ڪيم. ان جو نالو "غريب اللغات" رکيم." (3)

سائين ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ مانواري محقق ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي سان گڏ. سوَين سگهڙن جون سوانح عمريون پڙهو اوهان کي اهائي واٽ ملندي. سگهڙ- سپورنج توڙي وينجهار ٻڌجڻ لاءِ ٻڌجارو ٻڌجڻو پوندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جن کي ماءُ ـ ٻولي سان چاھہ آھي، اھي ڪشالا ڪيندا. واھڻ ووڙيندا، جھنگ جھاڳيندا، ڏونگر ڏوريندا ۽ يقيناً حال سارو ٻولي جي جھوليءَ ۾ تورا ڪي گھٽا ڪي ڪٽا وجھندا رھندا. جن مان سونھري سنگ نڪري نروار ٿيندا ۽ ٻولي مالا مال ٿيندي لغت جي تاريخ بہ اھائي ساک ڏئي ٿي.

”مون ڪوشش ڪري، ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ واري وات ورتي آھي، جو ھر ڳالھہ شاھہ جي بيتن سان پيٺي سمجھائي اٿم. اوھان ”سنڌي ٻوليءَ جون لساني خاصيتون ۽ خوبيون“ پڙھندا تہ اوھان کي احساس ٿيندو تہ شاھہ صاحب سنڌي ٻوليءَ کي لھجن (Dialects) مان ڪيڏي ڪھڙي ريت مڪمل زبان بنايو. ٻوليءَ جي تحفظ ۽ ڦھلاءُ لاءِ ڪيڏا ڪشالا ڪيا ھئا، ان کي مرڪزي حيثيت ڏيڻ لاءِ سنڌ جي سيني پاڳن جو ور ور دورو ڪيو. اتان جي سگھڙن ۽ سپورنجن سان مليو اتان جي ٻولي کي بيتن ۾ محفوظ ڪيو. بقول ايچ ٽي سورلي: شاھہ لطيف پنائي سنڌي ٻوليءَ جي لھجن، اصطلاحن ۽ ان جي استعارن جو وڏ ۾ وڏ ڄاڻو ھو. ڪو بہ شخص ڪڏھن بہ اھڙي شاعري نہ ڪري سگھندو. اھڙا احساس، اھڙا جذبا ۽ اھڙن جذبن جو عام ٻوليءَ ۾ اظھار ھر ڪنھن جي وس جي ڳالھہ نہ آھي: عوامي ٻولي ۾ ڪيل اھڙي شاعريءَ تي ڪڏھن بہ زوال اچڻو نہ آھي“

دنيا جي سيني ٻولين ۾ ڪي فني ھڪجھڙايون ٿين ٿيون، جن کي سمجھڻ جي ضرورت آھي. بدقسمتيءَ سان، اسان انھن علمن طرف جوڳو ڌيان ڪونہ ڏنو آھي، جنھن سبب پنھنجي شاھڪار ٻوليءَ جي فني خوبين ۽ خاصيتن کان اڻ ڄاڻ رھيا آھيون. ان ڏس ۾ علم لغت بابت عالمي ڪتابن جو مطالعو ڪري، مون چونڊ مکيہ علمن کي پنائي جي بيتن ۾ ڳولي وضاحت سان لکيو آھي. اُھي علم ھيٺين ريت آھن.

- علم لغت (Lexicology)
- علمِ ڏاتو يا اشتقاق(Etymology)
- علم لسان (Philology)
- علم معنيٰ (Semantics)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

- خاصيت اِدغام (Assimilation)
- خاصيت اڪرمت (Metathesis)
- خاصيت بدل (Mutation)
- خاصيت حذف (Elision)
- اڌارن يا ٻين ٻولين جي لفظن جي داخلا (Loan or Adopted Words)

مٿي ذڪر ڪيل سمورن علمن، خاصيتن، جن کي مون فهرست ۾ ترتيبوار رکيو آهي. جيڪڏهن انهن جو گهري نظر سان مطالعو ڪيو ويندو. انهن مطابق لفظن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي ۽ پوءِ جيڪڏهن پڻائي جي بيتن کي ان تناظر ۾ پڙهيو ويندو، پُرجهيو ويندو ته پڙهندڙ کي ڪوڙ نيون معنائون، مفهوم ۽ تشريحون سمجهه ۾ اچي وينديون. وڌيڪ تفصيل لاءِ راقم جي "جامع لغات لطيف" به پڙهي سگهجي ٿي، جيڪا انهن اصولن هيٺ جوڙي ويئي آهي. جنهن جو پهريون جلد شاهه عبداللطيف چيئر ڪراچي يونيورسٽي 2018ع ۾ شايع ڪرايو. ٻيو جُلد اميد ته 2021ع جي آخر تائين اچي ويندو.

مانواري ڊاڪٽر گربخشاڻي 1923ع ۾ جيڪو خواب ڏٺو هو ته ٻوليءَ جي ترقي "علم لغات" سان لاڳاپيل آهي، (مڪمل حوالو اڳ اچي چڪو آهي.) اڄ مان فرض ڄاڻي حال سارو ڪوشش ڪري: ان خواب جي ساڀيان پيش ڪري رهيو آهيان. شل قبول پئي.

حرف آخر:

جيڪي عالم، اديب يا طالب العلم لغت سان چاهه رکن ٿا، تن کي چڱي طرح ڄاڻ هوندي ته علم لغت جو وڏو آڌار گرامر تي هوندو آهي، جنهن کي اسين 'وياڪرڻ' يا 'صرف نحو' سڏيون ٿا. گرامر ۾ لفظن جون صورتون ۽ حالتون اڳواٽ ئي مقرر هونديون آهن، لغت صرف انهن جي بيهڪ مطابق وضاحت ڪندي آهي. جيئن ماري: (اسم فاعل) ماريندڙ قاتل، ۽ ٻيو ماري: (صفت)= مٿل- 'مصيبت ماري'، ٻَلُ (مذڪر) ٻل= طاقت، زور- ٻيو: ٻَلُ (مذڪر) وَڪڙُ وَرَ. پَٽُ (مذڪر) ميدان. پَٽُ=ريشم. پِٽَ (مؤنث)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاراتو. گهڙِي (مؤنث) واچ. گهڙي (مؤنث) دِلِي. گهڙي (ظرف) جهٽ. پَلڪَ. گهڙي (فعل) داخل ٿي، اندر وڃي. ٻارِ (مؤنث) ٻاٽي جو ٽلاءُ: ”مون کي پرين ٻڌي وڌو ٻارِ ۾.“ ٻارِ (ظرف) ٻار< ڀار< ٻاهر= ”تونهين رهين روحَ ۾، تونهين اکنئان ٻار“ (سهڻي- شاهواڻي ص 322)

اهڙي ريت گرامر ۾ هر هڪ لفظ، اصطلاح جي صورت ۾ حالت مقرر هوندي آهي. ان مطابق ان جي داخلا ڪبي آهي، ساڳي صورت وارا لفظ ڪٿي اسم، فعل، مؤنث- مذڪر هوندا آهن تہ ڪٿي صفت، ضمير، ظرف وغيره.

بدقسمتي سان، اسان ’علم لغت‘ تي ان ڪري بہ توجهہ ڏئي نہ سگهيا آهيون، جو اسان جو گرامر سنڌي ٻوليءَ جي مزاج، ٻيهڪ ۽ لفظي جوڙجڪ مطابق نہ آهي. هن وقت جن وڏن عالمن: مرزا قليچ بيگ، ڪاڪي ڀيرومل مهرچند آڏواڻي توڙي واحد بخش شيخ طرفان جيڪي گرامر جوڙيا ويا آهن، اهي عربي، فارسي ۽ هندي گرامرن جو اتارو آهن. ان ڪري اسان کي ان طرف بہ مڪمل ڌيان ڏيڻ گهرجي تہ اسان جو پنهنجو گرامر ڪٿي آهي؟ جيڪو سنڌي ٻوليءَ جي روپن، سياءُ ۽ نفيس خيالن جي ترجماني ڪري. مون ان ڏس ۾ هڪ تحقيقي مقالو تيار ڪري دليلن سان ثابت ڪيو آهي تہ اسان کي جديد سنڌي گرامر جي ضرورت آهي. اهو مقالو مون سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ کي موڪليو هو جنهن ڇپجي ماهي-سنڌي ٻولي (جلد تيرهون- شمار ٻهريون- جون 2020ع) ۾ ”جديد سنڌي گرامر جي ضرورت“ جي عنوان سان شايع ڪيو آهي. ٻوليءَ بابت سوچيندڙ عالمن، اديبن ۽ محققن کي ان طرف ڌيان ڏيڻ گهرجي.

منهنجي موقف جي تائيد سنڌ جي هاڪاري عالم ۽ گرامر جي ڄاڻو ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب جي هن بيان مان ٿئي ٿي، جيڪو هن 1966ع ۾ ڏنو هو پر اڄا تائين ان ڏس ۾ ڪا اڳڀرائي ڪانہ ٿي آهي:

ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو تہ: ”سنڌيءَ ۾ لکيل گرامرن جو جڏهن جائزو وٺجي ٿو تڏهن ڪيترائي سوال پيدا ٿين ٿا ۽ انهن سوالن جي جوابن لاءِ جڏهن انهن ئي گرامرن جا صفحا اٿلائجن ٿا، تڏهن اٿين پيو معلوم ٿيندو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي تہ جڏهن ڪنهن بہ صاحب انهن لکيل وياڪرڻن ۾ بيان ڪيل نُڪتن کان اڳتي وک نہ وڌائي آهي. سنڌيءَ جا اهي گرامر جا ڪتاب ثابت ٿا ڪن تہ انهن لکندڙن اردو ۽ پارسيءَ جي پراڻن گرامرن کي سامهون رکي، سنڌي ٻوليءَ جا گرامر جوڙيا آهن. اڄ جڏهن انهن گرامرن جي ڪتابن کي تحقيقي نظر سان ڏسجي ٿو تڏهن ڪي وصفون گرامر موجب ۽ ڪي علمي نالا (اصطلاح) سنڌي ٻوليءَ جي صرفي ۽ نحوي اصولن موجب عجيب لڳن ٿا. اُهي يا تہ عربي صرف نحو سان واسطو رکن ٿا يا وري انگريزي گرامر جا چربا آهن. جيڪي سنڌي صرف۔ نحو جي اصولن موجب قبول ڪري نہ ٿا سگهجن." (4)

ان ڏس ۾ هتي هڪ حوالو ميڊم فهميده حسين جي طرفان "سنڌي ٻوليءَ جو تشريحي گرامر" ڪتاب جي ناشر نوٽ مان ڏجي ٿو. پاڻ لکي ٿي تہ: "سنڌي گرامر" تي ڪم ڪندڙ اڪثر مستشرقين اها شڪايت ڪئي آهي تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ آرٽيڪل (Articles) ڪونہ آهن (جيئن انگريزيءَ ۾ a, an, the آهن) يا ان ۾ خالص ضمير وارو صيغو ڪين نظر ڪونہ آيو آهي. 'هي'، 'هو' سندن نظر ۾ ضمير غائب نہ پر ضمير اشاري جا مثال آهن. That ۽ This واري معنيٰ ۾ نہ ڪي She ۽ He جي معنيٰ ۾. جڏهن تہ سنڌيءَ ۾ 'اهو'، 'اِجهو'/ 'اها'، 'اِجها' وارا لفظ بہ موجود آهن. سنڌي ٻوليءَ جون پنهنجون بنيادي خوبيون جدا آهن. انهن کي وري سنسڪرت يا فارسي عربيءَ مان آيل سمجهيو ويو. انهن ڌارين ٻولين سان سنڌيءَ کي نمڪائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. (5)

ٻولي، تاريخ ۽ گرامر جي ماهر ڪاڪي ڀيرو مل مهرچند آڏواڻي، جنهن "سنڌي وڏو وياڪرڻ" ترتيب ڏنو جيڪو هن 1925ع ڌاري شايع ڪيو. ان جي مُنڍ ۾ لکي ٿو تہ:

"هن ڪتاب جوڙڻ مهل مون ڪيترا سنڌي، سنسڪرت، فارسي ۽ هندستاني ٻولين جا گرامر توڙي وولنر وارو پراڪرت گرامر. سر گريئرسن وارو لنگوسٽڪ سروي آف انڊيا ۽ پروفيسر گربخشاڻيءَ وارو شاهہ جو رسالو اڳيان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رکيا هئا، پر سيني کان گهٽي مدد ڊاڪٽر ٽرمپ واري گرامر مان ملي اٿم. پڇاڙي ۾ آءُ شمس العماءُ مرزا قليچ بيگ جي شڪر گذاري ڪرڻ فرض ٿو سمجهان، جنهن صاحب پنهنجو دستخط گرامر مون ڏي ڏياري موڪليو جنهن مان ٽوڙي سندس ڪتاب 'علم نحو' مان بہ ڪجهہ مدد ورتي اٿم. وري جڏهن هي ڪتاب تيار ڪري رهيس، تڏهن بہ هن صاحب تڪليف وٺي سڄو گرامر پنهنجي نظر مان ڪڍيو. پروفيسر گربخشاڻيءَ پڻ پويان پاڱا نظر مان ڪڍيا. جنهن لاءِ آءٌ هن صاحب جو پڻ ٿورائتو آهيان." (6)

اهڙي طرح شمس العلماء مرزا قليچ بيگ پنهنجي ترتيب ڏنل گرامر بابت لکي ٿو تہ:

"هيستائين جيڪو سنڌي گرامر اسڪولن ۾ سيڪارڻ ۾ پئي آيو آهي، سو گهڻو ڪري فقط 'علم صرف' آهي. جو اوائل کان عربي صرف جي نموني تي لکيو ويو آهي ۽ علم نحو جو منجهس فقط اشارو هوندو هو. هاڻ ٿورن ڏينهن کان انهيءَ (ڪورس) ۾ جملن جو ڇيد شامل ڪيو ويو آهي، جو نحو جو پاڱو آهي. مگر اهو تمام مختصر آهي ۽ نحو جا ڪي بہ قانون ڏسڻ ۾ نہ آيا آهن. علم نحو ۾ پيا ڪافي مضمون شامل آهن.... تنهنڪري ڪن دوستن جي صلاح سان مون عربي، فارسي ۽ انگريزي نحو جي گڏيل نموني تي هيءُ 'سنڌي نحو' جو ڪتاب لکيو آهي." (7)

هاڻي پڙهندڙ آساني سان اندازو لڳائي سگهن ٿا تہ اسان جي گرامر سان ماضيءَ ۾ اسان جي عالمن ڇا حشر ڪيو آهي! اهڙن اڏورن ڪتابن جي آڌار تي اسان جي ٻولي ڪهڙي ترقي ڪندي؟

خوشيءَ جي ڳالهہ آهي تہ 21 فيبروري 2020ع تي سنڌي لئنگئيج اٿارٽي پاران ڪوٺايل هڪ پروگرام: "جديد دور ۾ سنڌي ٻوليءَ کي درپيش مسئلا" جنهن جي صدارت مانواري ميڊم ڊاڪٽر فهميده حسين ڪئي هئي ۽ خاص مهمان ثقافت، سياحت ۽ نوادرات کاتي جي وزير محترم سائين سردار شاهہ هو. ان موقعي تي راقم پاران سندس ڌيان ڇڪايو ويو تہ جديد سنڌي گرامر ترتيب ڏيڻ جي اشد ضرورت آهي تہ محترم وزير صاحب وڏي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

واڪي اعلان ڪيو هو تہ تمام جلد اهڙي رٿا سنڌي لئنگئيج اٿارٽي پاران جوڙي ويندي، جنهن ۾ بہ چار گرامر جا ڇاٽو ڪنيا ويندا ۽ ان پراجيڪٽ جي اڳواڻي سنڌي ٻولي، لغت ۽ گرامر جي ماهر ڊاڪٽر فهميده حسين ڪندي، جيڪا اٿارٽيءَ ۾ اڳ ئي اهڙن شاندار پراجيڪٽن تي ڪم ڪري چڪي آهي. سو اسان کي پڪ اُميد تي، گڏجي ڪوشش ڪري، اهڙين جامع رٿائن بابت حڪومتي ادارن تي زور پرڻ گهرجي، تہ جيئن اسان علم لغت، گرامر ۽ سنڌي لسانيات تي جديد انداز ۾ ٿيل تحقيق کان آگاهہ ٿي سگهون ۽ انهن جي روشنيءَ ۾ سنڌي ٻولي، گرامر تي جديد انداز ۾ ڪم ڪري سگهون، ۽ انهن کي پنهنجن بنيادن تي بيهاري سگهون.

حوالا:

(1) پرڙو رياضت ڊاڪٽر، ”لغت نويسي بابت مضمون ۽ مقالا“، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، 2018ع، ص۔216.

(2) سائل سترامداس، پروفيسر ”سائل ڪوش“ ماڊرن پرنٽرس نرودا احمدآباد، سال 2004ع، ص،1۔2.

(3) آڏواڻي پيرومل مهرچند، ”گربخشاڻيءَ وارو شاهہ جو رسالو“ سنڌ ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، سال 2018ع ص97

(4) الانا غلام علي ڊاڪٽر ’سنڌي گرامر جا مسئلا‘، نئين زندگي مئي 1966ع ص 25

(5) الانا غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جو تشريحي گرامر“ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد 2010ع (ناشر پاران)

(6) آڏواڻي پيرومل مهرچند، ’وڏو سنڌي وياڪرڻ‘۔ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو ڇاپو ٻيو 1985ع ص ص 7۔6

(7) بيگ مرزا قليچ شمس العلماءَ، ’سنڌي وياڪرڻ‘ ۔ ڇاپو ٽيون 2006ع، ص 138

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ببليو گرافي (Bibliography)

سنڌي ڪتاب

(1) آڏواڻي ڪاڪو ڀيرومل مهرچند، "قديم سنڌ" سنڌي ادبي بورڊ 1980ع

(2) آڏواڻي ڀيرومل مهرچند- 'وڏو سنڌي وياڪرڻ'- انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو ڇاپو ٻيو 1985ع

(3) آڏواڻي، ڀيرومل- 'گربخشاڻي وارو شاهه جو رسالو'- سنڌ ثقافت کاتو ڪاڇو پبليڪيشن 2018ع.

(4) ابڙو آفتاب ڊاڪٽر، "شاهه جي ٻولي" سنڌي ڪتاب گهر ڪراچي، 1990ع

(5) ابڙو آفتاب ڊاڪٽر، "شاهه لطيف عظيم مفڪر" سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي 1993ع.

(6) ابڙو آفتاب ڊاڪٽر، "سنڌو لکت- تحقيقي جائزو" پيڪاڪ پبلشرس، ڪراچي، 2015ع

(7) ابڙو آفتاب ڊاڪٽر، "جامع لغات لطيف" (جلد پهريون) شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي 2018ع

(8) الانا غلام علي ڊاڪٽر، 'سنڌي گرامر جا مسئلا' - نئين زندگي مئي 1966ع

(9) الانا، غلام علي ڊاڪٽر، "لغات سنڌي، مخففات"، مخدوم محمد زمان طالب المولي، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1991ع

(10) الانا غلام علي، ڊاڪٽر، "سنڌي ٻوليءَ جو تشريحي گرامر" سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد 2010ع.

(11) بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش خان "سنڌي لغت" لکپڙهه- مهراڻ ڏهه ساله خاص نمبر سال 1965/4ع

(12) بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ" (ڇاپو ٽيون) پاڪستان اسٽڊي سينٽر سنڌ يونيورسٽي 1990ع

(13) بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر "شاهه جو رسالو-جلد ڏهون رسالي جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪلام“ علامہ قاضي تحقيقي رتنا. 1996ع
(14) بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”سچڻ ساربندي (ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جا لکيل خط)“ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو 2005ع
(15) بلوچ، نبي بخش خان ڊاڪٽر، ”جامع سنڌي لغات“ (جلد پهريون) سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 2007ع
(16) بيگ مرزا قليچ شمس العلماءُ. ’سنڌي وياڪرڻ‘ (ڇاپو ٽيون) سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 2006ع.
(17) پرڙو رياضت ڊاڪٽر، ”لغت نويسي بابت مضمون ۽ مقالا“، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، 2018ع
(18) پرمانند ميوارام، سنڌي۔ انگريزي ڊڪشنري: مقدمو قيصر يہ پريس، حيدرآباد سنڌ (1910ع)
(19) پريم هدايت ڊاڪٽر ”اترادي ٻولي“ سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد۔ سنڌ، 1995ع
(20) رنگريز غلام حسين، ’فن تحرير جي تاريخ‘ (ترجمو) سنڌي لئنگئيج اٿارٽي 2016ع
(21) سائل سترامداس، پروفيسر ”سائل ڪوش“ ماڊرن پرنٽرس نرودا احمدآباد، سال 2004ع
(22) سراج۔ ”سنڌي ٻوليءَ جو اصل نسل“ سراج انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز (ڇاپو پهريون) 2016ع
(23) سمرات گنگارام ’اسان ڪي متان وساريو‘ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي 1999ع.
(24) سنديلو اسلم، ڊاڪٽر۔ ”پريت جا پيچ“ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو اڪيڊمي، پيڪاڪ پبلشرس، ڪراچي، 2019ع
(25) سنديلو عبدالڪريم ڊاڪٽر، ”پهاڪن جي پاڙ“ اسلم پبليڪيشن لاڙڪاڻو 1966ع.
(26) سنديلو عبدالڪريم ڊاڪٽر ”تحقيق لغات سنڌي“ تاج محل پريس حيدرآباد (ڇاپو چوٿون) 1963ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(27) سيد جي. ايم "جنب گذاريم جن سين" جلد_2، سنڌي ادبي بورڊ-- 1979ع
(28) سيوهاڻي حڪيم، فتح محمد: "آفتابِ ادب". (ڇاپو ٽيون) سنڌي ادبي بورڊ 1974ع
(29) شيخ ڀانڀون خان "شاهه جو رسالو" جلد ٻيو شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي يونيورسٽي 2012ع
(30) فهميده حسين، ڊاڪٽر "سنڌي ٻولي: مختلف لساني پهلو"، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد 2012ع
(31) گربخشاڻي، هوتچند مولچند، ايم. اي_ (مقدمو) "رسالو شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو عرف 'شاهه جو رسالو'" جلد_1، 1923ع
(32) گربخشاڻي هوت چند، ڊاڪٽر "شاهه جو رسالو" 'مقدمو' ڪمشنر صاحب جو ڇاپخانو_ 1923ع
(33) گربخشاڻي هـم چند "شاهه جو رسالو"_ جلد2، ڪمشنر پريس، ڪراچي 1924ع
(34) گربخشاڻي هـم چند "شاهه جو رسالو"_ جلد 3، ڪمشنر پريس، ڪراچي 1924ع
(35) طاهرزادو ولي محمد "سنڌ جو لوڪ ثقافتي ورثو"، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 2007ع.
(36) جتوئي علي نواز خان حاجن، "علم لسان ۽ سنڌي زبان" سنڌ پرنٽنگ پريس، حيدرآباد 1968ع
(37) جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر، "سنڌي ٻوليءَ جي ماهيت" سنڌي لئنگئيج اٿارٽي حيدرآباد، 2007ع.
(38) جويو محمد ابراهيم "شاهه، سچل سامي" (ڇاپو ستون) روشني پبليڪيشن، 2017ع
(39) جيٽلي مرليڌر ڊاڪٽر "ٻوليءَ جو سرشتو ۽ لکاوٽ" اکل ڀارتيه سنڌي ساهتيه، دهلي 1999ع
(40) هَڪڙو انور فگار ڊاڪٽر، مرتب_ سنڌي ٻوليءَ بابت مقالا ۽ مضمون 1_ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي 2007ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اردو کتاب

(41) انصاری، ابوالقاسم 'فلسفہ لغات' ماڈل پیکیجز کراچی۔ 1976ء۔

(42) بدرالحسن سید 'صحت الفاظ' ترقی اردو بیورو دہلی، 2000ء

(43) پاریکھ رؤف، 'لغت نویسی اور لغات' فضلی سنز، کراچی۔ 2015ء۔

(44) پرویز۔ 'لغات قرآن' (۴ جلد) آوازا شاعت گھر، لاہور (چہارم ایڈیشن) 1998ء

(45) فاروقی شمس الرحمان 'لغات روزمرہ' اشاعت چہارم، کراچی 2012ء

(46) رشید حسین خان 'زبان اور قواعد' ترقی اردو بورڈ نئی دہلی 1976ء

(47) مولانا سبحان محمود 'المنجد' (عربی-اردو لغت) (جلد یازدھم) دارالاشاعت کراچی، 1994ء

(48) مولوی سید احمد دھلوی فرہنگ آصفیہ' (۴ جلد)۔ الفیصل کتب خانہ لاہور 2017ء۔

(49) مولوی محمد وزالکلیم فیروز اللغات' نیو ایڈیشن۔ 1980ء۔

(50) ندوی، مولانا ابوجلال۔ 'قدیم لسانیات' تحریر ماہ نمبر 22 جامع کراچی، سال 2004ء۔

(51) ہاشمی مسعود ڈاکٹر 'اردو لغت نویسی کا تنقیدی جائزہ' ترقی اردو بیورو نئی دہلی 1992ء۔

English Books

.51 Collinge, N.E. *An Encyclopedia of Language* Published by Routledge, London, 1990.

.52 Crowther Jonathan, *Oxford Advanced Learner's Dictionary* (fifth edition) 1995.

.53 Crystal, David, *An Encyclopedic Dictionary of Language & Languages*. Black Well Publishers, 1992.

.54 Finegan, Edward, *Language its structure & use*, Thomson Learning 2002.

.55 Hartman RRK, *Lexicography: Principles & Practice* Academia Press, London, 1983.

.56 J. T. Platts. *Urdu and classical Hindi English Dictionary* London Crosby Lockwood and son 1911.

.57 Jonathan Crowther *Oxford Advanced Learners Dictionary*, 5th Edition.

.58 Kalhoro, Karam Hussain, *Learning International Phonetic System-English-Sindhi* 2014.

.59 Malmkjaer, Kirsten *The Linguistics Encyclopedia* Published by Routledge London, 1991.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

.60 Molvi Abdul Haq, *The Standard, English-Urdu Dictionary* Published by Anjuman Taraqi -e- Urdu Karachi, 2nd Edition, 1985.
.61 Naqvi, Saiyid Muhammad Dr. *Phonology of Urdu Language* Royal Book Company 1985.
.62 Stack, George, Captian, *A Grammar of Sindhi Language*, Sindhi Language Authority, 2011.
.63 Steingass, F Dr. *Persian-English Dictionary* Published by Sang e Meel, Publication, Lahore, 2000.
.64 William Bright, *International Encyclopedia of Linguistics -Vol-II*, Oxford University Press New York-1992.
.65 Watan Mal Lela Ram, *Life, Religion and Poetry of Shah Latif* 1st Ed. 1889, 2nd Ed. 1985.
.66 Zgusto, *Manual of Lexicography*, Academia Moulon 1971.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي ٻولي لغت نويسيءَ جي حساب سان شاهوڪار ٻولي آهي. 1853ع ۾، سنڌي ٻوليءَ لاءِ سنڌي رسم الخط رائج ٿيڻ سان ئي لغتن جي تياري ۽ اشاعت جو سلسلو شروع ٿيو، جيڪو هن وقت تائين هلندڙ آهي. سنڌي – سنڌي توڙي ٻه– ٻوليائي لغتن سان گڏ سنڌ ۾ ڪيترين ئي گهڻ موضوعاتي لغتون ٻه ڇپيل آهن، جن جو تعداد سَون ۾ آهي. اهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري ٻه هن سلسلي ۾ وڏو ڪم ڪيو آهي. اداري لغتن کي ڪتابي صورتن ۾ ڇاپڻ سميت انهن جون 'ائنڊرائيڊ ايپليڪيشنون' پڻ تيار ڪري 'پلي اسٽور' تي رکيون آهن، جن تان هزارين سنڌي ماڻهو فائدو وٺي رهيا آهن. هيءُ ڪتاب 'علم اللغت' سنڌيءَ ۾ لغت نويسيءَ تي پهريون ڪتاب آهي، ڇاڪاڻ ته هن کان اڳ هن موضوع تي ڪي مقالا ۽ مضمون ته ضرور ملن ٿا، پر هي پهريون پيرو آهي جو هن علم تي هيءُ باقاعدي ڪتاب ڇپجي پڌرو ٿي رهيو آهي.

ڊاڪٽر محمد علي مانجهي

چيئرمئن

9 789696 251866

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانباهو آهي، ڇو تہ تاريخ هميشہ انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نہ رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊيجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.
اسان جي خواهش هئي تہ سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ اينڊرائيڊ سميت آئي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.
۽ اهو سڀ ”سنڌ سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد تہ سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نہ صرف ڀرپور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو پورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي اينڊرائيڊ اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book